

MÚZEUMI KURÍR

1982. JÚNIUS

39. SZÁM (IV. KÖTET 9. SZÁM)

MÚZEUMI KURÍR

39.

A Múzeumi Kurír jelen száma a Hajdú megyei Állami Építőipari Vállalat szakszervezeti bizottsága és a Szakszervezeti Gulvás Pál Könyvtár támogatásával jelent meg.

(IV. kötet, 9. szám)

MÚZEUMI KURÍR

ISSN 0133-9257

A Hajdú-Bihar megyei Múzeumbarátok Köre körlevele

Megjelenik évente három számban

Tíz szám alkot egy kötetet, a köteteken belül a számozás folyamatos.

Minden kötethez, azaz tizedik számhoz magyar és angol nyelvű tartalomjegyzék, valamint mutatók járulnak

Szerkesztő: Dankó Imre

Szerkesztőség: 4001 Debrecen, Pf.: 61., Déri Múzeum, Déri tér 1.

The Museum Courier

Bulletin of the Friendly Society of the Museum Organisation in Hajdú-Bihar County (Hungary)

The Bulletin is published three times annually

One volume is composed of ten numbers; within each volume numbering is continuous

A table of contents and indexes in English and Hungarian are attached to each volume (i. e., every tenth number)

Editorial office: 4001 Debrecen, P. O. B. 61. Déri Múzeum. Déri tér 1.

Debrecen, 1982

DEBRECENI BARTÓK- ÉS KODÁLY-NAPTÁR

MÁRTON GÁBOR

I. BARTÓK BÉLA

Amikor 1945-ben halálának híre hozzánk eljutott, alig gondolhattuk, hogy az elkövetkező 35 év alatt ennyire megéri a világ az ő befogadására. „Bartók Béla kortársból klasszikusunkká lett. Zenéje ma úgy korszerű, úgy létszükségletünk, akár a Bach zene, vagy a Beethovené.” (László Ferenc: Zenei ügyelő c. könyvből)

A centenárium alkalmából szerte a világon méltatják, idézik Őt, a zeneszerzőt, a zenetudóst, az előadóművészt, a tanárt; Bartókot, a páratlan művészt, a páratlan embert.

A centenárium a Bartókkal kapcsolatos emlékek gyűjtésére és közreadására is kötelez. Így vállalkoztam arra, hogy hozzáférhető forrásanyagokból összeállítsam:

Mikor, kinek az előadásában szólaltak meg Debrecenben Bartók színpadi, zenekari, versenyművei és kantátája?

Ez a közel 60 évet átfogó „Bartók-naptár” kiegészül Bartók debreceni szerepléseinek méltatásával, néhány esemény bővebb ismertetésével és fogadtatásával. Bartók és Debrecen egymásra találásának felsorolt eseményei, dokumentumai természetesen nem a teljes képet nyújtják, de jelzik, hogy vidéki viszonylatban elég korán kezdődő kapcsolatokról van szó, s egyben bizonyíték arra, hogy voltak régebben is törekvések az alakuló új magyar zene ápolására és terjesztésére.

Az anyaggyűjtés során gazdag emléket jegyezhettem fel Bartók a *capella* és más műveinek bemutatóiról is, de sajnos közel sem elegendőt egy másik naptár összeállításához. Nyilvánvaló, hogy Bartók debreceni kapcsolataiban azok az alkalmak jelentenek legnagyobb értéket, amikor a szerzőt a város közönsége személyesen is hallhatta. Három ilyen alkalmat jegyeztek fel. A helyi dokumentumokból nyert adatokat *ifjú Bartók Béla* (a tulajdonában lévő feljegyzésekkel összevetve) „hitelesítette” az 1980. július 15-én kelt, hozzám írt levelében. A három dátum: 1925. november 3., 1941. március 1. és 1939. február 8. Az időpontok előbbi „hitelesítése” azért fontos, mert jelentek meg olyan nyomdai termékek is, amelyek más időpontokat jelölnek. Így pl. a Bartók halálának 10. évfordulója alkalmából rendezett Hajdú-Bihar megyei ünnepség-sorozat programfüzetében megjelent visszaemlékezések dátumai *Szabó Emil* Visszaemlékezés Bartók Bélára c. írásában és *B. Szűcs Ferenc* közlésében Bartók első debreceni szereplését 1929-re teszik, és azzal a műsorral, amelyet ténylegesen 1931-ben játszott. A második szereplés dátumát pedig 1936-ban jelölik. Ez is téves adat. A fotó, amelyen Bartók Béla *Orosz Júliával* és *Szabó Emil*-lel látható, az 1931-es fellépéskor készült, nem 1929-ben, mint az a kép alatt olvasható.

A három Bartók szereplésről részletesebben a Debrecen Zenei Élete c. kötet nyomán szölok. (E kötetben *Szatmári Endre* a korabeli sajtót használja forrás-anyagul.)

Felelős kiadó: Dr. Dankó Imre
Készült 1000 példányban — Engedélyszám: III/KUL/97/HA/1977
82.8670.66-21 Alföldi Nyomda, Debrecen
Felelős vezető: Benkő István

Bartók első debreceni fellépése a budapesti Filharmoniai Társaság 40 tagú zenekarával történt 1925. november 3-án, *Komor Vilmos* vezényletével. Bartókot az állomáson a város képviselőiben dr. Csűrös Ferenc kultúrának, valamint a Csokonai Dalkör és más kulturális egyesületek képviselői fogadták. (Ifjú Bartók Béla úgy emlékezik apja szavaira, hogy a híres debreceni ötfogatón vitték Bartókot az Arany Bika Szállóig.)

A hangversenyen a zenekar kíséretével a szerző I. Rapszódiaját mutatták be. A helyi lap kritikusa szerint a Bartók-zongoraverseny volt az est fénypontja, kiemelkedő produkciója. A meleg fogadtatásra hivatkozva jegyzi meg, hogy sokkal korábban is lehetett volna már Bartók művészetével népszerűsíteni a modern magyar zenét. Az első találkozás tehát sikeres volt.

A második vendégszereplésre 1931. március 1-én került sor. A zongorásten Bartókkal együtt a fiatal *Orosz Júlia* operanékesnő is bemutatkozott a város közönségének. A zongorakíséretet a debreceni zeneiskola tanára, *Szabó Emil* (Bartók volt tanítványa) látta el.

A helyi sajtóban kisebbfajta hírlapi csatával felérő hírverés zajlott le a koncert előtt *Fáy Árpád*, a Debreceni Független Újság kritikusa szenvedélyesen agitált a haladó magyar zene és Bartók művészeté mellett. Az est nagy sikert aratott. A Bartók-művek közül a 15 magyar parasztdalból részletek, a Ballada, az Este a székelyeknél és az Allegro barbaro szerepelt műsoron (a két utóbbi ráadásként). A koncertről megjelent kritika a hírveréshez hasonló szenvedélyességgel méltatja Bartók nagyságát, a megühdötött magyar zenekultúrát. (Debreceni Független Újság 1931. március 1. és 4-i száma.)

Bartók harmadik fellépése Debrecenben 1939. február 8-án volt. Ezúttal Zathureczky Ede hegedűművésszel adott koncertet. Művei közül a II. Rapszódia, a Kis szvit és ráadásként az Este a székelyeknél, valamint az Allegro barbaro hangzott el.

A sajtó ezúttal már nem volt olyan lelkes és harcos, mint az előző két esetben, sőt egyes lapok éppen hogy csak említették a Bartók műveket.

Szinte bizonyosra vehető, hogy Bartók 1939. február 8-i kamaraszíni Zathureczky Edével és a budapesti Egyetemi Énekkar 1939. február 11-i vendégszereplése Vaszy Viktor vezényletével játszott döntő szerepet abban, hogy a *Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar* műsorán is felcsendült az első *Bartók-mű*: 1939. április 7-én a *Magyar képek*, Sauerwald Géza vezetőkarnagy vezényletével. (Az Egyetemi Énekkar ezúttal mutatta be először Debrecenben Bartók Négy régi magyar népdal c. művét, s valószínű, hogy ez volt az első a cappella mű, amely a városban megszólalt.)

A folytatás 10 év múlva következett. Bartók két nagy műve: a *Concerto* és a *Cantata profana* 1949. március 27-én hangzott el először Debrecenben. Kiemelést érdemel, hogy a Budapesti MÁV Szimfonikus Zenekarnak debreceni énekkar volt a partnere a Cantata profanában. Kodály Psalms Hungaricusában a nagyhírű *Kollégiumi Kántus*, Csenki Imre karnagy vezetésével. A kritika szerint az énekkar magas színvonalon oldotta meg feladatát. A Concerto az 1944. december 1-i bostoni világbemutató után 5 évre került Debrecenben műsorra.

Az 1955/56-os évadban Bartók halálának 10. évfordulóját ünnepelte az ország, így Hajdú-Bihar megye is. Az évadot „Bartók ünnepi év”-nek nyilvánították és nagyszabású programmal adózták a szerző emlékének.

1955. október 1-én a nyitó hangversenyen a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar a *Magyar képeket* és a *Régi magyar táncokat* adta elő, Fejér György vezényletével.

1956. március 12-én a Bartók-est műsorán a *Két kép*, a *III. Zongoraverseny*, a *Parasztalok*, és a *Tánc-szvit* szerepelt. A zenekart Blum Tamás vezényelte, a szolista Sebők György zongoraművész volt.

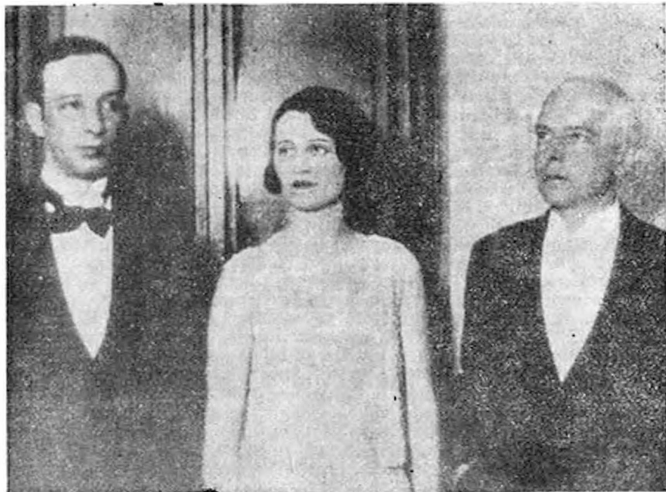
1960-tól egyre sűrűbben, 1970-től pedig rendszeresen szerepelt Bartók mű a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar műsoraiban. Erdemes megemlíteni, hogy a Bartók-naptár 40 felerölt bemutatója közül 34-et a Debreceni MÁV Filharmonikusok tartottak! Ebből nyolcat Rubányi Vilmos, 6-ot Szabó László, a többi: Arvid Janszons, Hiroyuki Ivaki, Ferencsik János, Koródy András, Vaszy Viktor, Lehel György, Lukács Ervin, Borbély Gyula, Kerekes János, Jancsovics Antal, Pongrácz Zoltán, Blum Tamás, Sauerwald Géza és Fejér György vezényelték.

A Bartók-művek közönségikére jó ideig nem volt arányban a koncertek kiváló teljesítményeivel, a művek valódi értékével. A mindig igényes és magas színvonalú produkciók viszont egyre több hallgatót nyertek meg a Bartók-zenének, s ma már elmondhatjuk, hogy az utóbbi évtizedben az igazi nagy közönségikerekben a Bartók-művek is osztoznak: három zongoraversenye, hegedűversenye, a Concerto, a Cantata profana, A kékszállú herceg vára, a Zene hűros, ütős hangszerre és cselesztára, a Négy zenekari darab. A hangversenyekről fennmaradt írásos emlékek természetesen nem adnak teljesen hű képet arról, ami valójában történt, legfeljebb következtetni tudunk általuk egy-egy esemény értékére, fogadtatására, a szereplők teljesítményeire. Az országos sajtó ritkán ír vidéki eseményekről, legfeljebb a vidékiek esetenkénti budapesti fellépéséről. Így aztán áttekinthető, folyamatos képet a debreceni zenei események állandó krónikása, a Hajdú-bihari NAPLO cikkéből tud kialakítani az érdeklődő s a zeneíró is. Emellett igénybe vettem a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar emlékkönyveit is, illetve azok bejegyzéseit. Ez szokatlan dolog ilyen esetben, mivel úgy tartják, hogy az emlékkönyvi bejegyzések inkább udvarias gesztusok, mint tényleges értékmérők. Igaz, van ezeknek a beírásoknak ilyen tulajdonságuk is, de ha figyelmesebben vetjük össze őket, azt tapasztaljuk, hogy bennük van az illető vendégkarmester vagy szolista tényleges véleménye is. A siker öröme, vagy ennek hiánya mindenképpen kiténik az írásokból, legfeljebb másképpen, mint a kritikákban.

A követezőkben néhány nagy debreceni Bartók-sikert emelek ki, s ahol erre mód van, emlékkönyvi bejegyzést is idézek. A külföldi vendégzenekarok közül eddig csak egy, a *Moszkvai Rádió, Televízió Szimfonikus Zenekara* mutatott be Bartók-művet Debrecenben, a Concerto-t 1961. szeptember 23-án. A zenekart Gennadij Rozsnyevszkij vezényelte. Nagy siker volt, nekem az egyik nagy Bartók-élményt jelentette. A NAPLO kritikusa, Zsádon Antal így írt a lap október 3-i számában: „hangszínbeli kifejezőkészségük a Concertóban mutatkozott meg legzodagabban... és különösen azok a tételek sikerültek jobban és álltak közelebb hozzánk, amelyekben a ritmus volt az uralkodó tényező.” Ez az észrevétel azért figyelemre méltó, mert a Concerto Csajkovszkij V. szimfóniája mellett hangzott el.

A *Zene hűros, ütős hangszerre és cselesztára* c. Bartók-művet a Magyar Állami Hangverseny Zenekar előadásában élvezhette Debrecen közönsége, mindkét alkalommal Ferencsik János vezényletével. (1966. május 12-én és 1977. szeptember 25-én.)

A nagy zenekari apparátust igénylő csodálatos mű méltóbb talmacoslásban ma alig hangozhat el a világban. Különösen nagy élményt jelentett az 1977-es koncerten *Székely Zoltán* USA-ban élő magyar hegedűművész közreműködése. Bartók a *Hegedűversenyét* neki ajánlotta és ő is

Bartók Béla Debrecenben, 1931-ben. Szabó Emil, Orosz Júlia, Bartók Béla

mutatta be először 1939. március 23-án Amsterdamban. Az idős művész részéről a hegedűverseny életrekeltése ma is tökéletes volt, minden igényt kielégített.

Idézhetek a hazai Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar sikereiből is. 1970. október 12-én a zenekar teljes estét betöltő Bartók-műsort játszott: *Magyar képek, III. Zongoraverseny, Concerto*. A hangversenyt a vezénylő Borbély Gyula emlékkönyvi beírásával jellemzem. „Öszinte elragadtatással gratulálok a MÁV Filharmonikus Zenekarnak. Elvezetes, figyelmes, odaadó próbák után nagyszerű koncertet produkáltak. Öröm ilyen kitünő, és egyre inkább nemcsak lelkesedésből, de szakmai felkészültségből is óriásit fejlődő zenekarral dolgozni.”

Kivételes zenei esemény volt az 1975. április 25-i nagyzenekari koncert Debrecenben. A MÁV Filharmonikus Zenekar egy hangversenyt mutatott be *Bartók Három zongoraversenyét, Sándor György USA-ban élő magyar zongoraművésszel*. Ő játszotta a III. zongoraverseny világ-bemutatóját Bartók instrukciói szerint. A hangversenyt Szabó László vezényelte. Az országos sajtó méltánytalanul nem értékelte ezt a nem mindennapi teljesítményt. Ez a bravúr — ahogyan Sándor György jellemezte — Philadelphia után itt másodszor történt.

A NAPLO kritikusa, Kövics Zoltán szerint „a gyönyörű előadás egyetlen partnere volt Szabó László és a MÁV Filharmonikus Zenekar, s a sikerekben méltán osztozott Sándor György világhírű zongoraművésszel, akinek játéka meghatározó volt”. Sándor György emlékkönyvi be-

jegyzése: „A Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekarnak köszönettel és őszinte elismeréssel a csodálatos teljesítményért, amit a három Bartók-zongoraverseny jelentett.”

Bartók színpadi művei közül egy, a *kékszakállú herceg vára* c. opera került eddig színre Debrecenben. Az 1964. április 17-i, majd az 1977. december 30-i bemutatóra az országos kritika is reagált. A Csokonai Színház utóbbi produkciójáról Albert István így írt: „Kertész Gyula, a Csokonai Színház rendezője úgy állította a művet színpadra, hogy a lehető legszuggesztívebben érzékítse meg azt, ami két ember lelkének várában végbemegy... A Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar dicséretes tanújelét adta, hogy járatos a Bartók-zene világában. Szabó László karmester művészi intenciói hatásosan és megbízhatóan érvényesülhettek.”

Bartóknak *A Csodálatos Mandarin* szvitje harmadszor aratott nagy sikert Debrecenben 1980. január 21-én a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar előadásában, Lukács Ervin vezényletével. A forró hangulatú koncertről írt kritika és Lukács Ervin írásos véleménye egybehangzó, hitteles képet nyújt. *Szesztay Zsolt* a NAPLO január 26-i számában írta: „Bartók: A csodálatos mandarin szvitjének előadása a legjobb zenekarokat is súlyos próbatétel elé állítja. A kiváltképpen lelkiismeretes előkészítés és a teljes odaadást tanúsító előadás eredményeként hitelt keltően szólalt meg Bartóknak ez a különlegesen érdekes remekműve. Hangsúlyozott elismerés illeti mindezt a zenekart és a kiváló karmestert.”

A karmester is elégedett az eredménnyel, a teljesítménnyel. „Hálásan köszönöm a Debreceni MÁV Filharmonikus zenekarnak a lelkes, odaadó munkát, a jó hangulatú, kitünő próbákat, a szép koncertet. Mindig szívesen jövök, és remélem, legközelebb nem sokára találkozunk. Viszontlátásra!”

Bartók Cantata profana-ja 1949 óta többször is műsorra került Debrecenben. 1970-ben a *Magyar Rádió Énekkara* (karig. Sapszon Ferenc), majd sorozatban a *Debreceni Kodály Kórus* (karig. Gulyás György) volt a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar partnere 1973-ban, 1978-ban és 1980-ban. A bemutatók sűrűsödése is jelzi, hogy Bartók egyetlen cantata-ja különös gondozást élvez Debrecenben. A Bartók Centenárium jegyében háromszor is bemutatásra került.

Bartók Concertója nem véletlenül a szerző legtöbbet játszott műve a világban. Talán ezért is csak nagyon jól szabad előadni. A Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar a Bartók IX. Nemzetközi Kórusverseny nyitó koncertjén igazi nagy sikerrel játszotta a művet. A jelenlévő hazai és külföldi műszikus-közönség nagy elismeréssel adózott a magasszínű előadásért, ami nem kevésbé a vezénylő karmester, Kóródy András érdeme és sikere.

Amint a Bartók-naptár is mutatja: a 60-as, de még inkább a 70-es években lett igazán klasszikusunkká Bartók itt Debrecenben. Azt hiszem, örömmel nyugtázzhatjuk, hogy nemcsak 1981-et mondhatjuk Bartók-évknek, hanem az előtte levőket is, és remélhető, hogy az utána következők még inkább azok lesznek. Ez Bartók méltó ünneplése, ez illeti meg őt, akinek művészete az egész emberiség kincse, az egész világhoz szól, de elsősorban a miénk, magyaroké és nekünk mondhat legtöbbet.

Bartók a cappella szóelő és kamaraműveinek bemutatóiról pontos és hiteles naptárt összeállítani ma már szinte lehetetlen. Ez főként az iskolai zenekartásunk fejlődésével függ össze. Legjobb énekaraink szinte a teljes Bartók-repertoárt tudják és éneklék műsoraikban.

Úgy gondolom, hogy a kibontakozás, a fejlődés útja az, ami itt kiemelkedő, és a csúcás, amelyre eddig eljuthattunk. Köztudott, hogy Bar-

tók a cappella művei komoly követelményeket állítanak az előadókkal szemben. Azt hiszem, ma is lehet vele minősíteni az énekkarokat. Ennek is köszönhető, hogy Debrecenben hazai énekkar később énekelte Bartók-, mint Kodály-művet.

Az első Bartók a cappella művet a budapesti *Egyetemi Énekkar* énekelte Debrecenben: a Négy régi magyar népdalt, Vaszy Viktor vezényletével, 1939. február 11-én. A rendező szerv a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar elnöksége volt.

1939-ben Bartók vendégszereplése hatásaként alakult úgy, hogy még két koncerten, február 11-én és április 7-én is elhangzott egy-egy Bartók-mű. Ez utóbbin a Magyar képek.

1940 őszétől már Debrecennek is volt olyan énekkara, amely képes volt a Bartók-művek interpretálására. Az 1940 őszétől *Csenki Imre* vezetésével működő Debreceni Ref. Kollégium Tanítóképzőjének Kórusa (melynek én is tagja voltam) műsorában több Bartók-darab hangzott el: Bolyongás, Senkim a világon, Jóságigéző, Négy régi magyar népdal, Huszárnóta. Ezeket a műveket négy éven át nagyon sokszor énekeltek. A legnagyobb siker az volt, hogy mi, a kórus tagjai megszerettük Bartók zenéjét, művészetét, és az iskolából kikerülve terjesztőivé is váltunk, kiki a maga lehetőségeivel.

Az 1946—49 között vegyeskarrá szerveződött *Kollégiumi Kórus Csenki Imre* vezetésével folytatta az új magyar zene ápolását és népszerűsítését. A kórus állandó műsorszámái között voltak Bartók Négy szlovák népdal, Bánat, Bolyongás, Csujogató, Senkim a világon, Tavasz, Négy magyar népdal (ösbemutató). Ezeket a műveket itthon és külföldön is énekeltek, terjesztették.

1950-ben Csenki Imre az Állami Népi Együtteshez került, kórusa a *Debreceni Népi Együttes Kórusa* néven működött tovább *Czövek Lajos* vezetésével. Az énekkar később felvette a *Maróthy* nevet. Harminc éves működésük alatt a teljes Bartók-repertoárt birtokba vették, s magas színvonalon tolmácsolják azokat rendezvényeiken.

1955-ben megalakult a Debreceni Kodály Női kar *Gulyás György* vezetésével. A kar később vegyeskarrá bővült. 1965-ben pedig hivatásossá fejlődött. A *Debreceni Kodály Kórus* 25 éves fennállása, működése alatt reprezentáns előadója, hazai és külföldi terjesztője, népszerűsítője lett Bartók művészetének. 1973 óta az ő közreműködésükkel csendül fel Bartók egyetlen kantatája, a Cantata profana a filharmoniai hangversenyeken, a Bartók Béla Nemzetközi Kórusverseny nyitó hangversenyén. Az említett énekkarok mellett számos olyan iskolai énekkar működik Debrecenben, amelyek a hivatásosak színvonalán képesek Bartók műveit megszólaltatni. Ezek:

- a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Női kara
Karnagy: Szesztay Zsolt
- a Debreceni Kodály Z. Zeneművészeti Szakközépiskola Nő kara
Karnagy: Kövles Zoltán
- a Bányai Júlia Általános Iskola Énekkara
Karnagy: Kissné Weiser Katalin
- a Tanítóképző Főiskola Gyakorló Iskolájának Énekkara
Karnagy: Straky Tiborné

Az iskolai énekkarok mellett a Debreceni Járműjavító Vállalat férfi-kara Tarnay György vezetésével és a Kollégiumi Kántus Berkesi Sándor vezetésével szintén vállalkozik Bartók-művek éneklésére, ápolására. Külön említést érdemel, hogy az 1961-ben alapított *Nemzetközi Kórusverseny* Debrecenben *Bartók Béla* nevével viseli. A verseny rendezősége —

hívén a névadó célkitűzéseire — sokat tesz a haladó kortársi zene érdekében, az értékes zenei hagyomány, közöttük a Bartók-zene terjesztése érdekében is. (A Bartók Centenárium jegyében zajlott IX. Nemzetközi Kórusverseny kötelező művei minden kategóriában Bartók-művek voltak.)

E rövid visszatekintés is mutatja, hogy 40 éve folyamatosan és egyre többször hangzottak fel Bartók a cappella művei Debrecenben, s volt mindig és egyre több kórus, amely hitelt érdemlően nyújthatta Bartók műveit a köznek, a nép javára.

BARTÓK BÉLA

színpadi, zenekari, versenyművei és kantátája

Debrecenben

I.

1925. november 3.	I. Rapszódia zongorára és zenekarra	Budapesti Filharmoniai Társaság Zenekara Közreműködött: Bartók Béla zongorán Vezényelt: Komor Vilmos Zenekarátok bérleti hangversenye
1939. április 7.	Magyar képek	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Sauerwald Géza Zenekarátok bérleti hangversenye
1949. március 27.	Cantata profana	Budapesti MÁV Szimfonikus Zenekar Közreműködött: Debreceni Kollégiumi Kórus (karig. Csenki Imre Udvardi Tibor ének Littasy György ének Vesényi Ida szöveg Vezényelt: Szóke Tibor Mesterbérlet sorozatban
1955. október 1.	Magyar képek Régi magyar táncok	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Fejér György A Bartók-cv nyitó hangversenye
1956. március 12.	Két kép III. Zongoraverseny Paraszt dalok Tánc-szvit	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Sebők György zongorán Vezényelt: Blum Tamás Bartók—Liszt ünnepi hét rendezvénye
1958. október 23.	Tánc-szvit	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos Filharmoniai hangverseny
1958. november 17.	Hegedűverseny	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Bodonyi István (h) Vezényelt: Pongrácz Zoltán Filharmoniai hangverseny
1960. április 25.	A csodálatos mandarin (szvit)	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos Filharmoniai hangverseny

1961. május 22.	Magyar képek Paraszt dalok	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos Filharmoniai hangverseny	1971. április 6.	Divertimento	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Lehel György Filharmoniai hangverseny
1961. szeptember 23.	Concerto	Moszkvai Rádió és TV szim- fonikus Zenekara Vezényelt: Gennagij Rozs- gyeszvenszkij (SZU) Filharmoniai hangverseny	1972. január 21.	Hegedűverseny	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Kovács Dénes (h) Vezényelt: Koródy András Filharmoniai hangverseny
1962. december 18.	Tánc-szvit	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Hiroyuki Ivaki (Japán) Filharmoniai hangverseny	1972. február 21.	Két arckép	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Szabó László Filharmoniai hangverseny
1963. március 18.	III. Zongoraverseny	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Zempléni Kor- nál (z) Vezényelt: Lehel György Filharmoniai hangverseny	1972. április 14.	Brácsaverseny	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Bársony László (brácsa) Vezényelt: Arvid Janszonsz (SZU) Filharmoniai hangverseny
1964. április 17.	A kékszakállú herceg vára (opera)	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Tibay Kriszta ének Tréfas György ének Rendezte: Kertész Gyula Vezényelt: Rubányi Vilmos A Csokonai Színház előadása	1973. április 16.	Tánc-szvit	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Szabó László Filharmoniai hangverseny
1965. április 5.	III. Zongoraverseny	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Katona Ágnes (z) Vezényelt: Rubányi Vilmos Filharmoniai hangverseny	1973. május 7.	A kékszakállú herceg vára (opera hangver- senyszerű előadása)	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Kasza Katalin ének Utó Endre ének Vezényelt: Kerekes János Filharmoniai hangverseny
1966. május 2.	Concerto	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos	1973. október 29.	Két kép A csodálatos Mandarin (szvit) Cantata profana	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: a Debreceni Kodály Kórus (karig.: Gulyás György) Réti Csaba ének Gregor József ének Vezényelt: Vaszy Viktor Filharmoniai hangverseny
1966. május 12.	Zene húros, ütős hang- szerekre és cselesztára	Magyar Állami Hangverseny Zenekar Vezényelt: Ferencsik János Filharmoniai hangverseny	1975. április 24.	I. Zongoraverseny II. Zongoraverseny III. Zongoraverseny	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Sándor György (zongora, USA) Vezényelt: Szabó László Filharmoniai hangverseny
1967. április 17.	Két kép	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Koródy András Filharmoniai hangverseny	1976. január 12.	Hegedűverseny Concerto	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Kovács Dénes (h) Vezényelt: Jancsovics Antal Filharmoniai hangverseny
1967. augusztus 19.	Magyar képek	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos Filharmoniai hangverseny	1977. szeptember 25.	Hegedűverseny Zene húros, ütős hangszerekre és cselesztára	Magyar Állami Hangverseny Zenekar Közreműködött: Székely Zoltán (hegedű, USA) Vezényelt: Ferencsik János Filharmoniai hangverseny
1969. március 18.	III. Zongoraverseny	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Kiss Gyula Vezényelt: Rubányi Vilmos Filharmoniai hangverseny	1977. december 30.	A kékszakállú herceg vára (opera)	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Mészöly Katalin ének Tréfas György ének Rendezte: Kertész Gyula Vezényelt: Szabó László A Csokonai Színház előadása
1970. július 1.	Cantata profana	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: a Magyar Rádió és TV Énekkara (karig.: Sapszon Ferenc) Réti József ének Utó Endre ének Vezényelt: Lehel György Bartók Béla Nemzetközi Kórus- verseny nyitó hangversenye	1978. február 6.	Négy zenekari darab	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Jancsovics Antal Filharmoniai hangverseny
1970. október 12.	Magyar képek III. Zongoraverseny Concerto	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Gabos Gábor (z) Vezényelt: Borbély Gyula Filharmoniai hangverseny			

1978. július 10.	Cantata profana	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Debreceni Kodály Kórus (karig.: Gulyás György) Közreműködött: Réti Csaba ének Gregor József ének Vezényelt: Vaszy Viktor Bartók Béla Nemzetközi Kórusverseny nyitó hangversenye
1979. október 22.	Hegedűverseny	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Kovács Dénes (h) Vezényelt: Szabó László Filharmoniai hangverseny
1980. január 21.	A csodálaton mandarin (szvit)	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Lukács Ervin Filharmoniai hangverseny
1980. július 7.	Cantata profana Concerto	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: a Debreceni Kodály Kórus (karig.: Gulyás György) Korezmáros Péter ének Gregor József ének Vezényelt: Kóródy András Bartók Béla Nemzetközi Kórusverseny nyitó hangversenye
1980. november 24.	Tánc-szvit Brácsaverseny Cantata profana	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: a Debreceni Kodály Kórus (karig.: Gulyás György) Korezmáros Péter ének Gregor József ének Nagy Sándor mélyhegedű Vezényelt: Lukács Ervin Filharmoniai hangverseny
1981. február 10.	III. Zongoraverseny	Miskolci Szimfonikus Zenekar Közreműködött: Fischer Annie (z) Vezényelt: Mura Péter Filharmoniai hangverseny
1981. március 2.	Hegedűverseny Concerto	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: Stefan Ruha (heg., Románia) Vezényelt: Szabó László BARTÓK JUBILEUMI EMLÉK-HANGVERSENY

z., zong. = zongora
h., hg., heg. = hegedű

II. KODÁLY ZOLTÁN

1982-ben Kodály Centenáriumot ünnepel a világ, s az emberiség. A magyarság nagy zeneszerzője, a magyar zenetudomány vezéralakja, népként nevelője 1882. december 16-án született Kecskeméten.

A jubileumi évforduló Debrecen és Hajdú-Bihar megye számára különösen jelentős esemény, mert a Kodály Zoltánnal való kapcsolat kivételesen, sajátosnak és mélyen elkötelezettnek nevezhető. Debrecen országos viszonylatban korán, a vidéket illetően pedig az elsők között tette meg a kezdő lépéseket Kodály zenéje felé, az alakuló új magyar zene érvé-

nyesítéséért. Az értékes hagyományokon nyugvó, majd igen szoros és termékeny kapcsolódott kapcsolat kezdeményezői, ápolói (de nevezhetjük így is: harcosai) feltétlen tiszteletet és nagyrabecsülést érdemelnek, mert sikerült a közönséget, a város rábreszteniük Kodály és az új magyar zene megszeretésére, megbecsülésére.

Kodály mindig szívesen és gyakran jött Debrecenbe. Személyes váraza, bölcs és messzematató tanácsai, tanításai nagyon sokat segítettek abban, hogy a város zenei értékei ma országos, sőt nemzetközi mértékkel mérve is egyaránt igen jelentősek. Kodály valamennyi látogatásához fűződik valamilyen fontos esemény, bemutató. Azok a személyes megnyilatkozások pedig, amelyeket Kodály a látogatásai alkalmával tett, egy külön kiadást is megérdemelnének.

Kodály látogatásai közül elsősorban azokat említem, amelyek a művek bemutatóihoz kapcsolódnak. Kivételt azok képeznek, amelyek az első lépések megtételét jelentik és azok, amelyek semmiképpen nem hagyhatók el a kapcsolat jellemzéséből. A Kodály-naptár — ahogyan ezt az anyagot nevezni lehet — közel 50 évet ölel fel. Utalunk az a cappella művek első megjelenésére is, mert ha valaki, akkor Kodály érdemes arra, hogy a kórusművészetéről mindenképpen megemlékezzünk. Annál is inkább, mivel a kodályi kórusművészet egyben a műfaj világraszóló feltámadása is volt, s az ő nyomán olyan magyar kóruskultúra teremtődött meg szinte a semmiből, amely az egész világon pártját ritkítja. Ez a kóruskultúra tette lehetővé, hogy ifjúságunk a magyar zenei anyanyelvet elsajátíthassa és megszerethesse. Debrecennek van ebből mit felmutatnia régről is, mostanról is, talán még több is, mint amire más városok erejéből futja.

„Kodály, hogy az énekszó elsődlegességét hangsúlyozta, azzal az énekszerűség és a hangszerszerűség új egyensúlyát akarta megteremteni.” (László Ferenc Zenei ügyelet c. könyvéből.)

„Vokális műre van szükség ebben az agyonhangszerelt világban” — emlegette Kodály több ízben is. (Frid Géza visszaemlékezése)

Kodály vokális zenéjének legmagasabb kibontakozása két daltétékában és főként oratoriális műveiben: a Hány Jánosban, a Székelyfőnöb, a Budavári Te Deumban, a Missa Brevisben és Psalmus Hungaricusban nyilvánul meg.

Nagyzenekari művei: a két táncsorozat Galántai és Marosszéki táncok és a Felszállott a páva-variációk nagyszabású népdalfeldolgozások, illetve népi dallamból kialakított szimfonikus művek. De a Nyári este vagy a Concerto is a népzene dallami ritmusa és harmoniai elemekre támaszkodik. „A C-dúr szimfonia korokon felül álló klasszikus hagyományokból merít, ilyen értelemben összefoglaló tehát, mint Kodály egész művésze.” (Eöszé László Muzsika 1967. V. X. évf. 5.)

Kodály zeneszerzői alkotásainak csúcspontja a Psalmus Hungaricus, a Magyar Zsoltár, szintén összefoglaló, a Kodály-zene heroikus, sőt prófétai vonásai legmegrázóbban, leghatalmasabban a Psalmusban lépnek elő. Egmagában elég volna arra, hogy Kodályt nemzetünk legnagyobb alakjainak egyikévé tegye kultúránkban.

A Kodály-naptárban szereplő 12 mű megjelenése, gyakorisága a város zenei életében természetesen igen eltérő képet mutat. Gondolom, nem veszi az olvasó rossz néven, ha művenként is felsorolom a bemutatók dátumait és KZ-vel megjelölöm azokat, amelyeken Kodály személyesen is részt vett.

1. HÁRY JÁNOS daljáték:
 - 1934. VII. 8, 9, 10. KZ.
 - 1947. X. 12.
 - 1951. VIII. 5. KZ.
 - 1969. X. 10.
 - 1918. X., XI. hó 8. e. a. (keresztmetszet)
2. SZEKELYFONO daljáték:
 - 1937. V. 21.
 - 1950. VI. 10., 11. KZ.
 - 1962. V. 25.
 - 1974. VII. 8. (koncertszerű e. a.)
 - 1980. VII. 23.
 - 1982. IV. 19.
 - 1982. XII. 9. 11.
3. PSALMUS HUNGARICUS:
 - 1939. V. 14.
 - 1949. III. 27.
 - 1953. XII. 19.
 - 1954. VI. 13.
 - 1958. XII. 15.
 - 1959. IV. 25. KZ.
 - 1963. V. 19.
 - 1966. VIII. 21.
 - 1967. XII. 15.
 - 1968. VI. 30.
 - 1971. II. 8.
 - 1972. VII. 3.
 - 1974. XII. 2.
 - 1975. VI. 11.
 - 1976. VII. 5.
 - 1977. III. 16.
 - 1980. V. 17.
 - 1980. VII. 23.
 - 1982. VII. 4.
 - 1982. X. 1.
 - 1982. XII. 9. 11.
 - 1982. XII. 15.
4. BUDAVÁRI TE DEUM:
 - 1955. XII. 15. KZ.
 - 1957. VI. 23. KZ.
 - 1957. XII. 19.
 - 1966. VIII. 14.
 - 1966. VI. 26.
1972. II. 7.
1972. XII. 18.
1980. VII. 9.
1982. XII. 15.
5. MISSA BREVIS:
 - 1957. VI. 23. KZ.
 - 1963. V. 19. KZ.
 - 1971. II. 1.
6. HÁRY-SZVIT:
 - 1930. III. 9. (Palotás)
 - 1933. V. 7. (Palotás)
 - 1968. X. 21.
 - 1971. II. 8.
 - 1975. IV. 17.
7. PAVA VARIÁCIÓK:
 - 1953. XII. 19.
 - 1954. VI. 13.
 - 1958. V. 26.
 - 1965. IV. 5.
 - 1967. IV. 2.
 - 1967. VIII. 10.
 - 1967. XII. 15.
 - 1969. III. 18.
 - 1972. VII. 3.
 - 1975. XI. 6.
8. GALÁNTAI TÁNCOK:
 - 1957. V. 20.
 - 1965. V. 24.
 - 1967. XII. 15.
 - 1971. II. 8.
 - 1971. IV. 19.
 - 1977. III. 22.
 - 1979. IV. 2., 3.
9. MAROSSZEKI TÁNCOK:
 - 1955. XII. 15.
 - 1957. XII. 19.
 - 1979. II. 6.
10. NYÁRI ESTE:
 - 1958. V. 9.
 - 1974. XII. 2.
 - 1982. XII. 12.
11. C-DUR SZIMFONIA:
 - 1976. II. 2.
12. CONCERTO:
 - 1965. XII. 14.

Figyelemre méltó, hogy a felsorolt művek közül szinte mindegyiket debreceni együttesek szolgáltatták meg, sok esetben a szölisták is a város művészei közül kerültek ki. Egy-egy nagyszabású zenei esemény, vagy nagy apparátust igénylő mű színrevitele a helyi zenei erők összefogásának, együttműködésének máig is példaként említhető megnyilatkozásai voltak.

A vezénylő karmesterek között örömmel fedezhetünk fel külföldieket is. Mario Bonaventura, világhírű amerikai karmester tűzte műsorára és vezényelte Debrecenben először Kodály C-dúr szimfoniáját 1976. II. 2-án. A világhírű karmester a magyar zene régi, lelkes propagátora, szerte a világon népszerűsíti Kodály műveit is. A közönség hálásan adózott ezért a megkésélt bemutatóért, ám ugyanakkor gazdag élményt nyújtó, kitűnő előadásért.

Halász László, debreceni születésű amerikai magyar karmester — a volt Bartók- és Kodály-növendék, a new-yorki City Company opera igazgatója — 1971. február 1-én és 8-án főleg Kodály-műveket vezényelt Debrecen vendégeként. Előbb a Missa Brevist, majd teljes estét betöltően a Galántai táncokat, a Hány-szvitet és a Psalmus Hungaricust dirigálta. Nagy elragadtással beszélt debreceni élményeiről és a két közreműködő

Unnapi hangverseny a Bartók Teremben, 1975-ben, a MÁV Filharmonikus Zenekar huszonöt éves évfordulója alkalmából

helyi együttesről: a MÁV Filharmonikus Zenekarról, valamint a Kodály Kórusról. (Napló, 1971. II. 7. M. V.)

A hazai karmestergárda legjobbjai több ízben is dirigáltak Kodály-műveket Debrecenben. Ferencsik János öt ízben, Vaszy Viktor négy ízben

vezényelt, Erdélyi Miklós, Lukács Miklós, Lukács Ervin, Kóródy András, Komor Vilmos is vállalkozott egy-két alkalommal emlékhangverseny, ill. ünnepi hangverseny dirigálására.

A debreceni karmesterek közül Csenki Imre, Gulyás György és Rubányi Vilmos voltak a Kodály-művek legteljesebb propagátorai, vezénylői.

*

Valamennyi Kodály-bemutató méltatására nem vállalkozhatom, de az adatszerű felsorolás mellett úgy vélem feltétlen szükséges néhány eseményről részletesebben is megemlékezni. Így beszédesebben elevenednek fel a már csak hagyománynak tekinthető nagyszerű zenei produkciók, amelyek fémjelzik városunk zenekultúráját, szépen gyarapodó értékeit, eredményeit.

Kodály Zoltán először 1925. április 8-án jött el Debrecenbe. Vele jött Németh Gyula, a híres turkológus is, akivel az Eötvös Kollégisták Egyesületének Vándorgyűlésén — mint egykori kollégisták — tartottak előadást. Kodály a Régi magyar táncok zenéje címmel. (Napló 1957. XII. 24-i számában Sonkoly István említi.)

Kodály kórus- és zenekari művei először 1929-ben és ezt követő években hangzottak el Debrecenben. 1929-ben a *Túrót eszik a cigányt* a Ref. Polgári Leányiskola Kórusa énekelte, majd a *Villó-t* mutatta be a Dóczy Gimnázium Énekkara Horváth Károly vezényletével. Ebben az évben Országos Dalosversenyen énekelte a Városi Dalegylet Kodály: *Bordalát*.

1930. március 9-én a *Háry-szvitből* elhangzott a *Palotás* a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar előadásában. Abrányi Emil vezényelt. A Dóczy Énekkar folytatta a Kodály-művek bemutatását: *Katalinka*, *Gergelyjárás*, *Egyetem-begyetem*, *Isten kovácsa*, *Táncnóta* és más gyermekkarok következtek. A MÁV Filharmonikus Zenekar 1933. május 7-én újra bemutatta a *Palotást*.

1934 jeles évnek számít. Jelentős zenei események sorozata zajlik le.

— Március 21-én a Dóczy Gimnázium Énekkara bemutatja a *Pünkösödöt* Horváth Károly vezényletével.

— Április 15-én az Ady Társaság Kodály-ünnepséget rendez az Aranybika nagytermében.

Műsor: 4 Tantum ergo, Táncnóta, A süket sógor

E. a.: a Zeneiskola Énekkara. Vez.: Elefánthy Mária

Három Kodály-dal

E. a.: Hoor Tempis Erzsébet

Pünkösödölő

E. a.: a Dóczy Gimnázium Énekkara. Vez.: Horváth Károly

Lengyel László

E. a.: a Kollégium Polgári Isk. Énekkara

Vez.: Csósz László

Kodály zongoraművek

E. a.: Baranyi János

Mátrai képek

E. a.: a Zeneiskola Vegyeskara. Vez.: Szabó Emil.

Ezen a napon tartotta előadását Kodály az Ady Társaság rendezésében *Népzene és műzene* címmel.

Említésre méltó, hogy a hangverseny „belépőjege” a Medgyessy Ferenc készítette Kodály-plakett volt.

Az előadás és a diszhangverseny tovább növelte Kodály népszerűségét, úgyannyira, hogy mozgalom indult el, hogy Kodályt díszpolgárrá avassák és a Kodály-estet ismételjék meg a Debreceni Hét keretében.

Mindkettő elmaradt a város akkori vezetőinek közönye miatt. A kezdeményezők, élükön Baranyi Jánossal, a zeneiskola igazgatójával folytatták munkájukat.

1934. június 8., 9., 10-én a Debreceni Kulturális Hetek keretében, a Református Kollégium udvarán bemutatják Kodály: Háry János daljátékát.

A bemutatón jelen volt Kodály Zoltán is.

A többször megismételt előadást 25 ezer néző tekintette meg. Esténként mintegy ötezer néző tombolt, lelkesedéssel ünnepelte ezt a nagyszerű bemutatót. A Háry János első szabadteri előadását a rádió egyenes adásban közvetítette.

A bemutató 100 tagú zenekara a 11. sz. Bocskai Hajdú Ezred Zenekarával kiegészített Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar volt. A hatalmas kórust a Zeneiskola Énekkara, a Városi Dalegylet és a Mácsai Dalkör dalosai alkották (karigazgató: Szabó Emil volt). A daljáték főbb szerepeit az Operaház művészei énekeltek. Az előadást Ferencsik János vezényelte. „Nagy meglepetés volt mindenki számára a zenekar teljesítménye” — írta Fáy Árpád a helyi sajtóban. Ferencsik János az így láttam Kodályt c. könyvében megjelent visszaemlékezésében írja: „Kodállal kapcsolatunkat erősítette a Háry János debreceni előadása. Akkor éreztem, ma is azt gondolom, hogy a Háry-t igazán csak az szeretheti, aki ismeri a magyar vidéket, vagy maga is vidéki. Első előadáson Kodály is ott volt, elégedetten szólt a zenekarról, az első kürtöst külön magához hívatta.” (126. o.)

Tóth Aladár, aki Kodály társaságában nézte végig az előadást, a következőkben summázza véleményét: „Debrecen volt az első magyar vidéki város, amely a Háry előadásával bebizonyította, hogy nyílt színtéren, ünnepi díszelőadás keretében is lehet tiszta, magasabbrendű, magyar zenedramai kultúrát adni és azzal átütő sikert aratni!” (Válogatott zenekritikák Bp. 1968.)

1934. június 26-án megyénk egyik Hajdúvárosában, *Hajdúnánáson* is Kodály-bemutatót tartottak. A Városi Dalárda, élén Maklári Lajossal, a Tiszántúlon elsőként bemutatta Kodály *Jézus és a kufarok* c. művét. 1935. VI. 30-án, a Nyiregyházi Körteti Dalosversenyen újra előadták a művet Kodály jelenlétében. I. díjat nyertek. Kodály melegen gratulált és megköszönte művének másorra tüzését. Amíg a siker meg nem született, voltak, akik elleneztek a Kodály-mű előadását. „Mit akar Kodály ezzel a jazz-szel?” — jegyezte meg az egyik ellenálló. (Azóta is emlegetik.)

1937 újabb jeles év

Azzá avatja egy páratlanul heroikus tett, Horváth Árpádé, a Csokonai Színház akkori igazgatójéé. 1937. május 21-én a debreceni Kodály-ünnepségek keretében vidéken először kerül színpadra Kodály: *Székelylegény*. Neményi Lili, a bemutató egyik főszereplője így emlékezik: „Az előadás karnagyául Komor Vilmost, a Háziasszony szerepére a fejlethetetlen Basildés Mária-t nyerte meg Horváth Árpád, s a Leányt én énekeltem. Az előadás május 21. és 22-re hirdettük. Lelekiismeretes és lelkes munkát végeztünk, biztunk abban, hogy a közönség méltányolni fogja a nagyszerű művet és a mi igyekezetünket. Csálodtunk. Mindössze 50 pengő árú jegy fogyott el az előadás napján délelőttig. Sírni szerettünk volna. Horváth Árpád talált rá az igazságra: „Elfelejtettünk arról, hogy akiknek és akikről szól Kodály műve, azoknak nincs pénzük jegyet vál-

tani." Árpád nem tehetett mást, körbetelefonálta a debreceni üzemeket, iskolákat, egyetemet; ingyen is, csak jöjjenek. Mindkét este zsúfolt volt a ház, és óriási a siker. Több mint 20 percig sirt, nevetett, tombolt a közönség. Mindenki megrendült és boldog volt.

Tóth Aladár hatalmas cikkben a Pesti Naplóban számolt be a Székelyföld debreceni sikeréről. S mint előtte is annyiszor, a művészi siker, a nagyszabású kutúrmisszió több ezer pengős ráfizetést eredményezett.

A közreműködő 120 tagú énekkart, az 56 tagú zenekart és a szereplők többségét Debrecen adta: a színházai mellett a zeneiskola és a Szent László Dalegylet volt a kiegészítő. Lelkes munkatársak: Hoor Tempis Erzsébet énektanárné és Kolwentz Rezső karnagy.

1939 ismét nagy eseményt hozott, a *Psalmus Hungaricus* első debreceni bemutatóját május 14-én a Nagytemplomban. A hangversenyen a Ref. Kollégium szervezte a Kollégium fennállásának 400-dik évfordulója és a Kántus 200 éves működése alkalmából.

A tervek szerint a bemutató karnagya Kodály Zoltán lett volna, de betegsége miatt Sauerwald Géza, a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar vezetőkarnagya látta el ezt a feladatot. Négy (egyesített) kórus és a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar előadásában szólalt meg a Magyar Zsoltár. A szolista Nagypál László volt. Kodály — Jakucs Istvánhoz írt levelében — a magát kimentendő mondatok után Debrecen fontos szerepére utaló sorokat olvashatunk. A levelet Jakucs István a helyi lapban közzétette.

Kodály 1939. V. 18-án kelt levele:

„Kedves Barátom!

Fájdalommal kellett tegnapi orvosi tanácskozás után tudatnom, hogy nem mehetek hozzáatok. Különösen rosszul esik, hogy éppen ezt az előadást kell elmulasztanom. A *Psalmus* utját már én is úgy nézem, mint egy tölem idegen bolygót. Három legutolsó állomása: Athén, Debrecen, Párizs. Ez a szimbolikus háromszög, mintha az életet értelmét és törekvését is ábrázolná: a magyar álljon a maga lábán, egyik kezét Athén, másikat Párizs felé nyújtva. Minden tehetőségét az ókor Párizsa és az újkor Athénje fejlesztheti odáig, hogy önmagát legjobban kifejezze. Minél rövidebb a magyar lélek útja, annál könnyebben talál önmagára. Ezért legfontosabb nekem a három állomás közül Debrecen. Ilyen fiatal kórus még nem énekelte a *Psalmust* sehol. Nem minden aggály nélkül néztem elébe a nagy vállalkozásnak. De már a szeptemberi próba meggyőzött, hogy ifjúságunk az erején felüli vállalkozást is győzi. Vannak példák a történelemben, hogy nagy veszedelmek idején nők és gyermekek álltak helyt férfiak munkájában. A magyar énekkultúra ügyét is úgy látszik, a gyermekek keresztet hadjárata fogja győzelemre vinni.

Ezért különösen fájlalom, hogy nem állhatok ott, féltve támogatva őket a nagy vállalkozásban. Csak áldást kérhetek munkájukra és vezetőjükre, s kívánhatom, hogy termő talajra hulljon a mag, amit oly bőkezűen szórnak. Talán megengedi még a Gondviselés, hogy lássam a vetés sárjadását.”

(Debrecen zenei élete, 191. o., *Szathmári Endre* közlése nyomán.)

1939. II. 11-én vendégszerepelt Debrecenben a budapesti Egyetemi Énekkar Vaszy Viktor vezényletével. Műsorukban többek között elhangzott — Debrecenben először — Kodály *Karádi nóták* c. műve is.

1940 őszén Csenki Imre vette át a Kollégium Tanítóképzőjének Csokonai Kórusát: „első dolgom volt az iskolai énekkar megszervezése és elvezetése Kodály kórusműveihez. A Csokonai Kórus Kodály csaknem valamennyi férfikarát megtanulta, Itteni élmények alapján szerették meg Ko-

dály kórusművészetét akkori tanítványaim.” (Csenki Imre visszaemlékezéséből, így láttam Kodályt c. kötetből.)

Az első mű, amelyet Csenki tanított, Kodály: *Kit kéne elvenni* c. kórusműve volt. Ezt a kórus 1941 tavaszán lemeze is énekelte. (A lemezzel készített magnófelvételt — Csenki Imre ajándékát — a sorok írója őrzi.)

A későbbi vegyeskarra bővült énekkar Kollégiumi Kórus néven Kodály nagy vegyeskarait: a Mátrai képeket, Molnár Annát, az Esti dalt, az Öregeket, a Jézus és a kufarokat énekelte, s végül eljutott a *Psalmus* és Székelyföld debreceni előadásáig. 1948-ban Svájcban óriási sikert arattak a Kodály-művekkel.

1943 tavaszán, május 8-án nagyszabású hangversennyel köszöntötte Debrecen éneklő ifjúsága a 60 esztendő mestert. Kodály személyesen is jelen volt az Aranybika nagytermében rendezett ünnepi hangversenyen. Nyolc — az e naptában is felsorolt énekkar — közel 1000 tagja jelle, egy induló dalt énekelve vonult be a kijelölt helyére. A közönség a földszinti ülőhelyeket foglalta el. A kórusok teljesen körülvették a közönséget: a színpadon, az erkélyeken, s a földszinti oldalsó, üres térségeken álltak fel és innen adták műsoraikat. Majd közösen elénekeltek Kodály *Magyarokhoz* c. művét. A hatás, a siker óriási volt. Nagyszerű kórusok voltak akkor Debrecenben.

A II. világháború az énekkarokat is szétzilálta. A felszabadulást követő hónapokban Debrecenben egyetlen felnőtt énekkar volt életképes: a Járműjavító Egyetértés férfikara, Szigethy Gyula karnagy vezetésével. A hiányzó dalosokat a Kollégium Tanítóképzőjének énekkari tagjai pótolták azon az ünnepségen, amelyet 1945 tavaszán Vorosilov marsall búcsúztatására rendeztek az Aranybika nagytermében. Kodály: *Husz* és a *Felszállott a páva* c. műveket énekeltek igen nagy sikerrel. A hangversenyen közreműködött még Orosz Júlia, Sárdy János, Weinstock Miklós énekesek, Otrubay Meinda balettművész. Hernádi Lajos zongoraművész.

A felszabadulás után az országban elsőként a debreceni Csokonai Színház nyitotta meg kapuit. 1945. VI. 6-án már operaelőadásokat tartottak. Készei Géza igazgató az 1947/48-as évad tervében két Kodály-dalmű felújítását ígérte. Végül is egyelőre a *Háry János* bemutatására került sor 1947. október 11-én. Ez is méltán sorolható a nagy vállalkozások közé. Javarást helyi erőkből hozták létre és 12 előadást érhetett meg. A fogadtatás azért nem volt egyértelműen pozitív. „A közönség tehetősebb része végigfecségette az előadást, mintha kávéházi muzsika mellett szórakozna” — írta a Néplap október 12-i számában P. B. Az előadás karmestere Rubányi Vilmos volt, akinek a neve később több évtizeden át összeforrt a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar és a debreceni Csokonai Színház operai sikereivel.

A felszabadulás utáni események közül kiemelkedik a *Székelyföld* 1950. június 10-i bemutatója a Nagyerdei Szabadtéri Színpad felavatása alkalmából. A bemutatón Kodály Zoltán is jelen volt. Az előadást nagy lelkesedéssel, városi összefogással hozták létre, s a siker megérdemelt volt. A nagyszerű előadást méltó környezetben, Menyhárt József helyi festőművész tervezte díszletben játszották (stilizált székelyzöttes és székelykapu színpadképben). Az előadásról Kodály így nyilatkozott:

„Az előadás nagyon tetszett, nagyon jó volt. Úgy érzem, hogy megvolt a színpad és a közönség között a kapcsolat, amelyet én annak tulajdonítok, hogy a nézőtérben nagy többségben dolgozók, üzemi munkások ültek. El-

gondolásaimat úgy Csenki (karmester), mint Versényi (rendező) jól hozzák ki.

A kórus — a kollégiumi — jobbnak bizonyult a budapesti Operaházénál is, mert közvetlenebbek, módszereiben egyszerűbbek voltak. A zenekar még ingadozott (MÁV Filharmonikus), de ezeket a kis hibákat könnyen kiküszöbölhetik. Azt viszont nem értem, hogy miért vendégzereplőkkel hozzák ki a Székelyfőnt, mikor a hallottak után ítvé Debrecenben is vannak igen tehetséges énekesek."

Versényi Ida rendező visszaemlékezéséből olvashatjuk a következő sorokat: „Hatalmas, tomboló siker volt. Kodályt a szereplők rózsasávell köszöntötték a színpadon. Kodály meg is jegyezte: „utoljára Amsterdamban kaptam virágosot, de annak nem volt tövise, tulipán volt.”

A második előadáson a színpadra hívás nem ismétlődhetett meg. Amikor Kodály erről értesült, nem haragudott meg, csak bölcsen mosolygott. Kodály természetszerűen közismert. Erről is szól Versényi Ida: A Székelyfőnt második előadásán Kodály kérte, hogy ne az első sorba ültessük. Különleges helyet akartam biztosítani számukra, s mivel az erdőn nincs páholy, kitaláltam, hogy a nézőtérben álló tölgya körül emelt földgyűrűre teszsem a székeiket, s ide ültemet őt és feleségét. Az előadás alatt bizony zsongtak a bogarak és hullottak is rájuk. A fán elhelyezett reflektorok fényre ide vonzotta őket. Emma asszony megszólalt: „Zoltán, itt nagyon sok a bogár”. — Kodály: „Joguk van hozzá, az erdő az ő birodalmuk”.

1955. fontos mérföldkő Kodály és Debrecen kapcsolatában. Ettől az időtől válik állandó jellegűvé és igazán bensőségesé. Ebben oroszánrészre Gulyás Györgynek van.

1955. december 15-én Kodály meglátogatta a Zeneművészeti Szakiskolát és személyesen jelent meg a 73. születésnapja előestéjén rendezett hangversenyen, amelyen a *Budavári Te Deum*-t szóltatta meg a Zeneművészeti Szakiskola, az Egyetem kórusa (karig.: Gulyás György) és a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vaszy Viktor vezényletével. A siker óriási volt. Kodályt nagyon meghatolta az előadás. A koncertterem erkélyéről mondott köszönetet. Szavait a sajtó így örökítette meg: „Ez a Debrecen úgy különbözik az 50 év előtti Debrecenről, mint az egy a százról. Ennek az ünnepnek a forrásában mondatom, hogy nem éltem hiába. Ezt bizonyítja Debrecen lelkes, zenekedvelő közönsége.”

Az egyre mélyülő kapcsolat a névadásokban is kifejezésre jutott. Kodály életében három zenei intézmény vehette fel nevét megnyekben az ő hozzájárulásával:

— 1948. május 7-én kelt levele alapján a *Hajdúszovátai Paraszt Kórus*, karnagya Szathmári Károly;

1957. június 23-án rendezett névadó ünnepségen a *Debreceni Zeneművészeti Szakiskola*. Akkori igazgatója: Gulyás György.

1957 márciusában a Zeneművészeti Szakiskola leánykara, karnagya Gulyás György. (Később a vegyeskar is Kodály nevére vette fel.)

Kodály komoly feltételeket szabott a nevével viselőik számára, s ezeket még élt, számon is kérte. „A debreceni szakiskola jövője: példát adni a szolfézs és hangszeres tanítás összehangolására, ének alapon történő hangszertanítással új életre kelteni a hangszereket; a környékre kisugárzó működéssel hangzó életre bírni a néma berkeket.” (Emlékkönyvi bejegyzése.) A hajdúszovátai kórusnak a leveleiben közölte a kikötéseit.

A Kodály nevével viselő intézmények mind a mai napig méltók a névviselésre.

1957. újra jelentős eseményekben gazdag. A *Hajdúszovátai Zenei Hét* az ellenforradalom leverése után az ország egyik legjelentősebb zenei ese-

ménye volt, fontos kiinduló állomást jelentett Debrecen és Hajdú-Bihar megye zenei életében. A rendezők: Hajdú-Bihar megyei és Debrecen megyei jogú Városi Tanácsa művelődésügyi osztályai, a Kodály Zoltán Zeneművészeti Szakiskola, és az Országos Filharmonia, tartalomában és méreteiben is nagyszabású feladatra vállalkoztak, s a zenei célkitűzésekkel párhuzamosan az a cél is vezette őket, hogy a társadalmi konszolidációt a kultúra eszközeivel is elősegítsék. A hét napon át Debrecenben, Berettyóújfaluban, Hajdúszovátán, Hajdúböszörményben, Nádudvaron és Hajdúszoboszlón lezajlott 15 nagyméretű zenei eseménynek sok közreműködője volt. A több mint 40 együttesből legtöbb feladatot vállalt: a Debreceni Kodály Leánykar (karvezető: Gulyás György), az Országos Filharmonia férfikara (volt Honvéd Kórus, vezetője: Vass Lajos), a Debreceni Népi-egyesület Kórusa (vezetője: Czövek Lajos), a Kollégiumi Kántus (vezetője: Szigethy Gyula), a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar (vezetője: Rubányi Vilmos), mellettké a Zeneművészeti Szakiskola tanárai, s a Csoknái Színház magánénekesei.

Az ünnepi hét zeneileg kiemelkedő eseménye volt *Kodály: Missa Brevis*-nek első debreceni bemutatása a Nagytemplomban, és *Budavári Te Deum*-ának előadása az Aranybika nagytermében (Kodály személyes részvételével), majd az ünnepi hét nagyszabású záró rendezvénye a *Hajdúszoboszlói Dalos Ünnepe*.

A kétnapos találkozón 20 neves magyar énekkar mutatkozott be a Szabadtéri Színpadon és a Gyógyfürdő körülített nagymenedécskének lépcsőzetén. Több mint ezer dalos együttes éneklése zárta a galaestet. A zenei hét eseményein Kodály említett nagy művei mellett több mint 30 kórusműve hangzott el.

A kezdeményezés és a kivitelezés nagyszerűsége megengedi, hogy ezúttal azokról is említsük tegyek, akik megalkották és életre keltették a *Hajdúszovátai Zenei Hétet*: Gulyás György, Hegedűs Imre, dr. Demeter Lajos, Bögel József, Hallay Gyula és e sorok írója.

Az Országos Filharmonia 1957. december 15-én a zenekari estet a 75 éves Kodály alkotásainak szentelte. A koncert első felében a debreceni kórusok java lépett fel, majd szünet után a *Marosszéki táncok* és a *Budavári Te Deum* zárta a tartalmas műsort. „Az utóbbi mű néhány hónapja Vaszy Viktor vezényletével szerepelt műsorom, most pedig Lukács Miklós volt a karmester. A két különböző típusú karmestertől két különböző, de magas színvonalú interpretálást kaphatott a közönség. Bizonyára ez a nagyszerű hangverseny is tovább növelte a Kodály-hívek táborát.” (Szonkoly István cikke a *Napló* 1957. dec. 24-i számában.)

A Debreceni Kodály Kórus hazai és nemzetközi sikerei, valamint Debrecen több évszázados hagyományai a kóruskultúrában hozzájárultak ahhoz a legfelsőbb döntéshez, hogy Debrecenben rendezzék meg a *Bartók Béla Nemzetközi Kórusversenyeket, Fesztiválokat*.

Az első kórusverseny 1961 nyarán volt. Ez a nagyszabású, rangos nemzetközi fórum méltó helye és alkalma lett a magyar zenekultúra terjesztésének, népszerűsítésének is. Középpontban természetesen Bartók és Kodály zenéje áll. A capella műveik köztézően és szabadon választottan állandóan műsorban vannak, s a nagyobb igényű és nagyobb apparátust igénylő alkotások is sorozatos bemutatásra kerülnek. Ezeket főleg a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, a Debreceni Kodály Kórus, a Debreceni Maróthy Kórus, továbbá a versenyeken részt vevő kórusok szóltatták meg.

Kodály művek: 1966. VII. 4. Budavári Te Deum
 1966. VIII. 21. Psalmus Hungaricus
 1968. VI. 26. Budavári Te Deum
 1968. VI. 30. Psalmus Hungaricus
 1972. VII. 3. Páva-variációk, Psalmus Hungaricus
 1974. VII. 8. Székelyfő
 1976. VII. 5. Psalmus Hungaricus
 1980. VII. 9. Budavári Te Deum
 1982. VII. 4. Psalmus Hungaricus

A Kodály-műveket megszólaltató összkarokban külföldi kórusok is részt vettek. 1968-ban 11 kórusból 7 külföldi volt.

1963. május 19-én köszöntötte Debrecen a 80 éves Kodály Zoltánt. Az ünnepi esemény rangját emelte, hogy Kodály és felesége is megjelent. Az ünnepi hangversenyt megelőzően a debreceni gyermekkarok és a Hajdúszovátai Kodály Kórus köszöntötték a mestert.

Az ünnepi hangverseny műsora: a *Missae Brevis* és a *Psalmus Hungaricus* volt. Másnap Kodály a szakiskolában tett látogatás után felkereste a hajdúszovátai Kodály Kórust. Az itt folytatott beszélgetés közepette mondtotta az iskola képviselőinek: „az iskoláknak kell biztosítaniuk a felnőtt-kórusok tagjelöltjeit.”

1967. december 15-én „Először jelentett emlékeket a születésnap koncert. Egyesek Kodály halála napjára szánták a megemlékezést, s akik másképp döntöttek, úgy vélték, annak az életnek a kezdetét kell megünnepegni, amely oly soká világitott a magyar zene egén és fényt adott a határokon túlra is, és amely él, tanít és példát mutat. A műsort előadó MÁV Filharmonikus Zenekar sok szépséget csillogtatta meg az elhangzott műveknek.” (Napló, 1967. XII. 23. Straky Tibor.)

Az 1951-es Hány János előadás az 1947-es ismétlése volt Kodály jelenlétében. A daljáték következő bemutatója 1969. október 10-én a Csokonai Színházban. A szereplők közül csak a MÁV Filharmonikus Zenekar és a karmester Rubányi Vilmos azonos a korábbiakkal.

A NAPLO 1969. okt. 19-i számában Straky Tibor elismerően ír Kertész Gyula rendezői munkájáról, Rubányi Vilmos atmoszférát teremtő zenei irányításáról, a zenei hangzásról, a kórus fejlődő színvonaláról. Dicséri a szereplők közül a vendég Krémer Józsefet (Hányt), Varga Magdát (Orszét) és Tóth Józsefet (Marci bácsit).

A Hány daljáték keresztmetszete 1978. október és november hónapban nyolcszor került hangversenydobogóra a Bartók-teremben. Az Országos Filharmonia nyolc teltházás „összevont ifjúsági bérleti előadásán több mint 8000 tanuló ünnepelte nagy tetszéssel a nagyszerű művet, a színvonalas előadást. Szereplők: a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, a Csokonai Színház magánénekesei közül Tass Ildikó, Krémer József és Tréfas György, mesélő: Zeke László, s közreműködött még a debreceni Bányai J. Ált. Isk. kamarakórusa. (Karig.: M. Kiss Lászlóné). Vezényelt: Szabó László.

A Kodály-művek bemutatói sorából feltétlenül említenem kell az 1975. június 11-it. A michigani Áll. Egyetemi Énekkar és a vendéglátó Debreceni Kodály Kórus, valamint a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar előadásában Kodály Psalmus Hungaricus is elhangzott. Szólót énekelte Korondy György, a karmester: Gulyás György volt. Kevészer hallani a Psalmust olyan jó előadásban, mint ahogyan az itt történt a Zeneművészeti Főiskola hangversenyterében. (Máig maradandó élmény maradt mindenkién, akik ott voltak.)

Kodály zenekari művei közül legtöbbször a Páva-variációk és a Galántai táncok került műsorra. Kevesebbszer a Hány-szvit, a Nyári ének és a Marosszéki táncok, s egy alkalommal a Concerto és a C-dúr szimfónia. A Hány-szvitből a Palotás, a daljátékából az Intermezzo és a Toborzó állandóan műsoron szerepel ünnepi és más alkalmakon.

Nem a közlés szándékával kezdtem foglalkozni a Bartók- és Kodály-művek debreceni bemutatóival. A kíváncsiság sarkallt a kutatásra, az anyaggyűjtésre és az eredmények összegzésére. Együtt akartam látni hogyan és miként történt a Bartók- és Kodály-művek honfoglalása itt, Debrecenben.

Az összegyűjtött adatok egyre izgalmasabb képet rajzoltak, évtizedekre visszamenően érzékeltették a harc nagyságát, miként sikerült megküzdni a haladással szemben, a közönnyel és miként vált lehetségessé, hogy Bartók és Kodály klasszikusunkká lett itt Debrecenben is, hogy ma városunk zenei életének szerves része a Bartók- és Kodály-művek előadása, s hogy Kodály és Debrecen olyan szoros kapcsolatba került, amilyent csak szülővárosa, Kecskemét mondhat magáénak. Kodállal kapcsolatban Debrecennek elsőse is van: a *Hány János* első szabadtéri előadása 1934-ben; a *Székelyfő* első előadása vidéken 1937-ben és az, hogy Kodály életében egyetlen iskola részére engedélyezte nevének viselését, s ez a debreceni Kodály Zoltán Zeneművészeti Szakközépiskola.

1967. március 6. óta Kodály nem lehet már közöttünk. De műveinek varázsa, a szépért, jóért küzdő, soha nem alkuvó ember példamutatása, bölcs tanításai, alapozó pedagógiája továbbra is itt munkál napjainkban. Apoljuk, gazdagítsuk tovább ezt a szép örökséget, s tegyük újból hitet Bartók és Kodály művészeté, elkültűzése mellett, hogy a zene egyszer valóban mindenkié legyen.

1930. március 9.	Hány-szvitből a Palotás	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Abrányi Emil
1933. május 7.	Hány-szvitből a Palotás	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Abrányi Emil
1934. június 8., 9., 10.	Hány János daljáték (a Ref. Kollégium udvarán). Jelen volt Kodály Zoltán is. A Debreceni Kulturális Hetek rendezvénye (25 000 néző volt).	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, a 11. sz. Boeckai Hajdú czerd zenekara, a Zeneiskola vegyes- és gyermekkara, a Városi Dalegyet, a Mácsai Dalkör. Enek: Dr. Palló Imre Nagy Izabella Mátécsy Oszkár Toronyi Gyula Sebők Sári Budanovics Mária Karigazgató: Szabó Emil Diszlet t.: Filőp Zoltán Rendező: Rékai András Vezényelt: Ferencsik János
1937. május 21., 22.	Székelyfő a Csokonai Színházban, a mi első vidéki bemutatója, Horváth Árpád igazgató tűzte műsorra.	A színház zenekarát a Zeneiskola tanárai, növendékei egészítették ki. A kíséret kórus a Debreceni Szent László Dalegyet volt. (Karigazgató: Kollwintz Dezső) Enek: Baslides Mária H. Nemenyi Lili Ilyés Sándor Bakó József D. Kovács József Turján Vilma Betarító: Hoor Tempis Erzsébet Vezényelt: Komor Vilmos

1939. május 14.	Psalmus Hungaricus a Nagytemplomban, a Kollegium 400 éves évfordulója alkalmából, a Kollegium rendezésében.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Kollegiumi Kántus, Doczy Tanítóképző és Gimnázium Kórusa, Ref. Kollegium Tanítóképző és Polgári Iskola kórusa Karigazgató: B. Szücs Ferenc Karnagyok: Bodnár Lajos Csász László Horváth Károly B. Szücs Ferenc Enek: Nagypál László Vezényelt: Sauerwald Géza	1934. június 13.	Székelyfőné zarárkórusa, Páva-variációk, Psalmus Hungaricus, A Debreceni Zenei Hét nyitó hangversenye.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Népiégyüttes Kórusa Enek: Nagypál László Vezényelt: Czövek Lajos és Rubányi Vilmos
1947. október 12.	Háry János: daljáték a Csokonai Színházban (12-szer mutatták be).	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, A Csokonai Színház Kórusa Enek: Palló Imre Maleczky Oszkár Lőrincz Zsuzsa Rendezte: Versényi Ida Vezényelt: Rubányi Vilmos	1955. december 15.	Maroszéki táncok, Budavári Te Deum, Kodály 73. születésnapja tiszteletére. Jelen volt Kodály Zoltán is.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Zeneművészeti Szakiskola Leánykara, a Kossuth Egyetem Kórusa (Karigazgató: Gulyás György) Enek: Hankiss Ilona Varga Magda Bartha Alfonz Tessenyi János Vezényelt: Vaszy Viktor
1949. március 27.	Psalmus Hungaricus (a Mesterbérlet sorozatban).	Budapesti MÁV Szimfonikus Zenekar, Zenekar, Kollegiumi Enekkar (Karigazgató: Csenki Imre) Enek: Udvardy Tibor Vezényelt: Szöke Tibor	1957. május 20.	Galántai táncok, Filharmoniai hangverseny.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Enek: Lukács Miklós
1950. június 10., 11.	Székelyfőné, daljáték (a Nagyverdei Szabadtéri Színpad avatásán). Jelen volt Kodály Zoltán is (Tóth Aladár társaságában).	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Kollegiumi Enekkar, MSZT Neptáncsoport Enek: Palánky Klára Mátyás Mária Király Sándor Cseri Klára Simon István Diszlet t.: Menyhart József Koreográfusok: Béres András Varga Gyula Rendező: Versényi Ida Vezényelt: Csenki Imre	1957. június 23.	Missa Brevis a Nagytemplomban, A Hajdúsági Zenei Hét keretében a mű első debreceni bemutatója. Jelen volt Kodály Zoltán is.	Kodály Leánykar, Kollegiumi Kántus (Karigazgató: Szigethy Gyula) Organán kísért: Pongrácz Zoltán Enek: Havas Ágnes Hankiss Ilona Balogh Eva Varga Magda Virágos Mihály Vezényelt: Gulyás György
1951. augusztus 5.	Háry János: daljáték (a Nagyverdei Szabadtéri Színpadon). A Csokonai Színház 1947-es bemutatójának ismétlése. Jelen volt Kodály Zoltán is.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Népiégyüttes Kórusa (Karigazgató: Czövek Lajos) Járműjavító Egyetértés Férfikara (Karigazgató: Szigethy Gyula) Debreceni Népiégyüttes Tánckara (Vezényelt: Béres András és Varga Gyula) Enek: Palló Imre Maleczky Oszkár Dósa Mária Lőrincz Zsuzsanna Rendezte: Versényi Ida Vezényelt: Rubányi Vilmos	1957. december 19.	Maroszéki táncok, Budavári Te Deum, Kodály 73. születésnapjára, Filharmoniai hangverseny.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Kodály Leánykar, Kossuth Egyetem Kórusa (Karigazgató: Gulyás György) Enek: Hankiss Ilona Varga Magda Bartha Alfonz Tessenyi János Vezényelt: Lukács Miklós
1953. december 19.	Páva-variációk, Psalmus Hungaricus Kodály 71. születésnapja tiszteletére, Filharmoniai hangverseny.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Népiégyüttes Enekkara (Karigazgató: Czövek Lajos) Enek: Szabó Miklós Vezényelt: Rubányi Vilmos	1958. május 9.	Nyári este, Filharmoniai hangverseny.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Pongrácz Zoltán
			1958. május 26.	Páva-variációk, Filharmoniai hangverseny.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Vaszy Viktor
			1958. december 15.	Psalmus Hungaricus, Kodály emlékhangverseny, Filharmoniai bérlet előadása.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Leánykar (Karigazgató: Gulyás György) Járműjavító Egyetértés Férfikara (Karigazgató: Szigethy Gyula) Enek: Bartha Alfonz Vezényelt: Rubányi Vilmos

1959. április 25.	Psalmus Hungaricus. Járműjavító Műv. Házában. Jelen volt Kodály Zoltán is.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Kodály Leánykar (Karigazgató: Gulyás György) Járműjavító Egyetértés Férfikara, Kollégiumi Kántus (Karigazgató: Szigethy Gyula) Enek: Bartha Alfonz Vezényelt: Pongrácz Zoltán	1968. június 26.	Budavári Te Deum. Bartók B. Kórusfesztivál nyitó hangversenye.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Oszkar Enek: Marsay Magda Tibay Kriszta Szabó Miklós Bercelly István Vezényelt: Gulyás György
1962. május 25.	Székelyfonó, daljáték a Csokonai Színházban.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Csokonai Színház Enek- kara Enek: Varga Magda Tibay Kriszta Virágos Mihály Szellő Lajos Erdész Teréz Agoston Edith Gálai Judit Rendezte: Horváti Zoltán Vezényelt: Rubányi Vilmos	1968. június 30.	Psalmus Hungaricus. Bartók Kórusfesztivál záró hangversenye.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Oszkar Enek: Szabó Miklós Vezényelt: Rubányi Vilmos
1963. május 19.	Missá Brevis. Psalmus Hungaricus. Filharmoniai koncert Kodály születésének 80. évfordulója alkalmából. Jelen volt Kodály Zoltán is.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus Enek: Simándy József Balogh Éva Kohári Magda Lipsei Edit Koronódy György Gazsó János Vezényelt: Gulyás György	1968. október 21.	Háry-szvit. Filharmoniai koncert.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Lukács Ervin
1965. április 5.	Páva-variációk. Filharmoniai koncert.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos	1969. október 10.	Háry János, daljáték a Csokonai Színházban (11-szer mutatták be).	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, a Csokonai Színház Enek- kara, tánckara Enek: Krémer József Bercelly István Varga Magda Tóth József Gazsó János Tibay Kriszta Bán Elemér Virágos Mihály Rendezte: Kertész Gyula Vezényelt: Rubányi Vilmos
1965. május 24.	Galántai táncok. Filharmoniai koncert.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Lukács Ervin	1969. március 18.	Páva-variációk. Filharmoniai koncert.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos
1965. december 14.	Concerto. Filharmonia koncert.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos	1971. február 1.	Missá Brevis. Kodály-emléknepok. Filharmoniai koncert.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus (Karigazgató: Gulyás György) Enek: Forgács Éva Divéky Zsuzsa Réti József Nagy Sándor Vezényelt: Halász László (USA)
1966. augusztus 14.	Budavári Te Deum. Bartók Kórusfesztivál nyitó hangversenye.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Közreműködött: a Debreceni Ko- dály Kórus Enek: Marsay Magda Varga Magda Koronódy György Gazsó János Vezényelt: Gulyás György	1971. április 19.	Galántai táncok. Filharmoniai koncert.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Komor Vilmos
1966. augusztus 21.	Psalmus Hungaricus. Bartók Kórusfesztivál záró hangversenye.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Oszkar, külföldiek is Enek: Bartha Alfonz Vezényelt: Ferencsik János	1972. február 7.	Budavári Te Deum. Filharmoniai koncert.	Zenekar, Debreceni Kodály Kórus (Karigazgató: Gulyás György) Enek: László Margit Szirmai Márta Réti József Gregor József Vezényelt: Jancsó Antal
1967. április 2.	Páva-variációk. A X. Országos Ifjúsági Kamarazenői Fesztivál diszeldásán.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos	1972. július 3.	Páva-variációk. Psalmus Hungaricus. Bartók Kórusfesztivál nyitó hangversenye.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus (Karigazgató: Gulyás György) Enek: Koronódy György Vezényelt: Ferencsik János
1967. augusztus 10.	Páva-variációk. Filharmoniai hangverseny.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Rubányi Vilmos	1972. szeptember 17.	Psalmus Hungaricus a Nagytemplomban. A Ref. Kollégium felújítása ünnepén.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kollégiumi Kántus Enek: Simándy József Vezényelt: Berkessy Sándor
1967. december 15.	Galántai táncok. Páva-variációk. Psalmus Hungaricus. Kodály emlékhangverseny. Filharmoniai berleti elő- adás.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus (Karigazgató: Gulyás György) Enek: Taray Gyula Vezényelt: Rubányi Vilmos	1972. december 18.	Budavári Te Deum. Kodály-emléknepok. Filharmoniai koncert.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus (Karigazgató: Gulyás György) Enek: Werner Mária Szirmai Márta Antalfy Albert Fülöp Attila Vezényelt: Gulyás György

1974. július 8.	Székelyfőné, hangversenyszerű előadás. Bartók Kórusfesztivál nyitó hangversenye.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Maróthy Kórus (Karigazgató: Czövek Lajos) Enek: Andor Éva Jablónkay Éva Korondy György Németh Gábor Vezényelt: Koródy András	1980. április 2., 3.	Részlet a Hány János- dallátékból. Felszab. ün- nepeség a Nagyjármós Okt. termében és a Kőlcsey Műv. Központ- ban.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus (IV. 3-án) Enek: Hegyes Gabriella Bórosok István Vezényelt: Szabó László
1974. december 2.	Nyári este, Budavári Te Deum, Psalmus Hungaricus. Filharmoniai hangverseny.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus (Karigazgató: Gulyás György) Enek: Simándy József Andor Éva Barlay Zsuzsa Antalfy Albert Vezényelt: Erdélyi Miklós	1980. május 17.	Psalmus Hungaricus. Kodály Kórus 25. éves jubileuma.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus Enek: Korondy György Vezényelt: Gulyás György
1975. április 17.	Hány-szvit. Munkáshangverseny a Járműjavítóban.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Tarnay György	1980. május 26.	Részlet Kodály Hány János dallátékból. Vasutas-építők Munkás- hangversenye.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Enek: Tréfás György Vezényelt: Szabó László
1975. június 11.	Psalmus Hungaricus a Főiskola Nagytermében. Filharmoniai hangverseny.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Michigan All. Egyetemi Kórus (USA), Debreceni Kodály Kórus Enek: Korondy György Vezényelt: Gulyás György	1980. július 9.	Budavári Te Deum, Bartók B. Nemzetközi Kórusverseny bemutató előadása.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Maróthy Kórus (Karigazgató: Czövek Lajos) Enek: Horváth Eszter Farkas Éva Korondy György Gregor József Vezényelt: Lukács Miklós
1975. november 6.	Páva-variációk. Központi ünnepség.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Szabó László	1980. július 23.	Székelyfőné, dalláték, Psalmus Hungaricus. A Gyulai Várszínház vendégjátéka a Nagyverdei Szabadtéri Színpadon.	Győri Szimfonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus Enek: Melis György Komlósi Erzsébet Szabó Anita Korondy György Palesó Sándor A Honvéd Művészegyüttes Táncára Rendező: Sík Ferenc Vezényelték: Jancsovics Antal és Gulyás György
1976. február 2.	C-dúr szimfonia. Filharmoniai koncert.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Mario Bonaventura (USA)	1982. április 19.	Székelyfőné, dalláték. Bartók Terem. Filharmoniai hangverseny.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Maróthy Kórus (Karigazgató: Czövek Lajos) Enek: Tas Ildikó Hegyes Gabriella Horváth József Krémér József Tréfás György Vezényelt: Szabó László
1976. július 5.	Psalmus Hungaricus. Bartók B. Kórusverseny nyitó előadása.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus (Karigazgató: Gulyás György) Enek: Korondy György Vezényelt: Ferencsik János	1982. július 4.	Psalmus Hungaricus. Kossuth Egyetem Aula. Bartók B. Nemzetközi Kórusverseny nyitó elő- adása.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus, Debreceni Bánai Júlia Alt. Iskola énekára (Karig.: Kissné Weiser Katalin) Enek: Korondy György Vezényelt: Gulyás György
1977. március 16.	Psalmus Hungaricus. Munkásbérleti előadás a Járműjavítóban.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Enek: Simándy József Vezényelt: Gulyás György	1982. október 1.	Psalmus Hungaricus. Kőlcsey Műv. Központ.	Szolnoki Szimfonikus Zenekar, Debreceni Kodály Kórus Enek: Korondy György Vezényelt: Gulyás György
1977. március 22.	Galánta táncok. Munkásbérleti előadás a Járműjavítóban.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Tarnay György	1982. december 9., 11.	Psalmus Hungaricus. Székelyfőné. Emlékhangverseny a Csokonai Színházban.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar, Debreceni Maróthy Kórus, (Karigazgató: Czövek Lajos) Debreceni Bánai J. Kórus (Karig.: Kissné Weiser Katalin), Csokonai Színház Operatársulata Enek: Horváth József Hegyes Gabriella Tas Ildikó Kertész Tamás Tréfás György Vezényelt: Szabó László
1978. október és november	Hány János: dalláték keresztmetszete. Filharmoniai koncertek. Üszervont ifj. bérlet, 2 előadás a Bartók Teremben.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Enek: Krémér József Tass Ildikó Tréfás György Közreműk.: a Debreceni Bánai J. Alt. Isk. énekára Vezényelt: M. Kiss Lászlóné			
1979. április 2.	Hány-intermezzo, Galánta táncok. Felszab. ünnepség a Nagyjármós Okt. ter- emben.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Szabó László			
1979. április 3.	Galánta táncok. Felszab. központi ünne- pesség.	Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar Vezényelt: Szabó László			

BEVEZETÉS A SÁRRÉT GAZDÁLKODÁS-NÉPRAJZÁHOZ

DANKÓ IMRE

1982. december 11. Nyári este.
Minetto Serio intermezzo
a Hány-daljátékból.
Kodály-matné a Kölcsey
Műv. Közp. rendezésében.
1982. december 15. Budavári Te Deum.
Psalmus Hungaricus.
Nagytemplom.
Ünnepi hangverseny
Kodály születésének
100. évfordulóján.
Filharmoniai hangverseny.
- Debreceni Kőzalkalmazottak
Szaksz. Szimf. Zenekara
Vezenyelt: Toth László
- Debreceni MÁV Filharmonikus
Zenekar, Debreceni Kodály Körös.
Debreceni Bányai Júlia Ait. Iskola
Enekkara
(Karig.: Kissné Weiser Katalin)
Enek: Simándy József
Ardó Mária
Nyilas Tünde
Keöncs Boldizsár
Bercely István
Vezenyelt: Gulyás György

FORRÁSOK

I. BARTÓK-NAPTÁRHOZ:

- A Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar működési naplói 1952-től napjainkig. 4 kötet. MÁV Zenekari Főnökség irattárában.
- A Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar emlékkönyvei. Két kötet. A MÁV Zenekari Főnökség irattárában.
- A Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar emlékkönyvei. Két kötet. A MÁV Zenekari Főnökség irattárában.
- Debrecen Zenei élete a századfordulótól napjainkig c. 1975-ben megjelent kötet. Kiadja: Debrecen Megyei Városi Tanács V. B. Műv. Oszt. Szerk.: dr. Breuer János.
- A Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar debreceni hangversenyeinek gyűjteménye 1923-tól napjainkig. Kézirat. Márton Gábor szerző tulajdona.

II. KODÁLY-NAPTÁRHOZ:

- Debrecen zenei élete a századfordulótól napjainkig c. kötet. Megjelent 1975-ben a Debrecen Városi Tanács Műv. Oszt. kiadásában. Szerkesztő: dr. Breuer János.
- MUZSIKA X. évfolyam, 1967. 5. szám.
- HAJDÚSZÁGI ZENEI HÉT programfüzete, 1957. Felelős szerkesztő: Márton Gábor.
- A füzet Márton Gábor tulajdonában van.
- Széves összehangzatos enekkarunk c. jubileumi kiadvány a Hajdúnánási Városi Enekkarról, 1960. Összeállította: Marjai Márton és Masits László.
- A hajdúszóvati FMSZ Kodály Enekkar jubileumi füzet. Összeállította: Szathmári Károly.
- A Hajdúsági Zenei Hetek programfüzete, 1967. Felelős kiadó: dr. Tar Károly.
- 25 éves a debreceni opera. Jubileumi füzet, 1952-1977. Felelős kiadó: dr. Bényei József. Kiadja: a Csokonai Színház.
- A Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar működési naplói 1952-től napjainkig. 4 kötet. A MÁV Zenekari Főnökség irattárában.
- A Debreceni MÁV Zenekari Főnökség dokumentumai (meghívók, plakátok, műsorfüzetek). A MÁV Zenekari Főnökség irattárában.
- A MÁV Zenekari Főnökség vendégkönyvei. 2 kötet. A Zenekari Főnökség irattárában.
- A Bartók Béla Nemzetközi Kórusverseny programfüzetei 1961-től 1982-ig. Felelős kiadó: Debrecen Városi Tanács Műv. Oszt. dr. Tar Károly.
- Juhász Frigyes: Zenei előadások V. füzet. Kézirat. Kiadja: Népművelési Intézet, 1957. Budapest.
- 100 éves a Csokonai Színház. Jubileumi kiadvány. Kiadja: a Csokonai Színház 1965-ben. Felelős kiadó: H. Péter Nikola.
- Így láttuk Kodályt c. kötet. Zenemű Kiadó, 1979. Budapest.
- Straky Tibor: Kodály és Debrecen c. emlékbeszéd. Debrecen, 1972. Kiadja: a Debreceni Kodály Z. Zeneművészeti Szakközépiskola. Sokszorosított kiadvány.
- Lszló Ferenc: Zenei ügyelet c. kötet. Bukarest, 1976. Kriterion.
- MUZSIKA IX. évfolyam, 1974. 9. szám.

A Sárret meghatározásához szükséges történelmi-társadalmi ismereteket a következőkben foglalhatjuk össze. Arról már az előző közleményekben volt szó, hogy a honfoglalók a Sárret környékét, az ősidők óta lakott területeket megszállták.¹ A folyók szögeiben, a hátsabab helyeken apró telepeket létesítettek. Háromféle település alakult ki. Legfontosabbak és számbeli legjelentősebbek voltak a *mocárszéli települések*. Nagybárá azokon a területeken, ahol már az ócsor embere is tanýt vert, meglepedett, kis telepet létesített, sőt mint ahogy a Szeghalom Kovács-halmi régészeti feltárás leletanyaga is bizonyítja, földművelést is folytattak. Mint ahogy földművelésből is éltek a magyar honfoglalást közvetlenül megelőzően itt élt népek, elszávosodott avar töredékek és a kisszámú szlávok, akik még szőlőtermesztéssel is foglalkoztak. Sokkal kevesebb *érmenti* (folyásmenti) *település* volt és még kevesebb *szigettelepülésről* tudunk számot adni. Ezzel a meghatározással élve szólnunk kell arról, hogy látszólag, az év bizonyos szakaszában, az időjárástól, a vizek bőségétől függően sokkal több szigettelepülés volt, mint amennyi ténylegesen, a település valóságos vízrajzi helyzetét tekintve volt. Ugyanis mind a peremvidéki, mind az érmenti településekkel előfordulhatott, hogy áradások idején a víz feljött egészen a település széléig és minden oldalról körülvette a telepet. *Csávás István* tett még egy figyelemre méltó észrevételt a sárretri falvak településéről, azt, hogy a telepeknek szüksége lévén az élő, eleven vízre, a lakosság úgy igyekezett telephelyét megválasztani, hogy folyó, ér legyen a közelben.² Ez a törekvés a perem-, a mocárszéli településekre is jellemző volt, ezek is, azon túl, hogy a mocsár szélére települtek, folyó vagy ér mellé is szálltak. Ezért aztán a mocárszéli falvak egyben érmenti települések is.

A honfoglalók, *Anonymus* szerint, Tass és Szabolcs vezérek vezetésevel itt, a *Hamvas* érnél álltak meg. Szerpe és Szeghalom között. Itt szerettek volna átkelni a vizeken és elűzni *Ménmarót*-t. A névtelen jegyző egyik legjellegzetesebb meséje, részben a XIII. századi gazdasági, közigazgatási és politikai helyzet visszavetítése az itt, ezen a tájon uralkodott *Ménmarót* országá. A forrásfeltáró, a helynevek tanúságát is segítségül hívó történet-tudomány nem ismeri el történelmi személynek *Ménmarót*-t és országát is a mesék világába utalja. Illetőleg a honfoglalás után kevéssel itt, területünkön, a Sárret vidékére is kihatva, kialakult dukátussal, valamint a korán széttelepült, de a honfoglaló magyarokkal bejött és betelepült mohamedán kazárokkal azonosítja. A meglepett magyarság mind az itt elszávosodott avar töredékeket, mind pedig a szlávokat rövid idő alatt magába olvasztotta és ezzel mindmáig tartósan biztosította a Sárret etnikai egységét, magyarságát. Ezt a folyamatot igazolja az a néphagyomány is, hogy a honfoglaló magyarok megszállva a területet, az avaroktól származ-

tattott földvárakat átvették és felhasználták a maguk céljaira, mint például Bajomban, Csökmön és Szeghalmon.

Területünkön a legjelentősebb telepítő munkát a királyság végezte, bár a bihari várvispánság hatásköre csak a Sárrett egy részére terjedt ki. A három nagy történelmi megye — Békés, Szabolcs, Bihar — határterületénél fekvő vidék, a Sárrett egyes részei, hol Szabolcs, hol Békés megyéhez tartoztak. A terület benépesítése leginkább Biharból történt. A területünnyöbbrára azokon a területeken, ahol már az őskor embere is tanyát vert, kön teleleptül és birtokos nemzetségek közül legnevezetesebbek az *Akos*, *Zovárd* és a *Barsa* nemzetségek voltak. Bihar betelepítő munkája, hatásának nagysága abból is látszik, hogy még Békés és Zaránd megyék is hozzáigazodtak. A Barsa nemzetség és más honfoglalás kori, bihari eredetű népek innen származtak át Békésbe. A Bihar vára körül kialakult bihari várvispánság építette ki területünkön a feudalizmust. A Sárrett legtöbb települése *várirtok* volt, lakosai pedig *várnépek*. A várnépekből alakult szervensek rétege vált a várirtokok felbomlása után birtokos *nemességé*. A Sárrett több települése jellegzetes kisnemesi település volt. A két Bajom közül az egyiket például a XIII. század elején királyi várnépek lakták. Nagyrábé is a királyi birtokok közé tartozott, halászi és nádsási jogok azonos volt a bajomiakéval.³ Hasonlóképpen királyi birtok volt Báránd is. A sárreiti szervensek közül kiemelkedő családok, a Bajomi, Rábéi, Tordai családok is részt vettek aztán a benépesítésben, a Rábéi család telepitette faluját — Nagyrábé — határában például a XIV. század közepén Dancsházát.

A feudalizálódást segítette elő az államszervezet kiépítésével párhuzamosan haladó egyházi szervezet kialakulása, fejlődése is. Területünk egy része eleinte az egri püspökséghez tartozott. Területünkön a *Bihari esperesség* és a nagybórra Békés megyéhez tartozó településeket magába foglaló *Szeghalmi esperesség* osztozott.⁴ A feudalizálódás átalakította a birtokviszonyokat és a gazdálkodás rendszerét. A Sárreiten is kialakult a birtokos nemesség osztálya és a földet *telekrendszerben* művelő jobbágy-ság. A XIV—XVI. században folyó életről, aminek alapja a földművelés volt, a pápai tizedjegyzékek tájékoztatnak. A püspöki tizedet 1291—1294-ben kepeben (körülbelül merve) fizették. Később pénzzel, de az kevésbé ad felvilágosítást a területen folyt földművelésről. A későbbi időre is érvényes, a termelőtevékenység formáit, kiterjedtségét mutató tizedjegyzékek arról tanúskodnak, hogy a Sárreiten a XIII—XV. században is jelentős földművelés folyt, ez határozta meg az itteni életmódot.

A későbbiekben, sőt a török hódoltság alatt is ez, a földművelés volt a sárreiti élet alapja. A földművelést — búza, rozs, árpa, köles — a határ nedvesebb részén létesített *kertekkel* egészítették ki. Már a XIV. század-ból ismerünk a Sárreiten káposztáskerteket, kendereskerteket, sőt gyümölcsös- és szőlőkerteket is. A sárreiti földművelés, gazdálkodás fontos ki-gészítése volt az *állattartás*. A szántónak, kertnek alkalmatlan, nagy-kiterjedésű réteken, legelőkön sok szarvasmarhát, kevesebb lovat, angyal-több sertést és szép számú juhott tartottak. Azt a tényt, hogy az állattartás másodlagos fontosságú tevékenysége volt a sárreitéknek, az is igazolja, hogy már ekkor, a XIV—XVI. században is kétféle állattartást ismertek és gyakoroltak. Voltak olyan kevés számú állatok, amelyeket a falvakban, a házaknál tartottak és voltak olyanok, amelyeket a pásztorokra bízva a tele-pülésektől távol eső legelőkön, az esetek többségében a mocsártól, nádas-tól körülvett, hátságokon, poronokon levő legelőkön tartottak. Emellett tanúskodnak a jobbágyszolgáltatások, a jobbágyszolgáltatások rendszere is. A jobbágyszolgáltatások alapja a Sárreiten is a *telek*. Nem az úgyneve-

zett „ősi ártéri gazdálkodásról” van itt szó, amit különben is „spekulatív módon” is megkérdőjelezhetünk, hanem a *rétgazdálkodás* irányába fejlődő középkori földművelésről.⁵ A sárreiti telek általában 30—33 hold szántóból, a falu belsejében levő *portából* és meghatározott nagyságú *kerti földből* állott. Ezen a háromrészes jobbágytelken szerveződött meg a jobbágyi gazdaság. Ez mai szóval élve, egységes *mezőgazdasági* üzem volt, aminek csak tartozéka, függvénye volt az állattartás, még akkor is, ha nagyságban, értékben talán több volt, mint a földművelés. Különösen így áll a helyzet, ha a jobbágytelekhez járuló különböző jogokat, mint amilyen például a nádlás joga (ami Sárreiten a faizást helyettesíti) is, természetesen a mezőgazdasághoz, illetve a földműveléshez számítunk. Az állattartás, a legeltetési jog, a legeltetési jog gyakorlása (osztatlan legelők esetében) csak egy volt a jobbágytelekhez járuló jogok, gazdálkodási lehetőségek közül.

Minderről *Molnár Ambrus* kutatásai részletesen tájékoztatnak ben-nünket.⁶ Molnár Ambrus főleg bajomi, rábéli és sápi dézsmajegyzékek és urbáriumok alapján több tanulmányban nemcsak bemutatja, hanem rend-szerzte is a XVI. századi sárreiti gazdálkodást. A sárreiti jobbágy-ság ekkorra már erőteljesen rétegződött. A bajomi 1594. évi urbáriumban szerep-lő 23 adózó jobbágy közül egészetlen, vagy ahogy akkor mondták „*helles*” jobbágy mindössze 10, azaz a jobbágyok 43%-a volt csak. 4 szabados (a földesúrnak tett bizonyos sajátos szolgálatokért a földesúri adó és szolgál-tások alól mentes) jobbágy pedig 27%-ot tett ki. A várhoz tartozó egy ács (4%) mellett 2 szegény jobbágyt is feltüntetett az urbárium (8%) és 3 béres-szolga is volt (16%). 2 darabont további 8%-ot tett ki, s az 1 pász-tor (4%) zárta a sort. Magára a mezőgazdasági termelésre vonatkozóan pedig azt állapította meg, hogy a bajomi jobbágyok főleg búzát termeltek és kevés árpat, a magot kézzel vetették el. A beért gabonát kétféleképpen takarították be. A jól kelt, szépen nőtt vetést *sarlóval aratták*, a rosszul, ritkán kelt és nem megfelelően nőtt gabonát *kaszával lekaszálták*, azaz ta-karták. A sarlóval aratot gabonát kévébe kötötték és a tarlón keresztelkebe rakták. Egy keresztbe 15 kévét raktak, két kereszt adott egy *kalangyát*. A kaszával levagott búzát nem kötötték kévékbe, hanem boglyákba rak-ták. Egy boglya általában a kalangya negyedrésze volt, vagyis egy ka-langya 2,5 boglyával volt azonos. A jobbágyoknak kedvezőbb volt a ka-szával való levágás, a takarás, mint az aratás, mert a boglyák megváltási ára alacsony volt. A dézsmásoknak viszont minél több gabonára volt szük-sége és ezért a sarlóval való aratást szorgalmazták. A termésből kivett dézsmát a jobbágyoknak asztagba kellett rakniuk. Az asztagok nagysága nagyon változó volt. Az asztagrakás bírói ellenőrzés mellett folyt és mind-addig, míg az asztagrakással el nem készültek, a jobbágyok a saját term-süket nem hordhatták be. Az asztagkészítésnek megvoltak a maga hagyó-mányozódó szokásai, amelyek védelmet biztosítottak a gabona számára az alulról jövő felázás, illetve a tetjeit át történő beázás ellen. Az asztag-ot azért kellett szalmára rakni, körülárkolni, befedni, mert a nyomtatás hosszú idő múlva következett, sokszor csak késő ősszel, sőt télen került rá sor és addig az asztagnak védett módon kellett állnia. A jobbágyok a déz-smálás után megmaradt termésüket a tarlón kinyomatták. A termést a ha-tár arra alkalmas, partos, száraz helyein elvermeltek. Vermeket készfettek a portán is, de jobban szerették az életet a háztól távol, az esetek többségében rejtekhelyen elvermelni, mert futáskor otthagyhatták, sarcolás-kor nem volt kéznél.

Molnár Ambrus kutatásai szólnak a sárreiték XVI. századi állattartá-sáról is. A különféle jobbágyszolgáltatások fajtáiból és mennyiségéből kö-vetkeztetve a Sárreiten a szarvasmarha-tartás volt a legnagyobb (tehen-,

borjúdésma, vajszojgáltatás). Igen fejlett lehetett a juhtenyésztés (túró-szojgáltatás, juh-, báránydésma) és a lótenyésztés (ló-, csikóelhajtások) is. A sertéstartásra is több adat vonatkozik. A sárrétek XVI—XVII. századi állattartásáról szölvá Molnár megjegyezte, hogy az a legtöbb esetben jelentősebb, nagyobb értéket képviselő, mint a földművelés, de elsődlegesnek, az életmódot meghatározó foglalkozásnak ő is a földművelést tartotta.

A dézsmajegyzékek és urbáriumok vizsgálata alapján Molnár Ambrus kísérletet tett a terméshozamok, a művelés alá fogott földterületek nagyságának meghatározására is. Összefoglalta a sárréti jobbágyszojgáltatásait is a XVI. század végén, főleg bajomi példák, adatok alapján. Eszerint a sárréti jobbágyszojgáltatások adóztak. A földesúrnak járt a kilenced (nona), amit a földesúr minden bizonyval elsőnek vett, illetve vetteti ki a learott gabonából. Minden kilencedik kalangyát. A földbért, minthogy két részletben fizették, Szentgyörgykor és Szentmihálykor, Szent György és Szent Mihály adójának is neveztek. A földbért évenként egy egész jobbágyszojgáltatás után 1 forint volt. Mindkettőnél terhebb adó volt az ajándék. Mégpedig azért, mert ezt közelebről nem határozták meg. A földesúrnak sokféle, gyakran változó fajtájú, mennyiségű és értékű ajándékot követeltek jobbágyaiktól. Az ajándékok között baromfiaktól kezdve, sertéseken át, gümölcsökig sokmindenféle szerepelt. Minden, amire a földesúrnak szüksége volt vagy éppen kedve szöjgtant. A robot sem volt könnyű, általában heti egy napot dolgozott a jobbágy egy egész telet után a földesúrnak. A robotot már a XVI. században némely esetben meg lehetett pénzzel váltani. A földesúr mellett a jobbágy még az egyháznak is adózott. Az egyháznak járó adó alapja a tized (decima, innen dézsma) volt, azaz a termés minden tizedik kalangyája vagy boglyája. A dézsma a püspöknek járt, a püspökök a dézsmát gyakran bérebe adták. A dézsmagabont nem helyben gyűjtötték össze, hanem a dézsmagyűjtő központokba szállították. A legtöbb sárréti falu a dézsmáját Bajomba vagy Rábéra szállította. A termény-tized mellett fontos volt a báránytized, amit a juhszaporulatból vettek ki. Ez is a püspöknek járt. A helyi egyháznak, a plébánosnak a dézsma októvájára, nyolcadrésze jutott. Ezt tehát közvetlenül nem terhelte a sárréti jobbágyot. A tized minden jobbágyra nézve kötelező volt. Az, akinek terménye nem volt, vagy akinek kevés gabonája termett, vagy valamilyen okból felmentést kapott a tized nem természetben való fizetésére, úgynevezett keresztyénpénzt fizetett. A keresztyénpénz összege családonként 6 dénár volt.

Mindezek az adók és szöjgáltatások pontos felméréseket, jól vezetett nyilvántartásokat kívántak. Az urbáriumok, dézsmajegyzékek és egyéb conscriptiók éppen ezért sárréti vonatkozásban is nagyon jó sokoldalú felvilágosítással szöjgálnak az itt folyt termelőmunkáról, a Sárréten kialakult paraszti életmódról. Az urbáriumok, dézsmajegyzékek és egyéb feljegyzések forrásként való felhasználását az teszi nehezzé, hogy nem ismerjük a régi területek beosztását, ami különben is gyakran változott. Tehát a területek meghatározása terén sok nehézséggel kell számolnunk. Hasonlóképpen nem ismerjük az egykori művelési eljárásokat, az egyes munkafázisokat sem, nem is szölvá a mértékekről, amelyek igen nagy változatosságban éltek, voltak használatosak és ezért csak átszámítva képezhetik bármilyen összevetés, számítás alapját. A sárréti dézsmajegyzékekben például gyakran előfordul a rábéli kisikből több más mértékkel együtt. Nem érdek-telen, ha ezek megvilágítására ideiktatjuk Molnár Ambrus számítását a sárréti terméshozamokra vonatkozóan. Szerinte a XVII. század elejéről származó adatok szerint egy egri kalangya 0,80—1,20 kassai kőből gabo-

nát adott. A történezzek a Sárrétre vonatkozóan ezek alapján átlagosan kalangyaként 1 kassai kőből termést állapítottak meg. Molnár Ambrus azonban úgy gondolja, hogy helytelen, ha az itteni terméseredményeket egy egészen más adottságokkal rendelkező táj terméseredményeinek figyelembevételével kialakított mértékkel mérjük. Rábén, így a Sárrét egészen is a kassai kőből használatra nem helyes adatokat eredményez, a ténylegesenél lényölesen többnek tünteti fel a termést. Molnár Ambrus szerint a Rábén 1601 decemberében elcsépett dézsmaasztag terméseredményeiből következtetve, más a helyzet. Rábén 92 kalangya búzából 77 rábéli kis kőből és 3 véka szemet nyertek, ami az akkori bíró állítása szerint 55 kassai kőből és 3 vékával volt egyenlő. Ennek az eredménynek az alapján tehát, 30 kévés egri kalangyákat figyelembe véve, csak 0,66 kassai kőből terméssel számolhatunk, vagyis jóval kevesebbel, mint az ország vagy éppen a nem messze környék jobb talajokon, eredményesebb termelőmunkával elért eredményei esetében. Molnár Ambrus továbbfinomította számítását s minthogy az a XVI—XVII. század sárréti gazdálkodásra vonatkozóan további felvilágosításokkal szöjgál, mi is elmondjuk. Molnár Ambrus megemlíti, hogy a fenti számítás eredményéhez hozzá kell tenni, hogy az eredményből már levonták a nyomtatórészt és az ebédköltőt, ami együtt, mintegy 11—12%-nak felel meg. Azaz ezt a mennyiséget hozzá kell adnunk az előbb kiszámított eredményhez, valamint azt is figyelembe kell venni, hogy későn, már bizonyos szemvesztéséget okozó késői időszaokban, december végén csépettek. Vagyis a sárréti — Molnár Bajom környéki falvakat említi — búza termésátlaga, 30 kévés egri kalangyánként 3/4 kassai kőből, átszámítva 62—63 literben állapítható meg. Mindezeket figyelembe véve a Sárrét településeit illetően is előtünk áll a Székori István által oly sokoldalúan és meggyőző erővel megrajzolt középkori falu képe, a sárréti falvak települési rendje, belső élete.

A török hódoltság annyiban hozott változást ebbe a gazdálkodási rendszerbe, hogy a földművelés, a kertgazdálkodás bizonytalanná vált a háborús viszonyok, a gyakori menekülések, sarcolások, rablások következtében. A bajomi vár, amely köré már a XIV. században nagykitérjedésű uradalom alakult ki (a Bajomi család uradalmá), a Sárrét nagy részén folyó termelőmunka központjává is tette Bajomot. A vár birtoklásában bekövetkezett változás — János Zsigmond 1566-ban elfoglalta és kedvelt hívének, Csukath Péternek adta; 1608-ban Báthori Gábor Nagy András hajdúkapitányának adományozta — annyiban hozott változást a földművelésbe és állattartásba, hogy az új földesúrnak kellett az adókat, jobbágysojgáltatásokat teljesíteni. Különösen terhes volt ez Nagy András földesurasága idejében, aki a bajomi uradalom (Bajom, Szerep, Nagyrábé, Tetetlen, Bágos, Zám, Lökősháza, Kislónya, Fonáca egésze; Rétszentmiklós, Derecske, Danesháza, Püspökládány, Balkány, Ohat, Egyek, Igar, Tamási, Sámson, Környe, Vásárhely és Fancsika bizonyos részeiből állott), sőt azon túlmenően a környék, az egész Sárrét anyagi erőforrásait erőteljesen igénybe vette.⁸ Elsősorban a bajomi vár erősítése, harccképessége fokozása érdekében. Nagy András hajdúkapitány bajomi várkapitányságával és földesúri birtoklásával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, elozlatva ezzel is bizonyos helytelen véleményeket, hogy Nagy András itteni szereplésével sem Bajom, sem más sárréti település nem vált hajdútelepüléssé. Nagy András várkapitánysága és birtoklása nagyon is a jobbágysojgáltatásokra épült, egyáltalán nem törekedett a sárréti jobbágyok gazdasági és társadalmi jogainak kiszélesítésére, a hajdúszabadságban való részletetésükre. Ennek megfelelően az Erdélyi Törvénykönyv nem is sorolta Bajomot a kiváltóságok hajdúvárosok közé.

A Sárretnen a gazdasági, társadalmi fejlődést nem a hajdúszabadság elnyerése és megtartása jelentette, hanem bizonyos esetekben, a nagyobb lélekszámú és közlekedéssel alkalmasabb helyeken települt, a gazdálkodás tekintetében központi szerepet játszó helységek mezővárosi fejlődése. Bajom, Berettyószentmárton, Püspökkladány, Berettyóújfalú, Komádi, Szegehalom esetében ez a fejlődés már a XVI. században megindult és átmeneti hanyatlás után, a hódoltság, a felszabadító háborúk és a kuruc szabadságharc befejeztével továbbfolytatódott. A sárreتي mezővárosok mindvégig megmaradtak az ország legkedveztebb mezővárosai sorában. Alacsony lakosság számuk, a kézművesség, ipar majd teljes hiánya, a gyenge eredmények adó, nehéz viszonyok közt folytatott földművelés, a közlekedés nehézségeiből adódó nagyfokú elszigeteltség miatt a mezővárosi státus csak az adók és a különböző jobbgyérszolgálatok teljesítésének módjában, bizonyos fokú önigazgatás engedélyezésében jelentett valamit. Némi engedményt, szerény lehetőséget a mindjobban fokozódó feudalizálás, az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás korában a polgári fejlődés irányába.

A feudalizálódás időszakában, a telekrendszer általánossá válása idején, az uradalmak kialakulásakor, a XIV—XV. század folyamán több korai megüledő sárreتي falu elnéptelenedett. Területüket a környékbeli nagyobb települések, a feudális fejlődésben központi szerepet kapó helységek, mint például Bajom, szereztek meg, a falvakat elhagyó lakosság is ezekben a jelentősebb településeken talált otthonra. A török háborúságok, az Erdélyből kiinduló szabadságharcok, a Sárretnen is szerte pusztító sereg-hadak, hajdúk, tatárok, rákok, majd pedig a felszabadító háborúk kisebb-nagyobb csatározásai, a császári hadaknak a török elől mindent elpusztító tevékenysége, a megmaradt sárreتي településeket is megviselte. A lakosság közül sokan elestek a harcokban, odaveszték a futásokban. Még többen messzi, biztonságosabb vidékre költöztek vagy katonának álltak. De egy nagy részük a Sárreتي nádrétegeibe, úttalan, veszélyekkel teli, csak a réti emberek által ismert helyeire menekült és ott húzta ki a rejtekhelyeken a vészekkel teli időket. Ezek a mocsárban bujdosó sárreتيak esetenként vissza-visszamentek falujukba, igyekeztek a szántást-vetést, aratást elvégezni, hogy az élet folyamatoságát biztosítsák. Rejtekhelyeiken együtt voltak állataikkal, a rét mélyére becsapott, ott tartott szarvasmarhákkal, juhokkal, lovakkal és félévad (vörös vagy szalontai disznó) sertésekkel. Az elvermelt gabonához nemigen volt módjuk nyúlni. Meneküléseikben, elrejtőzködve halászatból, csikászatból, madarászatból éltek.

A török kiűzése után a felszabadított területek birtoklása felől az úgynevezett újszerzeményi bizottság döntött. A földek csak kis mértékben kerültek vissza régi tulajdonosaik, illetve leszármazottaik birtokába. Az újszerzeményi bizottság lojalis, a császári házat, politikát támogató, a felszabadító háborúban szolgálatokat vállalt, sokszor nem is magyar és legkevésbé nem katolikus hiveinek juttatta a birtokokat vagy saját magának foglalta le azokat és kamarai birtoknak nyilvánította őket. Ez a folyamat zajlott a Sárretnen is. Azzal a különbséggel, hogy bár a régi nagy, birtokos famíliák kihaltak, az ország távoli vidékeire menekültek leszármazottai közül is viszonylag kevesen jöttek vissza és ülték meg újra birtokaikat, mégis gyorsan állt vissza a régéhez sokban hasonló rend és folytatódott a gazdálkodás. Ez úgy volt lehetséges, hogy a jobbgyérség rejtekhelyén megmaradt és a veszélyek elmúltával könnyen, gyorsan elő tudott jönni eredeti lakóhelyére. De nemcsak a jobbgyék hozták meg magukat a Sárreتي mocsaraiban és jöttek elő a lehető leghamarabb a hadak elvonulása után, hanem sok-sok kismesem is. Az új szerzeményi bizottságnak ez nem nagyon tetszett. Neki, hogy a területeket szabadon eladományozhassa vagy

megszerezhesse, alkalmasabb volt, ha a kérdéses falut, birtokot, vidéket lakatlannak vagy gyér lakosságúnak tudhatta. A kevéssé helyben maradt sárreتي gazda is, abban a reményben, hogy a földek minthogy gazdák, művelők elmenekültek, az övek lesz, nem jó szemmel nézték a rétből bujkálókat. Kóbor senkiháziaknak mondták őket és inkább akadályozták őket és inkább akadályozták őket visszatérésükben, mint segítették. Érdekes idevonatkozóan idézni a körszadányi protokollumból a község vezetőinek erre az időre, a falu „harmadik megüledése” vonatkozó nyilatkozatát. „Mi Tettes Ns Békés Vármegyében situált Körös-Ladányi Bírák és Esküttek presentibus recognoscallyuk; hogy történhető következendő sok Confusio-
knak el-távoztatására 's azokk eligazíthatására Nézve egyben gyűlvén utolsó ülésben, úgy mint 1711 Esztendőtlől fogva történt dolgokat, melyek legigazababnak lenni tetszettek jegyzésben tettük e következendő képpen. § 1° 1711 Esztben Mitságos Groff Pálfi János és M. Loener a Kurutzokkal meg békélvén Szatthmáron Tavasz tállyban már békesség lévén bátorodtak a régi Lakossai Körös-Ladányak Pünkösdi tállyban leg alább sokan Azok közzül egyúnnén másúnnán kivált képpen pedig Szentmihályról haza verődni, ismét harmadszor ez mostani idő Szerint utolszor megülni; Ezek között nevezetesebbek voltak Kis István, Kis András, Percz János, Kis György, Pap Szabó György, Simai Fer., Rab János, Fekete György kik közzül három személyük u. m. Tót Tamás, Marton István, Hőgye Mihály még a Kurutz Világban is határunkon tekergetek. Meg ülven a Helységbe a mint a Templomot találtak, úgy egy darab ideig abban jártak, legg elsőben abban Predikátor lévén Szöllösi Péter Uram a ki Békési Mester lévén ide hozatott nőtlen korában, és itten meg is házasodott el-vévén Magának Feleségül Tót Tamás nevű embernek Leányát, a ki négy Esztendeig közzültünk Jakott. Bírók pedig lévén Percz János, ör. Török István, Földi Mihály, Arnóti István, Marton István. Tehetsége nem lévén a Helységnek hogy mindjárt Predikátort hozzanak Marton István Lektor-nak, a Templomban tették, hogy Templom és Isteni tisztelte nélkül ne legyenek ki még a Második ülésben is hasonló képpen Lévitá volt, ő előtte pedig Predikátor volt Vetsje nevű.”

Vagyis a gazdálkodás, az élet továbbvitelét a sárreتي falvakba visszatelepődők folytatták, vitték tovább s kevésbé a „még a Kurutz világban is határunkon tekergők”.

A XVIII. században kialakult és fokozatosan megerősödött sárreتي gazdálkodás két részre oszlott. A gazdálkodás egyrészt az uradalmakban folyt, másrészt a jobbgyérföldeken, illetőleg a jobbgyértelkek tartozékain. Ebben a gazdálkodási rendbe alapvető változást nem hozott a múlt század közepi ármentés, a vizesvilág felszámolása se. A birtokviszonyok változtak meg, mert a lecsapott területek javát a nagybirtok szerezte meg, kisebb részben a jobbgyérfelszámítás után viszonylag jó sorba került telkes jobbgyék utódai, a sárreتي nagygazdák. Hatalmasan lépett előre a szántóföldi kultúra, erőteljesen megnövekedett a szántók területe és aránya egy-egy település határain belül. Az állattartás rideg fajtája lassan-lassan felszámolódott, az istállózó állattartás ellátási gondjainak megoldására fokozódott a rétgazdálkodás.

Szűcs Sándor, a Sárreتي nagy kutatója által oly sok alkalommal leírt vízvíválás különben is egyoldalúan megrajzolt, a pákászatra, a rideg állattartásra épített gazdálkodása hamar vezetett. Ez nem azt jelenti, hogy Szűcs Sándor nem mondott volna igazat, a „régii Sárreتي világa” gazdálkodásáról, hanem azt, hogy szemlélete korlátainak megfelelően, csak a „pusztai szabadok” világának, a pákászok és a rétből legeltető, teletető

szilaj pásztorok tevékenységéről, gazdálkodásáról írt Mэгhozzá sok-sok értékesebb megfigyeléssel, számos, már csak általa megismerhető hagyománnyal.¹⁰

JEGYZETEK

1. Dankó Imre: Bevezető a Sárrét néprajzi kutatásához. Múzeumi Kurír 36. 1981. 54–59., A Sárrét földrajza néprajzi szempontból. Uo. 33. 1982. 40–47.
2. Csávás István: A Nagysárrét monográfiája. Debrecen, 1941. 21.
3. Dankó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. — Vö.: Dankó Imre: Biharnagybajom történetének vázlata. In.: Bajomi Kronika. Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára. Biharnagybajom, 1973.
4. Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1968. 569–569.
5. Szilágyi Miklós: Az „ősírt ártéri gazdálkodás” elméletéhez. A szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Evkönyve X–XI. Szekszárd, 1982. 300.
6. Molnár Ambrus: Bajom (Biharnagybajom) a XVI–XVII. század fordulóján. In.: Bajomi Kronika id. m. 70–84. — Vö.: Molnár Ambrus: Nagytrábré népének gazdálkodása a török hódoltság után. Agrártörténeti Szemle XIV. 1972. 396–422., Egy nagysárréti falu mezőgazdasága a XIX. században. Uo.: XVI. 1974. 247–263.
7. Szabó István: A középkori magyar falu. Budapest, 1969.
8. Dankó Imre: Biharnagybajom történetének vázlata id. m. 12. — Vö.: Szűcs Sándor: A bajomi vár. Püspökudány év n. (1939.)
9. Bejegyzés a magisztrátus rendelkezéséből a körösudányi tanács jegyzőkönyv első oldalaira. GyÁL, azaz BnL.
10. Szűcs Sándor: A régi Sárrét világa. Budapest év n. (1942.) és több munkája, különösen pedig a Régi magyar vízvilág. Budapest, 1977.

BEBEK MONDÁJA GÖMÖRBN

UJVÁRY ZOLTÁN

A gömöri Bebek-dinasztiát alapító, a történetileg ismert 13. században élt első ősenek az emléket a néphagyomány napjainkig megőrizte. Az a monda, amely a Bebek családdhoz, az első Bebekhez kapcsolódik, nyilvánvalóan nem egykorú, hanem feltehetően később alakult ki. Több gömöri vár építését az egykori Bebek ősz szerencsés meggazdagodásával magyarázzák a múlt századi közlemények, amelyek forrásul a néphagyományt jelölik meg.¹ Feltehetően, hogy nagy múltú népmonda az, amelynek változatai mindmáig énekek a Krasznahorka környéki falvak népének az emlékeztetőben.

A hagyomány Gömörben hét vár építését kapcsolja az első Bebek névéhez. A hét vár — Ulman Lajosné Jarabók Margit dernői (Csermosnyavölgy) asszony (52 é.) szerint — Krasznahorka, Torna, Szádvár, Murány, Pelsőc, Berzete és Sóllyomkő. A szádelői völgytől Rozsnyóig a Bebekék volt az egész vidék — tartja a néphagyomány. Az első Bebek azonban szegény juhász volt. Véletlenül gazdagodott meg. Egy alkalommal Dernő mellett a Som hegyen legeltetett. Egy kővön megesillat a nap. A kőnek olyan fénye volt, hogy szinte vakított. A juhász felvette, betette a tarisznyájába és felment vele Budára a királyhoz. A kő egy nagy gyémánt volt. A király megkérdezte a juhásztól, hogy mit kíván cserébe a szép fényes kőért.

— Azt kérem, felséges királyom, adj nekem hat telket, ahová a juhaimnak aklot építhetek.

A király bőkezű volt, hat helyet hetet adományozott Bebeknek. A hét juhakolból hét vár lett.

Egy másik változat szerint a juhász legeltetés közben egy nagy üstöt talált tele arany pénzrel. A rézüst egy hegyoldalba volt elrejtve. A fedője kilátszott a föld alól. Ahogy a nap rásütött, megvillant, így vette észre a juhász. A pénzt elvitte a királynak, aki azt mondta neki, hogy építsen várat és védje a vidéket az ellenségtől. Olyan sok volt a pénz, hogy nem egyet, hanem hetet tudott építeni. Hét fia volt Bebeknek, így mindegyiknek lett egy vára. (Benkó János. Hét fia. é. Mikolcsány, Murány-völgy.)

A népmondát a múlt században verses formában „átköltötte” a neves ponyvairó, Tatár Péter (valódi nevén Medve Imre) és a *Tatár Péter regenkunyhója* c. kötetben megjelentette. A verses feldolgozás szerint egy Bebek vagy Bebek Mátyás nevű juhásznak hét juhnyája, hét fia és hét lánya volt. A fiúk katonáskodtak, harcoltak a király oldalán a tatárok ellen. Az apa otthon a Somhegy oldalán kincseket talált. Amikor a király Torna és Szádelő vidékén bujdosott, Bebek egy sajtot készített neki. A sajt közepébe aranyakat rakott. A király az ajándékért cserébe a juhásznak hét akot építését engedélyezte. A hét akolból hét vár lett. Így fejeződik be a verses történet:

Igy lett a juhászból és hét fiaiból
Ezen a vidéken ily hatalmas várúr.
S a hős Bebek család derék dedósapja.
S annyi fénylő tettek legragyozóbb napja.
Most is élnek, ha meg nem haltak!

A verses feldolgozás szerint a Som hegyen Bebek nem tudott várat építeni, mert az építőanyag éjszaka titokzatos módon a krasznahorkai hegyre került át:

... hasztalan volt az igyekezet,
Mert, amit csak nappal ő oda épített,
Láthatatlan kezek a régényes dombra
Áttették az éjjel mind Krasznahorkára.²

Az építőanyag titokzatos módon való elszállításának motívuma más mondákban is előfordul. A Hont megyei Pribel templomának építéséhez kapcsolódik az a hagyomány, amely szerint a csehek Pribelben egy völgyben kezdte templomát építeni, de egy fejletlen remete, akit gonosztevők vagy a tatárok öltek meg, amit nappal építettek, éjjel felhordta a hegyre, az ő hajdani lakhelyére, s ezért végül oda építették a templomát.³

Bebek nevét a néphagyományban a krasznahorkai vár titokzatos és sorsszerű építésének a hiedelme örözte meg elsősorban. A Bebek-mondának a fennmaradását minden bizonnyal elősegítette az, hogy Krasznahorka vára nemcsak történelmi jelentőségű építmény, hanem a gömöri nép múltjának szimbóluma is.

JEGYZETEK

1. Hunfalvy János: A magyar birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Budapest, 1897. 569.; Emilió a Falias Lexikon, II. Budapest, 1893. 780.; Magyarország Kepekben, II. (Szerk.: Nagy Miklós). Pest, 1868. 159.
2. L. Sigmeth Károly: Az Abauj-torna-gömöri-barlangvidék. In.: A magyarországi Kárpátgyűlés Evkönyve, XIV. 1887. 30–31.; Valószínűleg ezt is felhasználta Fehérvári István: Magyarok a nyelvhatáron. Rozsnyó, 1937. 209–210.
3. Szoboki Ferenc: A pribeli kőasszony és a fejletlen remete. Napkelet, 1857. 336–337.; Vö.: Ujváry Zoltán: Monda a fejletlen papról. Múzeumi Kurír, II. k. 30. sz. 80–82.

ADATOK A DEBRECENI ÓNMŰVESSÉG TÖRTÉNETÉHEZ

TAKÁCS BÉLA

Városunk ipartörténetében, közelebbről a fémműves mesterségben aránylag jelentéktelen szerepet tölthettek be az öntők. Kétségtelen, hogy időnként dolgoztak ilyen iparosok Debrecenben, céhük azonban soha nem volt. Levéltári adatok utalnak arra, hogy már a 16. században akadt művelője városunkban az öntés mesterségének. 1547. május 24-én Kannagyártó Mihály a tanácsnál panaszt tett Lakatgyártó György ellen, és ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy ebben a században — de később is — a név egyúttal a mesterséget is jelölte, akkor ez arra enged következtetni, hogy Kannagyártó Mihály öntéssel foglalkozott. 1548-ban *Önkannagyártó Pál* nevét olvashatjuk a tanácsi jegyzőkönyvben.¹

1667-ben szintén felbukkan egy Kannagyártó János nevű egyén a városi tanács jegyzőkönyvében, ami esetleg a mesterség továbbélését bizonyítja.² Zoltai Lajos a 17. századi vagyonleltárak alapján próbálja bizonyítani a debreceni öntők működését, mert az általa közölt adatok szerint 1627-ben Kovács Gergelyné ingóságai között említi az összeírás tíz önpalackot, tíz öntálat, tíz öntányért, „ezenkívül több ön szerszámot, edényeket”. 1630-ban egy másik leltár szerint több önpalackot, tányért, kannát találtak egy debreceni polgár hagyatékában, 1632-ben és 1636-ban az örökösök egyformán osztolnak az önedényeken, de hogy ezek az öntárgyak honnan származtak, hol készültek, pontos adatok hiányában eldönteni lehetetlen.³

Nem vitás, hogy az önedények, mint általában mindenütt, Debrecenben is hozzátartoztak a 16—17. századi konyhafelszerelésekhez, de ebből nem következik okvetlenül, hogy ezeket helyben készítették volna. A debreceni szabócéh 1698-as jegyzőkönyvéből megállapítható, hogy a század végén nem dolgoztak öntők a városban, ugyanis a jegyzőkönyvben ezt olvassuk: „Az el tört ön kannát cseréltettük el Eperjesen attanak érte két ön tálat, attunk kész pénzt mellé den. 55.” Ha a század végén csak egyetlen öntőmester élt volna Debrecenben, a szabók nem vitték volna Eperjesre a kannájukat elcserélni, hanem helyben kijavíttatták volna.⁴

Weiner Mihályné a hazai önművesség történetével foglalkozó művében ezt írja: „Debrecenben a 16. században említenek öntőket. A kutatás a 18—19. században hat helyi öntőmestert ismer, akikről tárgyi emlékek is maradtak fenn.” Weiner Mihályné egyetlen debreceni mester — Johann Gottlieb Zimmermann — 1822-ből való jegyét közli a művében, és ez nyilván azt jelenti, hogy egyéb, mesterjeggyel ellátott debreceni önedényt nem talált.⁵ Ugyanezt a mesterjegyet közli Dagmar Stará, az európai önjegyeket ismertető nagyszabású művében.⁶

Annak bizonyítására, hogy 1702-ben dolgozott Debrecenben öntő, bemutatjuk a *tiszavasvári* református templom négy úrasztali bortartó

Egy, a tiszavasvári önkannából, XVIII. sz. leteleje

kannáját, amelyek a közelmúltban kerültek be a Református Kollégium Múzeumba.

1792-ben határozta el az akkor még *Szentmihálynak*, majd *Büdszentmihálynak*, 1952-től pedig *Tiszavasvárnak* nevezett eklézsia presbitériuma, hogy a megrongálódott régi önkannák helyett újakat öntetnek egy debreceni mesterrel. Három kannát választott ki K. Nagy István prédikátor az addig használt hét kannából, amit beolvasztásra szántak. A fennmaradt leltár szerint az első kanna „igen régi, de semmi írás és

szám nintsen rajta, a fedele egészen ki esett, az oldalán emberfő vagyon és körülötte holmi figurák", a második kannáról ezt olvassuk: „ez is két itzés, e van reá írva: Tokajban lakozó Kálai Szabó Mihály tsnáltatta ez kannát Isten ditsőségére, 1702. körülötte figurák vagynak, nem magyar lehetett ennek a mestere”, a harmadik kanná kisebb volt az előbbieknél, oldalára ezt vésték: „Isten tisztességére a Sz. Mihályi Ecclesia szükségére tsnáltatta debreczeni tiszmadia Pete Miklós, 1659.” Minden bizonnyal ez a kanna Debrecenben készült, mert aminél említettük, 1667-ben Kannagyártó Jánosnak műhelye lehetett a városban.⁷

Május 22-re készültek el az azonos formájú és nagyságú ónkannák, amelyek csak a feliratukban különböznek egymástól. A négy kanná felirata ez: „A Sz. Mihályi reformata ecclesia számára nemzetes Fitos Ferentz tsnáltatta, Anno 1792. die 22. Maji”, „A Sz. Mihályi Reformata ecclesia számára nemzetes Kultsár György tsnáltatta...”, „A Sz. Mihályi reformata sz. eklésiáé...”, „A Sz. Mihályi reformata sz. eklésiáé nemzetes hadnagy Kis Ferentz és Oláh Kata feleségével együtt tsnáltatták Debrecenbe, Anno 1792. die 22. Maji.” Kiténik tehát a feliratokból, hogy három kannát a gyülekezet tagjai, köztük a „hadnagy”, egy kannát pedig az egyházközösség maga csináltatta. Szentmihályi hajdútelepülés volt, és a hajdúk bíróját hadnagynak nevezték, a jobbágyok ügyeit a „parasztbíró” intézte.⁸

Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a kannák Debrecenben készültek, mert szerencsére Kis Ferenc rávésette a város nevét az általa ajándékozott kannára.

Azt is tudjuk a gondnoki elszámolásból, hogy a mester által pótoló ónanyagért 21 garast kért fontonként az öntő, egy betű véssé pedig egy krajcárba került. A mester neve azonban sem a presbiteri jegyzőkönyvben, sem pedig a kannákon nem fordul elő, így lehetetlen megállapítani, hogy ki készítette az edényeket. Tény azonban, hogy az öntő nem fukarkodott az anyaggal, mert a kannáknak még üres állapotukban is tekintélyes súlyuk van, egy-egy közülük kilenc kilogramm, úrméretük kb. öt liter.⁹

A kollégiumi múzeum gazdag óngyűjteményében azért jelentős a négy tiszavasvári kanná, mert csak ezekről tudjuk határozottan kijelenteni, hogy Debrecenben készültek.

JEGYZETEK

1. Debrecen város nagysztrátusának jegyzőkönyvei. 1347. Ússzeállította: *Balogh István*. Db., 1979. Szek. *Szendrey István*, U. o. 1548–1549. 25. lap.
2. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Tanácsai jkv. 1667. 113. lap.
3. *Zóltai Lajos*: Adatok a debreceni régi polgárok háztartásához. Történelmi Tár. 1903. 269. lap.
4. A debreceni szabócéh jegyzőkönyve. Kollégiumi Nagykönyvtár. R. 506. sz.
5. *Weiner Mihályné*: Onművesség. Bp., 1971. 43. lap. Mesterjegy: 30. lap. 24. szám.
6. *Dagmar Stará*: Markenzeichen auf Zinn. Prága, 1971. 1905. számú mesterjegy.
7. *Sorés János*: Szentmihályi közesség története. Db., 1887. 156–127. lap.
8. *Szendrey István*: Hajdú-szabadságlevelék. Dp., 1911. 233–231. lap.
9. *Balogh István*: A tiszavasvári református templom. Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. IV–V. Köt. 75. lap.

A Hajdú-bihari Napló aug. 23-i számában örömmel olvastam T. D. tollából a *Modern lakótelep, hagyományos településforma* című cikket, melyben a Mester utcai új lakótelep terveiről van szó. Mint írja: „A lakótelep a hajdani Szentmihályfalva területén épül, s a tervezők arra gondoltak, hogy a hagyományos — jellegzetesen alföldi — településformát, utcahálózatot megőrzik, átmentik a modern lakótelep részére is.” A hagyományt figyelembe vevő építési tervet nagy örömmel vehetjük tudomásul.

Azt azonban kétségbe vonom, hogy ez a terület Szentmihályfalva hajdani helyén lenne. Legújabb kutatásaim eredményeként közölhetem, hogy a szóban forgó területen Debrecen egyik földesúráról elnevezett *Mesterfalva* nevű falu állott.

Ezt az állításomat az alábbiakban igyekszem igazolni.

Az Anjou-kori okmánytár IV. kötetének 226–232. oldalain az egri káptalannak egy 1342. V. 31-i keltezésű, I. Károly királyhoz intézett jelentése van a Dózsa nádor fiait és Tamás erdélyi vajda Csalános falu (Pocsaj) északkeleti határában állott) birtoklásáért folyó per kihallgatásának eredményéről. Ebben a perben a vajda 120 nemeset, Dózsa fiait 3000 magyar, kun és román nemeset és jobbágyot sorakoztattak fel igazuk bizonyítására. A tanúk közt található egy „*Mesterfalva-beli Péter fia Jakab*” (Jacobus filius de Mesterfolua) neve is.

A tanúk mind a környékünkről valók, de Mesterfalva nevű helyet ezen a területen sehol sem találtam az egykori iratokban. Annak a helyéről mégis az oklevélben szereplő tanúk nevei igazítanak el. Megnéztem, hogy kik voltak a mesterfalvi tanú előtt és után kihallgatott tanúk. Így az előtte kihallgatott neve Zeleméri János fia Péter, az utána meghallgatott pedig Fegyverneki László fia Tamás. Zelemér per kihallgatásának abban az időben Debrecennel szomszédos helyek voltak. Fegyvernek később be is olvadt Debrecen határába. (Debrecen és Újváros közt állott, Cucca mellett.) A mesterfalvi tanú neve, „*Péter fia Jakab*”, eddig sem volt ismeretlen, a Péterfia utca ma is őrzi a nevét.

Ezek után nem volt nehéz annak a megállapítása, hogy ez a Mesterfalva az a falu lehetett, mely ekkortájt olvadt be Debrecen falvába, és a Mester utca örizte meg a nevét. Vagyis egyike volt azoknak a falvaknak, amelyek Torna vagy Boldogasszonyfalva (röviden Boldogfalva), Szentlászlófalva helységekkel teljes területükkel beolvadtak az akkor még faluállapotú Debrecenbe. Az így megnagyobbodott helyet nem sokkal később, 1361-ben I. Lajos király városi rangra emelte.

Azt a falut, amelyik a város belterületének északnyugati részén állott Debrecenbe történt beolvadásáig, a város történetiről Szentmihályfalvának nevezték el anélkül, hogy azt egyetlen hiteles dokumentummal bizonyí-

tótták volna. Feltevésünknek csupán annyi alapja volt, hogy a városi jegyzőkönyvek szerint a város területén volt egy Szentmihály nevű utca, amelyet a Mester utcával igyekeztek azonosítani, Szentmihályfalva kérdésében minden csak feltevés, valószínűség, de nem bizonyosság. Így azonban tény, hogy ott Debrecenről teljesen külön álló település volt, amit Sági Lajos a településszerkezettel s a szintvonalakkal bizonyít. Nevét azonban biztosan nem tudjuk. A Mesterfalva nevet azonban, mely az előbbinél későbbi eredetű lehet, már az eddigiekből is elfogadhatjuk. Egyetérthetünk Sági Lajossal, hogy a Mester utca és Péterfia céltudatos települések voltak, melyek a központtól északra levő Szentlászlófalvát és az ÉNY-ra levő ún. Szentmihályfalvát már a 14. század első felében zárt tömbbe olvasztotta a Debreceni család uradalmi központjával, Debrecennel.

Mesterfalva céltudatos telepítés volt, melynek főutcája a mai Mester utca és a felváltva Kis és Nagy Mester utcának nevezett mai Bethlen utca volt. E két Mester utcáról mellékutca segítségével mindkétfelől el lehetett jutni a tévesen Szentmihályfalvának elnevezett faluba. Mesterfalva a beolvadás után már csak utcaként szerepel a város történetében, de akkor is mint egy önálló közigazgatási egység. Azokban az időkben Debrecenben az utca nem két sor házat jelentett, hanem egy főbb utcából nyíló kisebb utcák, mellékutca és sikátorok közös összefoglaló neve. Ilyen lett a Mester utca is, mely nem könnyen adta fel egyébként sem hajdani teljes önállóságát. Balogh István és Csobán Endre egyaránt kiemelik ezt az önállóságot. Mint Csobán Endre írja: „Legfeltűnőbb példája ennek az autonómiának, hogy a Mester utca 1466-ban külön vásártartásra kér és kap vásárszabadalmat Szilágyi Erzsébettől. Mester utcának külön bírása van (!) Gebei Ambrus személyében” (Debrecen város dipl. gyűjt. 28. és 30. okl.).

Nehéz megcáfolni, de bizonyítani is, hogy Mesterfalva és Szentmihályfalva azonos helyek volnának, melyet hol az egyik, hol a másik néven neveztek volna meg. Valamely szentről, mártírról elnevezett helynek mindig volt egy régi neve is. Erre közeli példát is tudunk felhozni. A város Béke útjától délre eső részén volt a középkorban Torna falu, amelynek területén Boldogasszony tiszteletére épült a templom, s erről a falut Boldogasszonyfalvának vagy röviden Boldogfalvának neveztek. Kismacson Szentgyörgy tiszteletére épített templomot, s a falut később *Kismacs, más néven Szentgyörgynek* vagy röviden Szentgyörgynek írják az oklevelek. Ez is ismert helynév.

Ilyen lehetőség állhatott fenn Mesterfalva esetében is, ahol lehetséges, hogy a templomot Szent Mihály tiszteletére emelték. Ez azonban nem több feltevésnél.

Szentmihálynak a létezését Zoltai Lajos is csak lehetségesnek tartja, ugyanúgy a Szent Mihály-kápolnát is, és csak óvatosan jegyzi meg egyik munkájában, hogy századunk elején a Csap utcán gázvezeték lerakásakor néhány soros sírra bukkantak, vagyis ott egy temető lehetett, melynek a kápolnája Szent Mihály-kápolna lehetett. Egy régi debreceni, 1750-ben készült térképen erre a tájra egy kisebb utca vezet, amelynek Kis Mester utca a neve. Ez esetleg lehetett az a Szentmihály utca, aminek bizonyos helyét nem tudjuk.

Vitás lehet Mesterfalva alapítójának a neve is. Lehetett Dózsa mester vagy a Jakab nevű fia, aki szintén mester (magister) volt. (A mester jelző írástudó, tanult embert jelentett.) A Mesterfalvából származó Péter fia Jakabról nem tudom, hogy „mester” lett volna. Ebben az esetben ő a helység alapítója. Itt lakott, és csak feltételezzük, hogy a falut örökség vagy

a Debreceni család osztozkodásakor ő kaphatta. — A két Jakab egy időben élt. Bizonyítás: egy 1346-beli oklevél szerint Dózsa fia: Jakab és Pál feyveres kézzel verték ki Himesből (a mai Újváros egyik elődje) a Bacs-kai és Berencsi rokonokat, állítván, hogy Himes az ő örökségük (Dl. 96 273.).

A múltat sűrűn fedő ködöt nehezen törí át a szem!

Az 1332–37. évi pápai tizedjegyzékben, mely egyidejű tárgyalat korrunkkal, nincs említés sem Mesterfalváról, sem Szentmihályfalváról, csak Debrecenről, Szentlászlófalváról és Boldogasszonyfalváról. Ez nem jelenti azt, hogy nem is lettek volna meg, csak annyit, hogy nem voltak egyházas helyek.

A leíratakból az következik, hogy a mai Bethlen és Mester utca környékén volt egy Mesterfalva nevű falu 1342-ben, amelyből később a maig meglevő Mester utca lett. Inkább erről kellene elnevezni a közelesen épülő telepet, mint a bizonytalan és korszerűtlen hangzású Szentmihályfalváról.

KERÉKVETŐK, KAPU- ÉS ABLAKDÍSZEK DEBRECENBEN

FLASCH DEZSÓ

A Vörös Hadsereg útja 39. számú ház mindkét kapufelén — kb. szemmagasságban — fémből domborított oroslánfej látható, szájában vaskarikát tartva. Hasonló oroslánfejek láthatók még többek között a Széchenyi u. 15., a Baross u. 18. és a Lorántffy u. 13. számú házak kapuin is. Nyilván még több debreceni ház kapuján is fellelhetők.

A kapukat díszítő oroslánfejek által tartott karikáknak kettős célja volt nem is oly régen: 1. a vaskarikák megfogva húzták nyitásra vagy zárásra a súlyos kapufelét; 2. másrészt a bezárt kapun a vaskarikával kopogtattak, s kérték a ház tulajdonosától a kinyitást, illetve bebocsátást.

Debrecen egyes házainak kapubejártánál még ma is láthatók kerékvetőök. Egykoron főleg fából készítették ezeket (ma is vannak még a falusias jellegű házak kapui mellett). A fából készítették nem voltak tartósak, ezért termésköből, majd műköből készítették kerékvetőket. Utóbbiak elipszis, félgömb vagy szögletes alakúak. A vagyonosabb házak tulajdonosai öntött vasból készült kerékvetőökkel is kifejezést adtak gazdagabb módjuknak. Az öntött vas (fém) kerékvetőket iparosok, kisüzemek készítették. Vannak közöttük egyszerű kivitelű, dísztelen, sima formájúak, de nem ritkák a különböző domború díszekkel ellátottak sem. Leginkább a kerékvető felső, szabadon maradt végét (fejét) látták el díszítéssel. Egyeseken stílusú szőlőlevélre emlékeztető a díszítések (szőlőbirtokosé volt a ház?). Ritkábbak az oroslánfejben végződő kerékvetőök (pl. a Széchenyi u. 13. sz. ház kapubejártánál van ilyen). Szinte egyedinek tekinthető a Vörös Hadsereg útja 38. sz. ház kapubejártának oldalain látható stílizált sarkánytettet imitáló öntött vas kerékvető.

A kerékvetőökkel a bejárat falának alsó élét, a falat, ill. a vakolatot védtek, nehogy leverjék a ki-be közlekedő kocsik, szekerek kerekei. E cél-

Kapu feletti dísz (állatfej)

ből a kerékvetőket lejtősen erősítették a földbe, tehát a „faltól el” cél érvényesült elhelyezésükben.

Az oroszlánfejes kopogtatók és kerékvető, a sárkánytestet és más mesebeli állatot, szörnyet utánozó kerékvető hazánk főleg nyugat-dunántúli és észak-felvidéki városainak, valamint Buda és Pest belvárosi házainak szokott tartozékai voltak. A hazánkba jött és letelepült német keres-

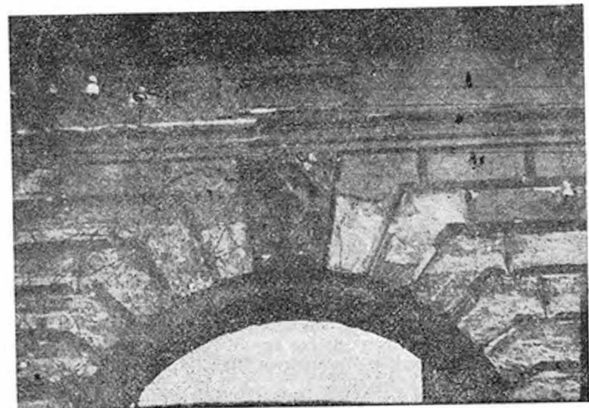
Kerékvető (stilizált sárkánytest)

kedők, iparosok voltak meghonosítói. Nem véletlen, hogy Debrecenben is a belső városrész házainak tartozékai, mint pl. az egykori német telepések után elnevezett Német utca utódjában, a Széchenyi utcában vagy a Szepességi utcában gyakoribb az előfordulásuk.

A német (német-római-frank) városiasodásra és építkezésre pedig az antik (római-itáliai) város- és épületpélda hatott, emezekre pedig egyrészt a görög, másrészt az egyiptomi építészet. Mind a görögökhöz, mind az egyiptomiakhoz Kisázsian át kétféle ágazva az asszír, babiloni és mezopotámiai poliszok, metropoliszok épületeinek díszítése hatott iráni-perzsa közvetítéssel.

E felsorolt nagy kultúrterületek városainak hatalmas építményeit: a városkapuk, tornyok, templomok, uralkodói paloták bejáratát; a bejáratok melletti falakat; a falnyílásokat üllő, fekvő-könyöklő, ágaskodó szárnyas oroszlánok, sárkányok, griffek őrizték. Azért, mert hittek ezeknek a szörnyeknek óvó-őrző erejében, hatalmában. Lenyűgöző hatásukat monumentalitásukkal is fokozták, éppen ezért mindig plasztikusan ábrázolták őket. A bejáratra állatszobor, míg a falakra, falnyílásokra állatreliefek vigyáztak (pl. Istar templomának falaira). E félelmetes, erős állatok — első sorban az oroszlán, oroszlántestű istenek — őrző-óvó erejében való hitnek köszönhető a mükénéi várkapu bejáratának oroszlánjai, az egyiptomi szfinxsz, a griffek, a különböző ember- és állatfejú istenek ábrázolásai. Ezeknek a vallás szülte ábrázolásoknak mitikus eredete az új kultúrák válásaiban — majd a kereszténységben — fokozatosan átalakult, módosult s elvesztette eredeti jelentését, és praktikus funkciót betöltő tárgyak díszévé vált. Ezeknek „leszármazottai” a debreceni oroszlánfejes kopogtatók, kerékvető.

Debrecen régebbi, jómódú polgárainak házait még nem bontották le. Ezeknek a házaknak kapui, bejárataik, ablakaik felett szoborszerűen megoldott mitológiai női vagy férfi-, sőt néha oroszlánfejes és más szörnyfejes

Kapu feletti dísz (mitológiai női fej)

Kopogtató (oroszlánfej)

is láthatók. Az oroszlánok és más állatszörnyek visorgása támadást jelez. Fejüket gipszből vagy vakolatból öntötték forma segítségével. Persze sok készült műkőből is. Valamennyi ügyes iparosok, kőfaragók műhelyének terméke, melyeket a vakolatba erősítettek.

A kapuk, ablakok fölé vakolatba erősített díszítmények is az épületeket és a benne lakókat védő istenek, istennők, szörnyek megszemélyesítői voltak. Főleg az antik görög-római vallási hiedelem kisugárzásának maradványai. A női fejek feltehetően a Gorgókat, Meduzákat jelképezik, míg a kapuk, ritkábban az ablakok fölötti oroszlánfejek az antik korban a rossz szándékú belépővel szemben őrizték a házat és lakóit, addig az isten- és Gorgó-fők már messziről felismerték az ártó szándékkal közeledő embereket, sőt szellemeket, és rémisztő pillantásukkal (az állatfejek támadást imitáló tátott szájukkal) igyekeztek az ártó szándékkal közeledőt elriasztani. Ma mindezeknek a hiedelmeknek az ábrázolásai is banális díszítéssé váltak.

Érdekesek a hiedelmeknek magyar népi jellegű megnyilvánulásai. A Csap u. 24. számú házacska faajtáján egy erősen kidomborodó faragott, a kapuba jól beleerősített stilizált bagolyfej néz szembe a belépővel vagy a bejárathoz közeledővel. Nagy szemét szinte rámereszi a belépni óhajtó személyre. Véletlen dísz vagy tudatos-tudat alatti megoldás? A faragott bagolyfej az éjjel beosonni akaró hamis, rossz szándékú emberek észre-

Kopogtató kapudísz (fémből)

vevését, felismerését és távoltartását jelképezi. A sötétben is látó, sok hiedelemmel felruházott bagoly változott át a kapu díszévé.

A magyar népi hiedelem- és hitvilág jellegzetes emléke lehet a Borz u. 5. számú ház kapuja felett látható lőfej is. Tán egykori csikós, ménestulajdonos házának díszje lehetett, de mélyebben mégiscsak talán egykori táltoshiedelem emlékének tudat alatti továbbélését hirdeti a mai szemlélőnek tán közömbös dísz.

Az elmondottak után nem lenne érdektelen a lebontásra ítélt debreceni házaknak ezeket az építményeit összegyűjteni, mielőtt végleg elenyésznének. A kialakult s a századforduló táján már igen jó hírnévnek örvendő debreceni építő-, vas- és lakatosiparosok nem méltatlan produktumai ezek. Tervezésük változatossága, kivitelezésük néha már iparművészeti szépsége megérdemelné a maradandóságot. Hazánk ügyis felettébb szegény ipari munkákat felmutató múzeumok terén.

EMLÉKEZÉS ÉS BÚCSÚ

KARACS ZSIGMOND

A beköszöntő huszadik század gyermekeként született Hajdúböszörményben 1991-ben Kovács Annuska, és az elmúlt századok hagyományainak kutatójaként, múzeumlapítóként halt meg 1980. október 1-én. Retteg Istvánné a püspökladányi múzeumügy és Karacs Ferenc kultuszának ébresztője. Családjá rokonai kapcsolatokat ápolta a Karacsokkal, dédanyja, Vári Olvaszthó Terézia testvérével. Karolinnal kötött házasságot a kiegyezés évében a földesi Karacs Márton, akinek művészi fejfafaragásait Zoltai Lajos méltatta a Debreceni Képes Kalendáriumban. A Böszörményben lakó fia, Sándor pékmester házassági tanúja Kovács Gábor. Annus néni gyermekkorában gyakori játszótárs volt a három Karacs gyerek: Ferenc, Linuska és Imre. Kovács Anna ifjú tanárként került a püspökladányi polgári iskolába 1923-ban, ahol hamarosan megalakítja a Petőfi önképzőkört. Méltatását 1928-ból Szoboszlai Sándortól olvashatjuk: „Az önképzőkörnek régebbi és mostani vezetője Retteginé Kovács Anna tanár, ki nagy buzgalommal és hozzáértéssel látja el tisztség, s az önképzőkör életre nevelő hatása jótékonyan mutatkozik az intézet által évente rendezett ifjúsági előadások alkalmával. Ez iskolai előadásokon nemcsak a szülők jelennek meg, hanem a község társadalmának minden rétege is igen szép számmal vesz részt azon s ezáltal ösztönzi a tanulókat, hogy a szorosan vett elméleti tanulmányok mellett a szép iránt is lelkesedjenek.” Még ugyanaz évben kezdett gyűjteni, a jól megalapozott, széles körű ismerete a lakossággal könnyen legyőzte a kételkedők idegenkedését. Diákjai között Karacs gyerekekkel is találkozott, ami felkeltette érdeklődését, és elvezette Karacs Ferenc püspökladányi születésű térkép- és rézmetszőművész életének és munkásságának a község lakóival való ismertetésig. A művész halálának (1838) századik évfordulója alkalmat adott ünnepség keretében Karacs Ferenc egykori szülőházában a telken egy emléktábla elhelyezésére. Annus néni áldozatos munkájának első sikere volt ez, az ünnepségről és emléktábla-avatásról Irmédi-Molnár László emlékezett meg a Földrajzi Közleményekben. Kitartó szorgalommal gyűjtötte az emléket őrző adatokat. Az elsődleges és meghatározó azonban a táj és a nép, Püspökladány történeti, de még inkább az adottságoknak megfelelő néprajzi anyag gyűjtése volt. Szorgos igyekezete jutalmul az iskola jelentős gyűjteményt mondhatott magának. A második világháború veszedelmes és bajt hozott e kis múzeumra, semmibe véve hosszú évek hangyaszorgalmát, az utolsó darabig elpusztította.

A felszabadulás után általános iskolában, majd Ladány 1951-ben alakult első középiskolájában, az Óvónöképző Intézetben tanít, mely 1954-től fokozatosan gimnáziummá alakult át. Retteg Istvánnéknak ettől az időtől újból lehetősége nyílt a háborúban elpusztult gyűjtemény pótlására, egy elkövetkezendő múzeum megalapozására. A néprajzi és helytörténeti

gyűjtéshez, mit már 1956-tól növedéknaplóval kísért, 1958-tól újabb profil társult. Karacs Ferenc halálának százhusz éves évfordulója alkalmat adott kultuszának felélesztésére, a művész nevével jelzett emlékvé illetője lett a Karacs-emlékek gyűjtésének, eredményeként született meg a Karacs-emlékszoba 1959-ben. Ugyanaz évben engedélyezte a Művelődésügyi Minisztérium, hogy a gimnázium felvegye a község jeles szülöttének a nevét, joggal viselte ezután az egyre gyarapodó gyűjtemény a Karacs Ferenc Iskolamúzeum nevet. Ekkor avatják a névadó egész alakos szobrárt, melyet az akkori gimnáziumi épület homlokzatán helyeztek el.

1963-ban új, modern épületbe költözött a gimnázium, Annus néni szűkös kereteket máris túlhaladó gyűjteménye az első emelet kis szobájában kapott helyet, ami raktár, iroda, fogadó- és feldolgozóhely volt együttesen, látogatót csak úgy fogadhatott, ha előzetesen szabaddá tett egy belső terem muzeális üdölkalmatosságát. Kiállítási lehetőségeit a folyosón elhelyezett tablók és tárlók alkották. Az iskolai és társadalmi segítség ellenére rá nehezedett a munka orszárlására, bármilyen édes tehát az önként vállalt munka terhe, mégis teher, nem is panaszként, csak ténymegállapításként írta kapcsolatunk kezdetén: „rengeteg dolgom van a múzeumban, tudniillik a Karacs-gyűjtemény ennek csak egy része, van néprajzi és történelmi tárunk is, és egy személyben vagyok múzeumvezető és portőrölgető és minden egyéb”.

Személyes kapcsolatunk 1964 őszén kezdődött, még buzgóan kutattam családunk történetét, és alapoztam a Karacs-gyűjteményt, ekkor kértem Annus néniőt a ladányiak által 1958-ban készített Karacs Ferencről szóló kiadványt, így indult levelezésünk, a tőle kapott leveleket ma is szeretettel őrzöm. Általa léphettem kapcsolatba dr. Evva Gabriellával, aki a Karacs család notagjairól, Karacs Terézről és Karacs Ferencné Takács Eváról írta a doktori disszertációját. Majd Evva Gabriella ismertette meg dr. Sáfrán Györgyvel, aki Telesi Blanka és köre kiadványában Karacs Teréz írásainak legsokoldalúbb gyűjteményét tette közzé.

Annus néni publikációs tevékenységét sajnos nem ismerem köllékpén, az előbb említett füzetben megjelent emlékbeszédén kívül csak néhány, a Ladányi Híradóban, a Déri Múzeum évkönyvében és a Múzeumi Kurírban megjelent írásáról tudok, életműve folytatójának, a ladányi Karacs Ferenc Múzeumnak a megítélő feladata lesz bibliográfiájának összeállítása és talán első kiadványaként egy emléket megörökítő füzet kiadása. Áldozatkész munkájának elismeréseként a megyei honismereti bizottság emléklapeltette mellett a Móra Ferenc-emlékérmet is kiérdemelte, de a legnagyobb elismerést csak a legszebb álmaiban megjelenő önálló múzeum 1978-ban való megnyitásával kapta, még láthatta a hosszú évtizedek szorgos munkájával kiharcolt Karacs Ferenc Múzeum első kiállításait, még részt vett az első állandó kiállítás tervezésében, megszervezésében, melynek megnyitásán már nem lehetett jelen, mert 1980. október 1-én elhunyt.

Ma már a Sárrét mindhárom városának (városiasodó nagyközségének) van múzeuma, ezzel bizonyos területi szakosodást lehet elérni a bihari, békési és a szabolcsi Sárréthez tartozás alapján. Gondolom, az utóbbi terminológiával sokan nem értenek egyet, ajánljának jobbat, a hajdúsági elnevezéshez nem adhat jogot a Hajdú megyéhez csatolás, ezt a területet sem történetileg, sem etnikailag nem számítják a Hajdúsághoz, félrevezető is lenne. A református egyházmegegye egykori alsószabolcs-hajdúvidéki elnevezése is nagyjából az 1876-os Hajdú megyét formázza. Ezt a területet szinte a legutóbbi időkig nem számították a Sárréthez sem, kivéve időle-

gesen egy-egy faluját. Talán ez a sehavás sem tartozás volt az oka kutatásának az elhanyagolására, ezt a mulasztást hivatott pótolni az új ladányi múzeum, agilis igazgatója, az ifjú Szűcs Ernő személyében minden reményünk megvan ahhoz, hogy ez meg is valósul. A járási határok módosításával a szabozási érdekeltégű Ladányhoz csatolták a legarchaikusabb sárréti falvakat, közigazgatásilag is szorosabbá téve a már múltját vált vizrajzi-tájegységi kapcsolatot. Ezzel Püspökladány a Sárrét-kutatás központjává válhat — ezt reprezentálja az új állandó kiállítás is: A bihari Nagy-Sárrét története a lecsapolástól 1914-ig —, bár erre jöget formál Szeghalom és Berettyóújfalui is. Különösen a hosszabb ideig megyeszékhelyként egzsztáló, várossá lett Berettyóújfalui tetemes előnnyel és évkönyvkiadással bíró múzeuma, amely a nevéből adódóan egy nagyobb terület, a bihari alföld predestinálja.

Az új ladányi múzeum előtt álló feladat bizony nem kevés. A már előbb is a Hajdú-Bihar megyei múzeumokhoz tartozó Karacs Ferenc Iskolamúzeum testelő-llekestől átkerült az iskolai keretektől a múzeumi szervezethez, Annus néni a költözéskor, ha szívében kisse fájdalommal, de jogos büszkeséggel látta megérni munkája gyümölcsét, fiatalos hévvel vette ki részét az átköltözésből és az önállóan múzeum munkájából. Halálával sajnos már nem kerülhet sor a Kopeckzy Lajos által tervezett portréfilm elkészítésére. A szomorú hír hallatán döbbenet fogott el, szemem elé tolokodtak az emlékek: az első találkozásunk, a kisse mindig tanáros hanghordozása, a szuggesztív előadókészsége, a körömszakadtaig tartó és néha talán már kétségbeesett kitartása amellet, hogy Karacs Ferenc Ladányban született, mikor a környékbeli anyakönyvek átvizsgálásával kerestem a megoldást a születése és a kétségessége körüli problémák tisztázására. Ereztem a neheztelést, hogy kétség merült fel bennem Karacs Ferenc ladányi születését illetően, ami mégis megenyhült később, látva tárgyilagosságra való törekvését. Leveleiből, személyiségéből kicsendülő serkentése, biztatása a további munkára, kutatásra bennem él. Eleleteme volt a munka. Elele: teljes élet, küzdelem, munka, s az azt bearyanyozó siker megérte, amire feltette életét: múzeumot adott Ladányban. És amit tőle kaptunk-tanultunk: a család-, a szülőföld-, a hazaszeretet, amik nemcsak szavak, frázisok; szellemi örökségként — hiszem — sokunkban-mindnyájunkban él.

Rettegi Istvánné Karacs Zsigmondhoz írt leveleiből

Tisztelt Uram!

Egyidejűleg küldünk Önnek egy példányt 1958-as kiadványunkból. Javasoljuk, hogy szerezzé meg: *Telki Blanka és köre* című, a Szépirodalmi Könyvtől 1963-ban kiadott könyvét — a legtöbb nagy könyvtárban is megvan — abban a legérdeklőbb Karacs Ferenc életrajzot olvashatja, leánya, Karacs Teréz emlékiratai alapján. Iskolánkban szép gyűjtemény van munkáiból és a Vele foglalkozó irodalom anyagából.

Valamennyi lezármaszóttalval igyekszünk tartani a kapcsolatot, s ezért arra kérjük, szíveskedjék sajátmagáról írni nekünk: melyik Karacs családából származik (szülőhelyét szíveskedjék megjelölni), mikor született, mivel foglalkozik stb.

Oszinte tisztelettel

Püspökladány, 1964. szept. 23-én

(Rettegi Istvánné)
múzeumvezető — tanár

Kedves Zsiga!

Nagyon köszönjük a Nagydiósiné tanulmányát. Rendkívül érdekesnek tartom, mert sok új adatot tartalmaz. Azonnali írtam a Széchenyi Könyvtárnak, és kértem a könyv szereplőnékenti megküldését. Ez ugyanis igen lenne. Tekintve, hogy a Gyűjteményünknek költségvetése nincs, így megspóroltam a 80 Ft-ot.

Érdekesek az új adatok is, amelyek jó fényt vetnek — ha mindjárt Ladány rovására történt is, az egykori karagi főbíró Karacs — diplomáciai képességeire.

Sajnos: a H... K... címét nem írhatom meg, mert már nem tanítványa isko-

lánknak. Apja miatt rendkívül zűlélt körülmények közt élő gyerek volt, nem is nagyon ügyezett tanulni, így tudományt valamelyik ápolónőkezebe ment át. Lehet, hogy más környezetbe jutva: még ember lesz belőle.

Dr. Evva Gabriella éveivel ezelőt írt címe: *Miskolc-Tapolcafürdő, Fenyő u. 3.* Próbáljon neki erre írni. Rengeteget dolgozott Karacs Teréz nevének méltó megörökítésén, bizonyára sok adatot tud adni. Mint ember is nagyon értékes.

Kíváncsian várom a váradi levéltárból előkerülő adatokat. Ha a Karacsok földes ágát keressük, gondolom: a nyiregyházi levéltárban is lenne anyag, mert Földes is Szabolcsos tartozott.

Nagyon szép munkájához a továbbiakban is kitartást kívánok. Az eredmény meglesz.

Utána kellene nézni a Karacs János — Ferenc bátyja, ref lelkész volt — állítólag a Magyar Nemzeti Múzeumba letett iratainak is.

Felcséggel együtt szeretettel köszöntöm, azt az édes kislányt is. Levélét be tettem Adattárunkba.

Szeretettel
Püspökladány, 1965. szept. 16-án
Annus néni

Kedves Zsiga!

Kérdéseire az alábbi válaszokat sikerült szereznem:

1. A *kataszteri térkép*. Nyirkos igazgató úr azt mondta, hogy május 15-én lesz értekezlet, azután tud erről nyilatkozni. Most nem tudja, hogy Földesé it van-e. Majd az értekezlet után tudok erről pontosabban írni.

2. Bartók László ny. polg. isk. igazgató úr azt mondta, hogy az emléktábla elkészítése előtt több ladányi Karacs és nem Karacs idős férfit megkérdeztek, azok jelelték meg egyebhangzóan azt a telket, amely még akkor Karacs ny. csendőrtiszthyettes birtokában volt. A telek akkor három-négyszer annyit volt, azóta több ház épült rajta. Ezt a Karacs ny. csendőrtiszthyettest az emléktábla avatáskor itt-levő Karacs rokonság Földesről is mint *családtárgy* köszöntötte, itt volt még emlékeztem szerint Ludmánné Karacs (talán Lidia) jómódi asszony Nádudvarról és Dr Gyöngy Gézané Karacs Pirocska tanítónő. Ok is ezt a helyet jelelték meg. Az öregek úgy mondták: „Ez volt kérem a Karacs had telke.”

3. A kérdezett Karacs családdal még nem volt időm beszélni. Csak annyit tudok, hogy ők ladányi szolás szerint a *Jakab* Karacsok közül valók.

Üdvözli mindnyájukat

Annus néni

(Püspökladány, 1972. május 5.)

DÁVID LAJOS

— a debreceni tudományegyetem első matematika professzora —

DÁVID PÉTER

Száz esztendeje, 1881. május 28-án született a kolozsvári Fő tér 24. számú ház emeletén Dávid Lajos. A szülőháztól örökölt visszaemlékezések szerint verőfényes délben jött világra a hatodik gyermek. A hívős Óvár felé nyitott északi ablakon át a barátok templomából éppen harangszó halatszott. A fiúgyermek érkezésének örömet nyomban félelem zavarta meg. Az orvos félrevonta Dávid Antalt, az apát, és a győne újszülött sorát kétségesnek mondotta... És mégis most e néhány oldalon Dávid Lajos 81 évre kimért, hosszú, tartalmas életét kíséreljük meg összefoglalni!

A Dávid család Székelyföldről, a háromszéki Pákéből szakadt ki, amikor egy Habsburg-ellenes székely megmozdulás elfojtása után Dávid jóknak látta családostul Zilahra „emigrálni”. Az ő fia volt Dávid Antal, aki fiatalon előbb papnak tanult, aztán gyevnyenlov honvéde lett, majd bujkálni kényszerült, míg végül Kolozsvárra nőülve, elvette Sárossy Anán. Egymás után megszületett öt gyermek: négy leány és egy fiú, majd hosszabb szünet után a hatodik: Lajos.

A gyermek Dávid Lajos a kolozsvári református kollégium elemi isko-

Dávid Lajos kolozsvári szülőháza a század elején

lájában kezdte, majd ugyanott a gimnáziumban folytatta tanulmányait. Ebből az időből származnak első irodalmi kísérletei, pl. a kolozsvári állatvédő egyesület havi folyóiratában megjelent „Örszi és a Betyár” című elbeszélése [l. 1]. Osztyáltársa volt Szabó Dezső, a későbbi író, akivel az önképzőkörben mérte össze olykor-olykor tollát, és akihez mindvégig baráti szálak fűztek (megrendülve emlegette 1945-ben, hogy a hírek szerint Szabó Dezső „a pincében éhen halt”). Az erdélyi református kollégiumok hagyományosan sajátos szelleme Dávid Lajos nevelésében is döntő lehetett. Itt elsősorban a magyar nép sorsának, viszonylagos elszigeteltségének gondejára és a Habsburg-ellenes vagy legalábbis tartózkodó szemlélet kifejtésére gondolhatunk. Ezt igazolja munkásságának, témaválasztásának kialakulása és változása. Ezt igazolja közéleti magatartásának a harmincas évek derekától elinduló átalakulása is.

Érettségi: 1899-ben. Az osztálytársak „okmányt” szerkesztettek, amelyben kötelezték magukat, hogy tíz év múlva újból találkoznak. Az okmányt aláírták, s ez az érdekes aláírásgyűjtemény mindmáig megmaradt.

Ugyanebben az évben iratkozott be a „Kolozsvári Tudomány Egyetem” matematikai és természettudományi karára. (Az idézőjel használatával itt Dávid Lajos írásmódjára utalunk. Ő valamennyi önéletrajzában és folyamodványában — így már egy 1910-ben kelt önéletrajzában is — elhagyta az egyetem megjelöléséből, a „Ferenc József”-et!) Egyetemi éveit (1899—1904) alatt elsősorban matematikával foglalkozott Schiesinger Lajos, Vályi Gyula és Klug Lipót professzorok irányítása mellett. Hallgatta még Farkas Gyula (fizika) és Fabinyi Rudolf (kémia) professzorokat is.

Vajon miért választotta a matematikát? Erre a kérdésre csak sejtésünk alapján adhatunk választ. Föltételezzük, hogy Vályi Gyula professzor hatására indult el a matematika útján, mivel a két család között

Dávid Lajos 1923-ban, Budapesten, A két Bolyai... könyvének megjelenésekor

bensőséges kapcsolat volt. Még egyetemi éve alatt jelent meg első közleménye „Egy geometriai föladat” címmel [1. 2].

Doktori oklevelét a matematikából, elméleti fizikából és csillagászatból 1904-ben szerezte meg. Ugyanebben az évben kapta kézhez középiskolai tanári oklevelét is [1. 3]. (A tanárvizsgai szakdolgozat címe matematikából: „A Gauss-féle medium arithmetico-geometricum...” [1903], fizikából: „A mérlegrészek kis lengéseinek elmélete.” Ezután egy év katonai szolgálat következett Nagyszebenben, majd leszerelt tartalékos tüzér hadnagyként.

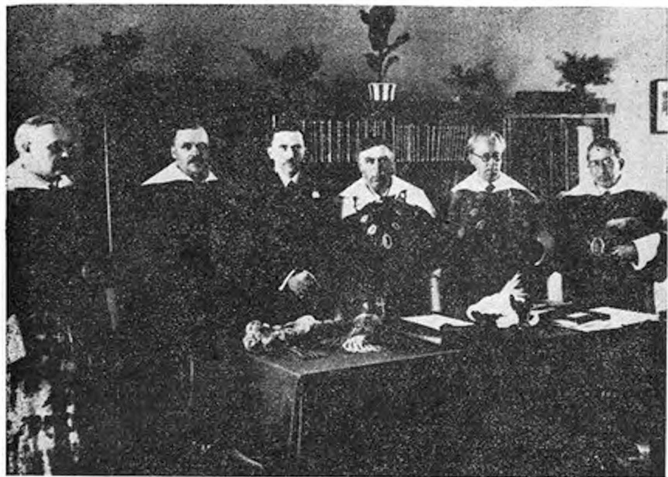
Állami ösztöndíjjal a göttingai egyetemen tölthetett két félévet (1905/06), ahol Klein, Hilbert, Carathéodory, imnkowski és Zermelo előadásait hallgatta. Közben alkalma volt két hónapig Párizsban a Sorbonne és a Collège de rance előadásait hallgatni (Picard, Hadamard). Külföldi utazásai némelyikén Fejér Lipóttal volt együtt.

1906/07-ben néhány hónapig kisegítő tanár a kolozsvári unitárius gimnáziumban. Ebben az időben kezdett foglalkozni az algebrai iterációval — Schlesinger professzor biztatására. Munkájáról több közleményben számolt be [1. 4—1. 10]. 1908-tól 1912-ig Székelyudvarhelyen töltött be tanári állást, ahol fizikát tanított, és az akkor modern fizikai intézetet rendezte be.

1910-ben a kolozsvári egyetem magántanárá képezte az „algebrai számok és függvények” tárgykörből. (Próbaelődásának címe: „Összehasonlító észrevételek az algebrai számok aritmetikai elméleteinek módszereiről.” Székelyudvarhelyről járt hetente, kéthetente Kolozsvárra előadá-

Dávid Lajos zongorázik fiainak, Debrecenben, a harmincas évek második felében

A debreceni dékánok (jobb szélén Dávid Lajos) és a rektor, Révész Imrével, 1936

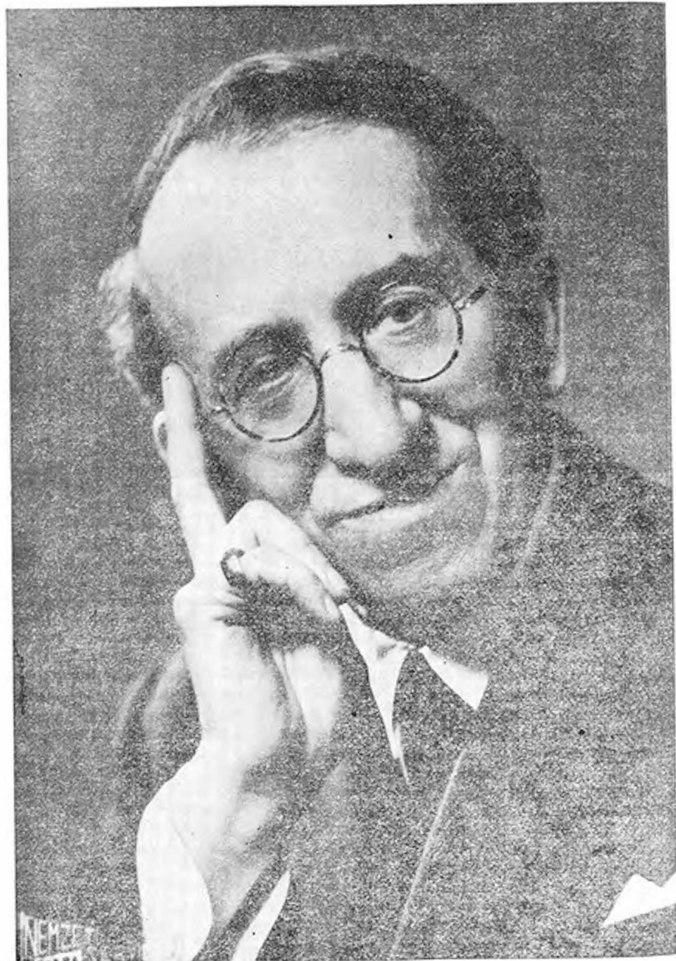
sait megtartani az alábbi témákból: bevezetés a számok geometriájába, az ötöd fokú algebrai egyenletekről, az algebrai függvényekről, válogatott fejezetek a középiskolai algebrából, a diszkrét és absztrakt csoportok elmélete, bevezetés a modulfüggvények elméletébe, a Riemann-féle felületekről.

Ebben az időszakban is több közleménye jelent meg [1. 11—1. 17] hazai és külföldi kiadványokban, továbbá kilenc hónapot töltött 1912-ben a göttingai és giesseni matematikai szemináriumokban, részt véve Gauss műveinek (X. kötet) kommentálásában is.

Törekvése, hogy Székelyudvarhelyről — mint egyetemi magántanár — egyetemi városba jusson, csak 1914-ben járt sikerrel, amikor a budapesti VIII. kerületi állami főgimnáziumban kapott helyettes tanári állást. Meglevő rendes tanári állásáról lemondva, vállalta a helyettes tanárságot is, csakhogy „tudományos céljai megvalósításához megfelelőbb körülmények közé” kerüljön.

Az első világháborúban: mozgósítás, galíciai haretér... mint annyian mások is. De őt 1915-ben betegsége miatt felmentették, s így folytathatta tanári munkáját. Ekkor halt meg Kolozsvárt özvegy édesanyja, és ez idő tájt adták el a megüresedett Fő téri házat...

A budapesti tudományegyetem 1916-ban habilitálta a „függvénytan” magántanárává, Beke Manó és Fejér Lipót javaslatára — tekintettel addigi munkásságára — fölmentve a kollokvium és a próbaelődás alól. 1918-ban itt tartott matematikatörténeti előadásokat [4.7]. Pályáján új lendületet kapott, amikor 1919 októberében kinevezték az állami párgári-

Dávid Lajos 1913-ban, Kolozsvárott

iskola tanárképző főiskola (az ún. Paedagogium) rendes tanárává. „Ebben az igazi didaktikai szelleműtől áthatott főiskolában — hol már az első évesek nagy része kiváló végzettségű okleveles tanító volt — működött 1929-ig.”

De az 1919-es esztendőnél még hosszabban kell idéznünk. Már szolgálati bizonyítványai (1911 és 1923 között) is hangsúlyozzák tanítási módszereinek célszerű voltát, „Szigorúan pontos, lelkiismeretes, törekvő, munkás tanár”-nak ismerték. „Nemcsak kiváló szakképzettséggel, hanem teljes odaadással eredményesen tanított és szerető bánásmódjával ügyesen fegyelmezett.” Csupán e jellemzésekből is látjuk, hogy Dávid Lajos, aki ugyan elsősorban matematikus volt, nemcsak tudománya problémáinak élt, kifelé forduló, gyakorlatias természete ezt nem engedte. Így szinte természetes, hogy 1919-ben bekapcsolódott a közéletbe. Sokat foglalkozott a tanügyi reform örökzöld témájával [1.30]. Babits levélbeni felkérésére Eötvös Lorándról írt cikket (Nyugat, 1919. apr. 1.) [1.18]. És ebben az évben szól Dávid Lajos először a Bolyaiakról [1.19]. Mint matematikus, nyilván közel érezte magához a Bolyai-témát. De a belső kényszert, hogy — annak „ellenére”, hogy matematikus — ezzel a nyilvánosság elé lépjen, a szunnyadó értékek nemzeti közkinccsé tételének vágya adta (Bolyai, Eötvös).

Az 1919—1923 közötti időszakban öt kisebb munkája jelent meg a Bolyai-témában [1.19, 1.25, 1.26, 1.27, 1.28]. 1923 pedig több szempontból is nevezetes évszám Dávid Lajos életében. Ekkor nősült meg, 42 éves korában. Felesége Szűts Erzsébet tanárnő. De 1923-ban jelent meg egyik legjelentősebb műve: „A két Bolyai élete és munkássága”, amely majd-

Dávid Lajos 1960-ban, Leányfalu

idézet, Bujdosó Ernő, Nagy Géza, Barna Béla és Szénássy Barna — mind volt tanítványai — visszaemlékezéseiből (32—36. old.):

Dávid Lajos „legkedvesebb témája az infinitezimális számítás és a függvénytan volt, ennek ellenére... ő adta elő a valószínűség-számítást vagy pl. az ábrázoló geometriát is. Az 1926/27-es tanévben Bolyai-geometriát adott elő, de ebből a tárgyból olyan gyengén vizsgáztak a hallgatók, hogy azután csak speciális kollégiumokon, szemináriumokon foglalkozott e tárgy iránt érdeklődő hallgatókkal”.

„Dávid professzor egyébként igen közvetlen kapcsolatot tartott fenn hallgatóival. Nem tűrte pl. azt, hogy méltóságos úrnak szólítsák. Nem is annyira szerénységből tette ezt, mert többször is... kijelentette: »méltóságos úr akárki lehet Magyarországon, de matematikaprofesszor nem!»
„Nagyon szerettem Dávid Lajost, mert nagyon közvetlen, melegszívű ember volt. Többször részt vett a hallgatók kirándulásán és szívesen elbeszélgetett velük. Mint ember sokkal kedvesebb volt, mint akárki a professzorok közül. Nagyon szívesen segített a hallgatót, pl. szakdolgozat-írásnál tanácsokkal, irodalom beszerzésével. Olyan útbaigazítókat adott, hogy öröm volt vele együtt lenni... Olyan ember volt, akire mindig szívesen emlékezem.”

„Egyetemi előadásait mindig gondosan elkészítette, negyedív alakú fehér lapokra írta le az előadás szövegkivonatát is. Mindig bizonyos — könnyen folyó — lila színű tintával írt, jól olvasható, egyszerű betűkkel. Megtartott előadásai mintaszerűek voltak, a hallgatóság jól követte. Nem adott elő túl sok anyagot, mindig az alapvetésre helyezte a hangsúlyt... A matematika debreceni egyetemi oktatása egyénileg nagyon sokat köszönhet az ő működésének, nemcsak a színvonal és a tárgykörök korszerűsége és a lehetőségekhez képest minél magasabb szinten tartásával, hanem a »Matematikai Szeminárium« — ahogy akkor nevezték a mai Matematikai Intézet őseit — minél tágabb anyagi fejlesztésével. Jórészt a semmiből teremtetten elő a legszükségesebb szakmai könyveket, kézikönyveket. Az akkori állami ellátottság olyan kevés volt, hogy abból alig jutott valamire, különösen az akkori könyvek magas árát figyelembe véve. A szeminárium folyóirattára lassan mégis szaporodni kezdett, különösen később (1932), mikor az egyetem új helyiségekbe költözött.”

Előadásai megtartása „... rendkívül nagy nehézségekbe ütközött, mert a tanrend szerint a legkülönbözőbb tárgyakból adott elő, és csak néhány bevezető kollégium előadásainak terhére tudta egyetlen fizetéstelen tanársegédre, gyakornokaira, esetleg alkalomszerűen meghívott külső előadókat bízni. Kedvenc témája volt a végtelen sorok elmélete és a komplex függvénytan... Előadásait gyakran fűszerezte találó hasonlatokkal, szellemes megjegyzésekkel, pihentető matematikai aforizmákkal vagy anekdotákkal. Ez utóbbiaknak általa is bevallott feladata az volt, hogy az általában két órára terjedő előadások során a hallgatóság számára szellemi pihenőt biztosítson. Ilyen megjegyzéseiben nagy segítséget nyújtott számára irodalmi és matematikortörténeti érdeklődése, ismeretei.”

Ez hát a tanítványok — nemrégiben (1973-ban) rögzített — visszaemlékezése (kiragadott részletekkel jellemezve). Ezek alapján érthető, sőt kellő előzményekből vezethető le az a — 1948 utáni — nagy ívű fejlődés, amelyre a Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi Karának szintén új keletű (1975) kiadványa [4.3] büszkén tekint vissza. Dávid Lajos — később még bővebben ismertetett kolozsvári kinevezése kapcsán — maga helyett Varga Ottót ajánlotta utódként, és így nemcsak a talajt

Dávid Lajos, felesége és fia sírja Leányfalun

művelte meg tizenöt évig tartó szorgalmas munkával és rátermettséggel, hanem azt a megfelelő személy megtalálásával jó maggal vetette be.

Debreceni működésének idején (1925—1940) 16 munkája jelent meg nyomtatásban [1.31.1.46], ezenkívül 12 szakelőadást tartott ebben az időszakban, melyek közül három a Bolyai-kérdéssel foglalkozott [2.5—2.16]. Habár ez alatt az idő alatt a Bolyai-témában nem jelent meg közleménye, könyvespolcán még ma is ott áll egy bekötött, kézzel írt Bolyai-geometria, helyesebben a mű első kötete, az Alapvetés, amelynek 197 oldala, sőt még kézzel megtervezett címlapja is van. E címlapról tudjuk, hogy a kiadó a Danubia lett volna. (Ez a mű nem egyezik annak kéziratával, amely a Bolyai-geometriáról Kolozsvárt, 1944-ben jelent meg.) Hogy miért maradt kiadatlan e munka, azt ma már nem tudjuk. A benne található, valamint a kolozsvári kiadású Bolyai-geometria által kitért évszámhatárok alapján úgy sejtjük, hogy a 30-as években keletkezett e — sajnos kiadatlan — kézirat.

A debreceni tizenöt év témaválasztása jellemzően alakult. Először is visszatérőkérdés belőle a pezsgő munkásság matematikatanár képe. Ugyanakkor mind a tudós, mind a gyakorlati alkalmazások iránt fogékonyság, azokat ismertető matematikus egyéjűleg jelenik meg.

Utóbbira jellemző a „Gyakorlati differenciálgéometria I.” című műve [1.44], amelynek gyakorlati vonatkozásai pl.: ballisztikai, boltzat-, láncc-, ekvipotenciális, harang-, izoptikus, rugalmasság-, valószínűségi, vontatás-, Watt-féle görbe; a Cardano-féle, cikloidális fogazású, elliptikus, evolveneciális fogazású fogaskerék; cikloidális inga; rezgőmozgás; egyenesvezetés; egyenletes hullámhossz-elosztású kondenzátor; elliptikus eszterga; fényel-

hajlás; fénytörés; fényvisszaverődés; filmszalag, papirostekercs; forgattyúszerkezet; gyorsasajtó; klinoid az építészetben; marószerszám; olló; súlypont; szív alakú excenter; légvezetékek. De szorosabban vett matematikai munkásságában is végigvonult a geometriában, mechanikában alkalmazott elliptikus integrálok gyakorlati, numerikus számításának kérdése. Erre szolgált az általa oly kedvvel művelt téma: az iteráció.

Gyakorlati irányú törekvései során, 1937-ben „Matematika biológusoknak” címmel tanfolyamot tartott az orvoskar tanárai, tanársegédei részére. Mindig tervezte egy, a biológusok számára hasznos matematika megírását. Megfigyelhetjük témaválasztásában — az előbbieken túlmenően — a szinte heves népszerűsítő vágyat. Ez is Dávid Lajos erősen kollektív beállítottságú lényének hajlása, ugyanúgy, mint a matematika gyakorlati alkalmazásainak művelése vagy az oktató buzgalma, sőt a kulturális értékek mentése, tudatosítása is. Még házi muzsikát is játszott Tankó Béla professzortársával.

Mind ezek alapján jobban megérthető, hogy miért lelkesedett olykor-olykor — ha tiszavirág-életűen is — olyan fogalmakért, mint „neonacionalizmus”, amely párhuzam akart lenni az akkori nyugat-európai (főleg francia, olasz és német) társadalmak divatos áramlataival [1.37, 1.38]. A „népművelés” eszményei fűtötték. Már itt megszólalt azonban egy hang Dávid Lajos írásában, igaz, idézőjelben, amit már az erdélyi kollégiumi levegő szívt meg: „mégis huncut a német” [1.38]. Hogy ezt az akkoriban „szóló” hangot kicsendülni érezzük a „kórus”-ból, érdemes a hivatkozott kiadvány ugyanazon számának tartalomjegyzékét szemügyre venni, különösképpen a német példa terjesztésének szempontjából...

És ezzel elérkeztünk gondolatmenetünk azon részéhez, amikor megállapíthatjuk, hogy Dávid Lajos témaválasztásában változást tapasztalhatunk a 30-as évektől kezdve. Elmaradnak a „politizáló” cikkek. Ez nem lehet véletlen. Dékányi tiszteinek leteltek (1936) már csak három év volt hátra a második világháborúig! A nyomás fokozódását nyilván ő is érezte. Nem lehet véletlen az sem, hogy „hazafias” fiatalok, amikor „hazaáruláért” följelentették a német intézet prominens személyiségét, tanúként éppen Dávid Lajost kívánták. És az sem volt véletlen, hogy a numerus clausus idején dolga akadt tehetséges fiatalok felvételének támogatásánál.

Ez hát Dávid Lajos debreceni arcképe. Ezek nélkül a színek nélkül e kép a torzulásig elfakul. Még hosszú ideig élt a való kép a tanítványok emlékeiben, még megvannak az üdvözítő kártyák tíz-húsz aláírással olyan alkalomból küldött jókívánságok nyomataként, amikor a tanítványok összegyűltek. Így pl. az első magyar matematikai kongresszusról (1950) küldtek tömeges üdvözlőt — mert Dávid Lajos nem volt ott.

De térjünk vissza 1940-re, amikor Erdély egy része — és így Kolozsvár — visszakerült Magyarországhoz. Az akkori irányítás egy új, nagy kolozsvári egyetem felállítását határozta el. Átmenetileg megszüntették a debreceni matematika tanszéket, így Dávid Lajost nehéz választás elé állították: vagy nyugdíjba megy (ami gyermekeire tekintettel illúzióknak sem volt elegendő), vagy elmegy Szegedre Riesz Frigyes helyére, aki hajlandó lett volna Kolozsvárra menni, vagy ő maga megy Kolozsvárra. Hóman Bálint miniszter és Szily Kálmán államtitkár — többszöri, izgalmas, a családót is érintő interurbán telefonátogatás során — értésére adták: azt kívánják, hogy ő menjen majd Kolozsvárra...

Így végül nem Szegedet, hanem szülővárosát és egyetemi éveit színelvét, Kolozsvárt választotta. Ez azonban nem enyhítette azt a helyzetet, hogy Dávid Lajos alól „a történelem kirántotta a szőnyegét”. Ezt ő maga

A KÉT BOLYAI ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

IRTA
DAVID LAJOS

SZÜDAPESZT, 1923
MÉNETHY KÖNYV- ÉS KÖNYVÁRÓ VÁLLALATA
K. MENETHY KÖNYV- ÉS KÖNYVÁRÓ VÁLLALATA

BOLYAI FARKAS

BOLYAI-GEOMETRIA AZ APPENDIX ALAPJÁN

IRTA
DAVID LAJOS

DAVID LAJOS
A KÉT BOLYAI
ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

MÁSODIK, BŐVÍTETT KIADÁS

MENETHY KÖNYV- ÉS KÖNYVÁRÓ VÁLLALATA
K. MENETHY KÖNYV- ÉS KÖNYVÁRÓ VÁLLALATA

LONDON: W. BURNS & OATES

Dávid Lajos három legjelentősebb műve
(belső címlapok Bolyai Farkas arcképével)

is érezte, éppen ezért súlyos csalódás volt számára, hogy műegyetemi pályázata sikertelen maradt. Az akkori „Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem II. számú Matematikai Tanszéke” megüresedett, betöltésére pályázatot hirdettek. Pályázatának sikere érdekében mindent megtett: hatalmas anyagot állított össze addigi munkásságából, kinyomata önéletrajzát, műveinek, munkásságának hat fejezetre terjedő ismertetését. Nem mulasztotta el — joggal — felemlíteni alkalmasított matematikai és ábrázoló geometriai működését, erőfeszítéseit, amelyeket ilyen tárgyak, ill. témák tudományegyetemi oktatása érdekében tett. Ez ügyben — többek között — Náray-Szabó István műegyetemi professzor is igen melegen pártolta Dávid Lajos kinevezésének engedélyezését. A műegyetemi professzori állást azonban más nyerte el. Dávid Lajosnak vizsgáztatnia kellett, hogy legalább visszakerült szülővárosába: Kolozsvárra.

Debrecenből többen jöttek vele együtt ekkor Kolozsvárra, pl. Gyulai Zoltán, Sóó Rezső, Boross János, Fényes Imre. Régi ismerősök is jöttek: Szőkefalvi-Nagy Gyula Szegedről, és újak is, így a Németországból hazatért Borbély Samu. De eljött még Debrecenből „Tóth István bácsi” is, Gyulai mechanikusa, az elrontott zárok, csapok és kapcsolók avatott szakembere.

Nem volt könnyű Kolozsváron új életet — vagy hatvan évtől másodikra az életet — elkezdeni. Voltak, akik „megszálló”-ként tekintettek, nem tudva régi és újabb személyes előzményeiről. Ő maga is hangzott, hogy abban az időben könnyű volt professzorrá lenni: a kolozsvári egyetem nagy hírtelen megszervezett, tág keretei között. Lakást viszont nehéz volt kapni, de még 1915-ben, a fronton szerzett vespanszajai is kiültek. Csak Gombás Pálnak sikerült ekkor Kolozsvárról a Műegyetemre kerülni.

Dávid Lajos azért felhasználta Marosvásárhely viszonylagos közelségét: további kutatásokba kezdett a Bolyai-témában. Megszerezte pl. Bolyai Dénes keresztlevelének hiteles másolatát, apja, Bolyai János ugyanott rögzített nyilatkozatával együtt. A börgyővárosi klinika igazgatójától, Berde Károlytól szakvéleményt kapott Bolyai János betegségével kapcsolatban. Bolyai Farkas életfilozófiájával címmel cikket írt 1942-ben [1.47]. Előadó körutat tett Erdélyben az egyre jobban elboruló „ég” alatt: Matematikai tréfák és játékok címmel (Kolozsvár, Marosvásárhely, Szászrégen) [2.17]. A matematikai és természettudományi kar dékánja 1940/41-ben Szőkefalvi-Nagy Gyula, majd 1941/42-ben Dávid Lajos volt. Közben a háború egyre pusztítóbb, egyre közelebb jött... Az egyetemi tanácsban a bajba jutott krakkói egyetem érdekében tehető — szerény — lépéseket talalgattak.

De már készült a „Bolyai-geometria az Appendix alapján” című könyvének kézirat. Mivel ez a könyv ma ritkaság, de annak idején — és bizonyos értelemben ma is — egyedülálló, ezért ideírjuk tömör beosztását:

I. rész:	Alapvetés	1— 34
	A) Bevezetés	1
	B) Alaprendszer	8
	C) Párhuzamosságtól független tételek	17
II. rész:	Az Appendix magyarázó átdolgozása	35—128
III. rész:	Függelék	129—171
	A) Az alaprendszerekről	129
	B) A Riemann-geometriáról	134

C) A Bolyai-geometria fölépítéséről	140
D) Geometria és valóság	153
E) Történeti áttekintés	161
Jegyzetek, mutatók	173—192

A II. rész bevezetőjét érdemes e helyen is felidézünk: „Ez a rész Bolyai János főművének mind a negyvenhárom szakaszán alapul: változatlan a sorrendjük és lényeges tartalmuk, de nem ragaszkodom a szövegükhöz. Az eredeti, általában nagyon tömör bizonyításain magyarázatokkal enyhítettem, tételait gyakran célszerűbben fogalmaztam, vagy alkalmasabb helyre tettem. Emlékeztető jelölések, újabb műszavak és áttekinthetőbb ábrák — az Appendixben 23 ábra van, itt 53 — által is iparkodtam megkönnyíteni az Olvasó munkáját. Több szakasz tájékoztató címet kapott. A szakaszoknak több mint a felét (1), (2), ... jelzésű szakaszokban még további magyarázattal kísérem, újabb eredményekkel egészítettem ki. Általában megmaradt Bolyai jellemzően intuitív módszere, pl. a folytonosság igénybevétele ott is, ahol nem szükséges, de több esetben részleteztem, hogy miként mellőzhető a folytonosság.”

Kolozsvárról is eljött 1944. március 19. A gyerekeknek egy-két napig nem kellett a Farkas utcai kollégiumba elmenni. A Wiener Sängerknaben fellépésére szóló jegyek ugyan már régen elkelték, de hogy — a társadalmi „összeszélés” nyomán — ki ment el...?

Június 2-án súlyos bombatámadás érte Kolozsvárt. A Malomárok melletti Linczezh utcai lakás közelében a Sétatérre hullott le az egyik „bombaszőnyeg”, kitépve nagy fákat, felforgatva a közeli húzódtól német autót. Dávid Lajos ekkor elhatározta, hogy családját a már 1936-ban felépült, Budapest melletti, leányfalusi kis házba küldi... ő maga pedig folytatja a már kiadás alatt levő Bolyai-geometria gondozását. Meg is jelent a Minerva kiadásában e mű, s amint 1944 augusztusában Kolozsvárt keltetett előszavában írja: ez „az Appendix szerzőjének szülővárosában az első magyar nyelvű valódi Bolyai-geometria” [1.47].

A Budapestre induló vonatra egy kis börönd „Bolyai-geometriával” szállt föl, a többi a Minerva Kiadó raktárában várt néhány hétig, amíg zúzdába nem került.

De a Budapestre nyugatra induló vonatra már nem szállt föl, a sötét nagyobbik, András fiát rejtegette a nyugatra vivő vonatok elől... Pedig nem lehetett könnyű elestében megállni, midőn a történelem sodra most már másodszer rántotta ki lába alól a tanári egzisztencia szőnyegét.

Dávidék élete igen nehezen indult 1944—45 után. Lakás, könyvek, feljegyzések (egy nagy, üvegezett könyvszekrényben a Bolyai téma anyaga) mind-mind elvesztek. Előbb Jelitaiék lakása és pincéje, majd Leányfalu lett a menedék. (A régi, kedves tanítvány és barát, „a fáradhatatlan” Jelitai József 1944-ben halt meg.) A volt kolozsvári egyetem egy darabig „papíron” még fennállt, így Dávid Lajos onnan kapta fizetését. Később a Nemzeti Múzeum állattani osztálya (!) állományába osztották be, majd 1950. szeptember 1-i hatállyal nyugdíjazták „833 Ft nyugdíj egyidejű megállapítása mellett”.

Közben már megjelent a „Bolyai és Lobacevszkij” c. írása [1.48] az Irodalom-Tudományban, a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság lapjában, továbbá „Appendix” és „Tentamen” című cikkei [1.49] egy milánói enciklopédiában. Készült már a „Die beiden Bolyai” egy svájci kiadvány számára [1.50]. A megmaradt levelezésből tudjuk, hogy ez az időközben Szegedre települt, volt kolozsvári professzortárs és régi kolléga, Szőke-

falvi-Nagy Gyula személyes és szakmai összeköttetési segítségével vált lehetségessé.

Még 1946-ban kapott megbízást „A matematika története Magyarországon 1860-ig” című, kb. 28–30 ív terjedelmű munka megírására. Egy 1949-ben keltezett „Jelentés”-e szerint ebből el is készült a 895–1499-es időszakra szóló rész. Valószínűleg ezt a kéziratot anyagot engedte át később Ligeti Bélának, aki 1953-ban kiadott kis munkája hivatkozásaiban elsőként Dávid Lajos kéziratát említi. (Föltehetően összefüggésben i. m. 4. oldalán szereplő I. részzel. Lásd: Ligeti Béla: „A magyar matematika története a XVIII. század végéig”, Középkorai Szakköri Füzetek sorozat, Tankönyvkiadó, Bp., 1953. 41. old.) Az 1946-os megbízásban előirányzott terjedelem kb. negyötöde a Bolyaiakról szóló volna. Ennek a résznek kéziratosa adta a második Bolyai-monográfia [1.53] magvát, amelyet aztán többször bővített, átdolgozott.

Közben egy 1950. dec. 18-án keltezett levélből végső, meggyőző meg erősítést kapta az addig néha csak kőszá hírek remélt esetnek, hogy „Bolyai-geometria...” című műve 1944-ben Kolozsvárott zúzdába került. A szomorú híradás nemcsak személyes bűja volt, hanem Bolyai-irodalmunk méltatlan megcsönkítését is jelentette. A Diarium (5. 1944. 11. 150.) többek között azt írta ismertetésében: „... A könyv első részében alapvetést ad ahhoz, hogy az Appendix gondolatmenetét megérthesse és követhesse az olvasó, magának az Appendixnek az anyagát pedig új és könyvnyelven követhető fogalmazásban adja, mai kifejezésekre s mai jelölésekre fordítja le legnagyobb matematikusunk oly tömör és különös gondolatmenetét. Ezt a két részt kiegészíti a részletes magyarázatokat és jegyzeteket tartalmazó harmadik, melyben nagyon szép és világos tanulmányokat kapunk a geometriai alapszerekről, a geometria és a valóság viszonyáról...” Ekkor néhány megemelt „Bolyai-geometria...” kötetét szétlételte az ország nagyobb könyvtárainak, matematika-tanszékeinek.

Két év múlva, 1952-ben Bolyai János születésének 150. évfordulójára mint ünnepi kiadvány jelent meg Kárteszi Ferenc szerkesztésében az „Appendix” című könyv. A könyvkiadás további nagymértékű fejlődésével, az ünnepi évfordulók szerkesztésénél, időközben szaporodtak a Bolyai-témára vonatkozó kiadványok. Megtörtént azonban, hogy ilyen tárgyú gyűjteményes kiállításból (pl. BME, 1952. dec.) hiányoztak Dávid Lajos ideavágó, alapvető munkái, sőt némelyik újabb mű bibliográfiai fősorolásából is... Pedig a Bolyai-kultusz Dávid Lajos nélkül nem lehetett teljes. Vajon, ha másként alakul, megtörtént volna, hogy az Új magyar lexikon Bolyai János-címzava alatt Bolyai Farkas képét találjuk Bolyai János felirattal?

„Matematika” című munkája [1.51] 1951-ben került sokszorosításra a Geofizikai Intézetben, ahol állást vállalt — többek között — Rybár Istvánnal együtt. Ilyen állásai voltak még egészen 1955-ig: az MTA könyvtárban tizedes osztályozást, szakozást segítő munkaerőként, a XIII. kerületi Csecsemőgondozó-képző Iskolánál fizikaoktatóként, a II. kerületi Koltói Anna Leánygimnáziumnál ábrázológeometria- és fizikaórák előadójaként helyetteseként, majd a BME központi könyvtárban könyvfeladóként. Azt írja egyik korabeli följegyzésében: „...van-e sülydedesemnek első határa”. Közben ír és dolgozik kedvence témáin is. Kalmár Lászlóval, Szénássy Barnával, Barna Bélával élénk levelezést folytat, leginkább azonban Székelyfalvi-Nagy Gyulával. Kalmár László, aki nemcsak tanítványa, hanem keresztfia is volt, később igen sokat segített neki utolsó megjelent műve, az „In memoriam Wolfgangi Bolyai” című tanulmánya kiadásában [1.53]. Ez idő tájt kapta ugyanis a megbízólevelet az MTA III.

osztályától (25 978/56. jún. 7.), hogy Bolyai Farkas halálának 100. évfordulójára rendezendő ünnepi ülésre, a felkért előadó részére anyaggyűjtő munkát végezzen, a rendelkezésére álló három hónap alatt. Ekkor már néhány nappal túl volt hetvenötödik születésnapján. Ebből az erőfeszítésből született aztán az 1959-ben, az MTA III. osztály Közleményeiben megjelent — már előbb is idézett — munkája: „In memoriam Wolfgangi Bolyai”. Így ír erről: Bolyai Farkas „széles körű munkássága újat vagy jobbat nyújtó részének az eddigi tárgyalásoknál átfogóbb exhaustiója. Egyes tételeit szabatosabban fogalmaztam meg, több fontos esetben leszögeztem prioritását, kiemeltem általa fölvetett s az ő szellemében kifejtendő ma is értékes, érdekes problémákat, továbbá bő irodalmat csatoltam munkámhoz gondolataival kapcsolatban, így e gondolatok sorsára vonatkozóan is” [1.52].

A tanulmány fejezetei: I. Idő és tér. — II. „Systema scientiae.” — III. Az idő axiómáiról. — IV. Határfogalmak. — V. Részelmélet és kontinuum. — VI. Aritmetika. — VII. Analízis. — VIII. Geometria. — Függelék. Didaktika. — Zárószó.

Dávid Lajos ez utolsó megjelent tanulmányában kidomborította, hogy Bolyai Farkas nemcsak mint kritikai, hanem mint alkotó lángelme is megállja helyét. Tekintettel arra, hogy az előző évtizedben Bolyai János újralfelidézése volt divat, a csaknem 80 éves Dávid fenti, Farkasra vonatkozó megállapításai frissítően hatottak.

De még 1952 augusztusában kapta meg az akkori tudományos minőség bizottság döntését, amely „... az Ön eddigi munkássága alapján (!) tudományos fokozat odaítélésére irányuló kérelmét nem tartotta teljesíthetőnek”. Négy év múlva vesztette el nagyobbik fiát: Andrászt.

Már ebben az időben elég nagy kéziratosa anyag gyűlt össze a „Matematika alapjai” és a „Tudományok osztályozása” címszavak alatt. Fokozatosan dolgozott az „algebrai egyenletek uniformizálása” témában, amely „új, az automorf függvényeknél gyakorlatibb módszerrel” dolgozott. (A Magyar Tudományos Tanácshoz 1948-ban írt beadványából idéztünk.)

De már készült az „In memoriam Johannis Bolyai” című munka is. Ezt az 1960-ban, a Budapestten tartott matematikai kongresszuson akarta előadni, ill. bővebb változatát megjelentetni. Az előadásra szánt anyag részei:

I. A kétféle cím.* — II. Jelölések, elnevezések. — III. A kétféle eldönthetőség. — IV. Mozgás és folytonosság az Appendixben. — V. Az abszolút geometria tételeinek fősorlása. — VI. A dimenzió kérdése. — VII. Kiegészítések. — Zárószó.

* Az Appendix és az Appendix Bolyai által készített német fordítása címének eltérése az „a priori eldönthetőség” vonatkozásában. (Lásd még a Dávid Lajos kéziratát bemutató képen.)

Az „In memoriam Johannis Bolyai” publikációra szánt kézirat pedig az alábbi fősorlást mutatja:

- I. A Bolyai-geometria definíciója.
- II. Az abszolút geometria.
- III. Az Appendix és a Raumlehre kritikája.
A közbetartozás alapjeteleinek hiánya — „Van legalább két két pont...” — Folytonosság, mozgás.
— A 3. dimenzió alkalmazása. — Szerkesztések.
— Egzisztencia axiómák és tételek. — Körösztás.
— Derékszögek egybevágósága.
- IV. A sinustétel kiegészítése.

- V. Pitagorasz-tételek.
- VI. Háromszög-geometria.
- VII. Hasonlóság.
- VIII. Komplex számok.
- IX. Részelmélet.
- X. Függelék: — Bolyai Farkas-féle iterációk.
— Bolyai Farkas részelmélete.

Ezeket a műveit már sem előadni, sem megjelentetni nem tudta. Részét vett ugyan még az 1960. évi matematikai kongresszuson, de egészsége már megrendült, sőt néha rövidebb időre kórházi ápolásra is szorult. Mégis az elkerülhetetlen vég igazán csak 1961 második felében közeledett, fél év alatt fejlődött ki rohamosan az „érelmeszesedés”. Pályafutása 1962. január 9-én végződött a Margit-híd melletti kórházban. A leányfalusi temetőben nyugszik, 1970-ben távozott feleségével és András fiával együtt.

Dávid Lajos 1923-ban megjelent Bolyai-életrajzának második, bővített kiadása posztumusz műként 1979-ben megjelent. [1.53]

Ennek elősegítéséért köszönet illeti id. Bodócsi Istvánt, Nagy Tibort, Fényes Imrét, ifj. Gazda Istvánt és a Gondolat Kiadó illetékeit.

1. Dávid Lajos nyomtatásban megjelent munkáinak bibliográfiája

(Összeállította: Dávid Péter és ifj. Gazda István)

A munkákat megjelenésük sorrendjében közöljük, s nem választottuk külön az önálló köteteket és folyóiratcikkeket.

- 1.1 — Őrszi és a Betyár. = Állatok védelme. A Kolozsvári állatvédő egyesület havi közleménye 2 (1896) 21—11.
- 1.2 — Egy geometriai feladat. = Az Egyetem (Kolozsvár) 1 (1903) 133—138.
- 1.3 — A Gauss-féle medium arithmetico-geometricum doktori értekezés, Kolozsvár, 1903.
- 1.4 — A Gauss-féle medium arithmetico-geometricum algoritmusának általánosításának elmélete a Jacobi-féle theta-függvények alapján. = Matematikai és Fizikai Lapok 15 (1900) 10—23, 132—151.
- 1.5 — Az algebrai iteráció elméletéhez. = Matematikai és Természettudományi Értesítő 25 (1907) 319—325.
- 1.6 — Theorie des Gauss'schen verallgemeinerten und speziellen arithmetisch-geometrischen Mittels. = Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn 25 (1907) 153—171.
- 1.7 — Az algebrai iteráció elméletéhez. = Matematikai és Természettudományi Értesítő 26 (1908) 230—240.
- 1.8 — A természettörvényekről. = Székelyudvarhelyi Református Kollegium Értesítője az 1908—1909-es iskolai évről. 60—68.
- 1.9 — Zur Theorie der algebraischen Iteration. = Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn 25 (1909) 172—177.
- 1.10 — Zur Theorie der Schapiraschen Iteration. = Journal für reine und angewandte Mathematik 135 (1909) 62—74.
- 1.11 — Az algebrai iteráció határfüggvényéről. = Matematikai és Természettudományi Értesítő 28 (1910) 285—291.
- 1.12 — A medium arithmetico-geometricumról. = Matematikai és Fizikai Lapok 20 (1911) 98—105.
- 1.13 — Az algebrai iteráció matrikáról. = Matematikai és Természettudományi Értesítő 29 (1911) 444—449.

- 1.14 — Reihentwicklungen und Konvergenzuntersuchungen betreffend die Schapirache Iteration. = Journal für die reine und angewandte Mathematik 140 (1911) 277—296.
- 1.15 — Sur une application des fonctions modulaires a la théorie de la moyenne arithmético-géométrique. = Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn 27 (1913) 164—171.
- 1.16 — Zur Gauss'schen Theorie der Modulfunktion. = Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo 35 (1913) 82—89.
- 1.17 — Az elliptikus modulfüggvény új, independens elmélete. = Matematikai és Természettudományi Értesítő 33 (1915) 271—330.
- 1.18 — Eötvös Loránd. = Nyugat 12 (1919) 479—484.
- 1.19 — A két Bolyai. = Ifjak Szava, 1919. 19—20.
- 1.20 — Russel: A filozófia alapproblémái c. könyvéről. = Nyugat 12 (1919) 777—778.
- 1.21 — Imre Sándor: A magyar nevelés körvonalai c. könyvéről. = Új Magyar Szemle 1 (1920) I. 118—119.
- 1.22 — Kornis Gyula: A lelki élet c. könyvéről. = Új Magyar Szemle 1 (1920) I. 119—120.
- 1.23 — Magyar középiskola. = Új Magyar Szemle 1 (1920) I. 256—259; II. 85—94.
- 1.24 — Pauler Ákos: Bevezetés a filozófiába c. könyvéről. = Új Magyar Szemle 1 (1920) I. 377—379.
- 1.25 — Bolyai Farkas és a matematikai oktatás reformja. = Magyar Pedagógia 30 (1921) 148—156.
- 1.26 — A tudományért. = Új Magyar Szemle 2 (1921) I. 68—81.
- 1.27 — A Bolyaiak. = A Műveltség 1 (1922) 1—3, 5—9.
- 1.28 — A Bolyaiak. = Lambrecht Kálmán (szerk.); A gondolat úttörői. I. Bp., 1923. 159—171.
- 1.29 — Bolyai-centennárium. = Magyarország 4 (1923) 247.
- 1.30 — A két Bolyai élete és munkássága. Budapest, 1923. 1—202.
- 1.31 — A középiskolai reform „frázisai”. = Magyarország 5 (1924) 178.
- 1.32 — A modulfüggvény új elmélete. = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság II. osztályának munkái 2 (1926) 2, 1—16.
- 1.33 — Gauss. = Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok 3 (1927) 133—148.
- 1.34 — Debreceni régi matematikusok. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság II. osztályának munkái 2 (1927) 4. 35—54.
- 1.35 — Valóság és Geometria. = Stella Csillagászati Egyesület Almanachja 1927-re. Bp., 1926. 138—156.
- 1.36 — Arithmetisch-geometrisches Mittel und Modulfunktion. = Journal für die reine und angewandte Mathematik 159 (1928) 154—170.
- 1.37 — A határértékről. = Stella Csillagászati Egyesület Almanachja 1928-ra. Bp., 1927. 200—220.
- 1.38 — Az egzakt tudományok neonacionalizmusa. = Napkelet 12 (1928) 225—229.
- 1.39 — A falu neonacionalizmusa. = Iskolán kívüli Népművelés (Debrecen) 1 (1928) 35—37.
- 1.40 — Matematikai paradoxonok és kuriózumok nem-matematikuskoknak I. és II. = Debreceni Szemle 2 (1928) 120; 509—510.
- 1.41 — A matematikai módszer határa. = Debreceni Szemle 2 (1928) 197—201.
- 1.42 — A függvényről. = Stella Csillagászati Egyesület Almanachja Bp., 1928. 256—274.

- 1.43 — Gyakorlati Differenciálgeometria. I. Síkgörbék. Debrecen, 1935. 1—216.
- 1.44 — Mi a matematika? = Búvár 2 (1936) 245—250.
- 1.45 — Iteratív mátrixok általánosítása. = Matematikai és Természettudományi Értesítő 59 (1940) 62—71.
- 1.46 — Bolyai Farkas életfilozófiája. = Páztortúz 28 (1942) 18—23.
- 1.47 — Bolyai-geometria az Appendix alapján. Minerva Kiad., Kolozsvár, 1944. 1—188.
- 1.48 — Bolyai és Lobacsevszkij. = Irodalom-Tudomány 1 (1946) 107—112.
- 1.49 — Appendix. Tentamen. = Dizionario letterario Bompiani delle opere e dei personaggi di tutti i tempi e di tutte le letterature (Milano) 7 (1949) 368.
- 1.50 — Die beiden Bolyai. = Elemente der Mathematik. Beihefte Birkhäuser, Basel, 1951. No 11. 2—24.
- 1.51 — Matematika. Szám, függvény, határérték. Trigonometria, koordináták, komplex számok. Infinitézimális számítás. Kiegészítések. Geofizikai Intézet, Bp., 1951.
- 1.52 — In memoriam Wolfgangi Bolyai. = Az MTA III. osztályának Közleményei 9 (1959) 215—236.
- 1.53 — A két Bolyai élete és munkássága. 2., bőv. kiad., Gondolat Kiadó, Budapest, 1979. 1—355.

A Dávid Lajos szerkesztette
Közlemények a Debreceni Tudományegyetem
Matematikai Szemináriumából
című sorozatban megjelent kötetek

- Springer István: Bolyai János geometriai axiomatikájának kiegészítése. Debrecen, 1927. 1—106.
- Jankó Antal: A medium aritmetiko-geometrikum kvaterniók esetében. Uo., 1928. 1—46.
- Csada Imre: Az V. posztulátum Bolyai Farkas-féle ekvivalensei. Uo., 1929. 1—37.
- Vajnóczky István: A matematika Pauler Ákos rendszerében. Uo., 1929. 1—78.
- Hittrich József: Térfogat és egyenletes elosztású sugárzás. Uo., 1932. 1—32.
- Jelitai W. József: Sipos Pál élete és matematikai munkássága. Uo., 1932. 1—119.
- Barna Béla: A medium aritmetiko-geometrikum elméletéhez. Uo., 1933. 1—23.
- Bujdosó Ernő: A matematika didaktikája Bolyai Farkasnál. Uo., 1934. 1—34.
- Tardos Vida: Térgörbék szinguláris pontjairól. Uo., 1934. 1—29.
- Szilágyi Imre: Középpértékfüggvények iterálása. Uo., 1935. 1—20.
- Keresztesi Mária: A magyar matematikai műnyelv története. Uo., 1935. 1—197.
- Zigány Ferenc: Görbe felületek konformis leképezése. Uo., 1935. 1—34.
- Szénássy Barna: Bolyai Farkas infinitézimális gondolatai. Uo., 1937. 1—33.
- Hárs János: A Debreceni Aritmetika. Uo., 1938. 1—168.
- Gáspár Gyula: A végtelen permutációs csoportok általánosítása. Uo., 1940. 1—48.

2. Előadások

- 2.1 Automorph függvényekről (Math. és Phys. Társulat, Bp., 1915. ápr. 8.)
- 2.2 Transcendens függvények algebrai elmélete (Math. és Phys. Társulat, Bp., 1915. ápr. 22.)
- 2.3 A polygonális görbéről (Math. és Phys. Társulat, Bp., 1915. nov. 11.)
- 2.4 A Bolyaiak (Hungária Magyar Technikusok Egyesülete, Bp., 1923. ápr. 21.)
- 2.5 A modulfüggvény új elmélete (Debreceni T. I. Tudományos Társaság II. Szakoszt., Debrecen 1926. jan. 26.)
- 2.6 A két Bolyai (Uránia, Bp., 1926.)
- 2.7 Debreceni régi matematikusok (Debreceni T. I. Tudományos Társaság II. szakoszt., Debrecen, 1927. máj. 10.)
- 2.8 Általános vizsgálatok az iterációelméletben (Debreceni T. I. Tudományos Társaság II. szakoszt., Debrecen, 1933. febr. 24.)
- 2.9 A két bolyai, I., II. (Nyári Egyetem, Debrecen, 1932. júl. 29., aug. 2.)
- 2.10 Gyakorlati differenciálgeometria I. (Debreceni T. I. Tudományos Társ. III. szakoszt., Debrecen, 1935. máj. 3.)
- 2.11 Matematikai tréfák, paradoxonok (Debreceni Tud. Egy. Népszerű Főisk. Tanfolyama, Debrecen, 1936. febr. 20., febr. 27.)
- 2.12 Új konvergencia tételek iteratív mátrioxáknál (Debrecen T. I. uTudományos Társ. III. szakoszt., Debrecen, 1937. febr. 12.)
- 2.13 Bolyai Farkas életfilozófiája (Debreceni T. I. Tudományos Társ. III. szakoszt., Debrecen, 1937. máj. 16.)
- 2.14 Új tételek a körről (Debreceni T. I. Tudományos Társ. III. szakoszt., Debrecen, 1938 febr. 11.)
- 2.15 A matematika négy arca (Debreceni T. I. Tudományos Társ. III. szakoszt., Debrecen, 1938. dec. 16.)
- 2.16 Iteratív mátrixok általánosítása (MTA III. osztálya Közl., Bp., 1939. dec. 11.)
- 2.17 Matematikai tréfák és játékok (Kolozsvári Tud. Egy. szabadegyetemi előadások III. sorozat, Kolozsvár, 1942. márc. 10., Marosvásárhely, 1943. dec. 8., Szászrégen, 1943. dec. 10.)

3. Kiadatlan munkák

- 3.1 A mérleg-részek kis lengéseinek elmélete Tanárvizsgálati dolgozat. Kolozsvár, 1904. 13 old.

- 3.2 Összehasonlító észrevételek az algebrai számok aritmetikai elméleteinek módszereiről
Magántanári próbaelőadás. Kolozsvár, 1910. 18 old.
- 3.3 Bolyai-geometria I. rész, Alapvetés.
kb. 1930—1940, 197 old.
- 3.4 Geometriai szerkesztés és kísérlet.
kb. 1935—1940, 44 old.
- 3.5 Függvényelmélet (Egyetemi előadás)
Debrecen, 1940. 288 old.
- 3.6 Infinitézimális számítás (Egyetemi előadás)
Kolozsvár, 1940—41. 208 old.
- 3.7 Mulságos matematika (Szabadegyetemi stb. előadás)
Debrecen—Kolozsvár, 1936—1943. 48 old.
- 3.8 Maros menti Bolyai-mesék
(Megjegyzés a kolozsvári Keleti Újság 1942 [?] márc. 22-i számában megjelent Barbarin professzor és a Bolyai-rejtély c. közleményhez.)
3 old.
- 3.9 A matematika alapjai (Kézirat)
Leányfalu, kb. 1936—1960. 150 old.
- 3.10 In memoriam Johannis Bolyai (Kézirat)
Leányfalu, 1960. kb. 40 old.

4. Dávid Lajosról szólnak:

- 4.1 Magyar Eletrajzi Lexikon: Dávid Lajos (címszó), Budapest, 1967
- 4.2 Mlinó Katalin: Dávid Lajos élete és munkássága (szakdolgozat, téma-vezető: Szénássy Barna), Debrecen, KLTE, 1973
- 4.3 Szénássy Barna (szerk.): 25 Evés a Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi Kara, 1949—1974, Debrecen, KLTE, 1975. 237—267 old.
- 4.4 Bodóci István: Dávid Lajos könyvei a két Bolyairól, Magyar Nemzet, Budapest, 1975. március 20. 11. old.
- 4.5 Nagy Tibor: Az első modern Bolyai-monográfus sokrétű, úttörő érdemei, Magyar Nemzet, Budapest, 1975. április 15. 8. old.
- 4.6 Dávid Péter: Dávid Lajos (függelék Dávid L.: A két Bolyai élete és munkássága 2. kiadásához, 391—406. old.), Budapest, 1979. Gondolat
- 4.7 Ifj. Gazda István: Dávid Lajos és matematikorténetírásunk kezdetei (függelék uo. 407—411. old.), Budapest, 1979. Gondolat
- 4.8 Dávid Péter—ifj. Gazda István: Dávid Lajos nyomtatásban megjelent munkáinak bibliográfiája (uo. 412—416. old.)
- 4.9 Ézsás Erzsébet: A két Bolyai élete és munkássága — Dávid Lajos tanulmánya, Magyar Nemzet, 1979. okt. 28. (Könyvszemle rovat)
- 4.10 Dávid Péter: A Bolyai-kutatás szunnyadó értékei, Magyar Nemzet, 1981. május 22. 8. old.
- 4.11 Szénássy Barna: Dávid Lajos matematikus emlékezete, Magyar Nemzet, 1981. június 17. 8. old.
- 4.12 Szénássy Barna: Dávid Lajos: A két Bolyai élete és munkássága (ismertetés), Matematikai Lapok, 28. évf. 1977—80. 4. szám, 389—390. old.
- 4.13 Filep, L.: Lajos Dávid (1881—1962), Historian of Hungarian Mathematics, Ganita-Bhárati (Bull. Indian Soc. Hist. Math.) 3. évf. 3—4. szám (1981) 65—70. old.

„BÚCSÚ A NAPTÓL”

ANTAL PÉTER

A rendíthetetlen hit és a csendes szemérem — talán így jellemezhetjük Mihályt Pál festőművész etikai magatartását.

Túl a nyolcvanadik esztendőn munkakedve töretlen, gondolati elmélyültsége egyre mélyebbre hatoló. Szokatlan napjainkban, hogy az emberi teljesítőképesség határán egy idős embert új problémák, újfajta megközelítések foglalkoztassanak. Mindez azonban elmondható Mihályt Pálról.

E rövid írásban a művész életrajzi adatait nem kívánjuk közreadni, célunk csupán tisztelgés a humánus előtt.

Az idős mester munkássága kivételes, hiszen az utóbbi néhány évben találta meg igazi hangját, s alig több mint egy évtizede, hogy művészte elérte fejlődésének csúcát. Pályája azóta töretlen. Tartalmi érettsége formai gazdagsággal párosult, s ezáltal egyéni hangú, különleges, zengő lírát szövegezte meg.

Művészte a valóságból táplálkozik, ám az eleven látványt gondolataival, érzelmeivel telítve áttanszformálja, s ezáltal látszólag gyöngéd, szelíd világot teremt.

Mihályt Pál házakat, épületrészleteket, falakat, fákat és magukra maradt tárgyakat, objektumokat fest, képein az ember ritkán tűnik elő. Ugyanakkor nyilvánvaló alkotásaiban a láthatatlan ember tevékeny jelenléte. A halandó tárgyiasult formában jelenik meg, éreztetve azt, hogy ezek a dolgok éppen az emberi közrehatás által élettel telítődnek meg, elvesztik pusztán elvonatkoztatott funkcionális vagy adott tárgyi jellegüket, és lélekkel megtelve eggyé válnak létrehozójukkal, az emberrel. Gondolatokat közül, amelyek megfogják és tovább foglalkoztatják a szemlélőt. E gondolatok között hosszú, meditáló tépelődés előzi meg, ezáltal válnak alkotásai kiforrottan éretté.

Műveiből látszólag a nyugalom és a csend méltósága árad, ugyanakkor a megjelenő gondolatgazdag tartalom és a megjelenítő forma belső, vibráló feszültséget sugároz. Drámák játszódnak le önvalomásain; egy-egy vakolatát levető ház, görcsösen magasba igyekvő fa, élettelen száraz napraforgó az élet végességének megcáfolhatatlan törvényét igazolja. Felvillanó képekben vetíti élénk az érzékelhető világ meglétét, de a kapcsolatot másik oldalaként tábláin tisztán megmutatja az élet által meghatározott halált.

Műveinek szemlélője szentélybe lép be, mely a nézőre csendet, hallgatást és meditációt parancsol.

* 1980. december 17-én nyílt meg Mihályt Pál festőművész kiállítása Budapesten, a Vigadó Galériában.

EGY KÉP TÖRTÉNETE. FÉNYES ADOLF (1867-1945) PARASZT LEÁNY

BÍRÓ KATALIN

Fényes Adolf alkotása 1910-ben nem a megszokott úton, vásárlás vagy ajándékozás révén került a debreceni Városi Múzeumba. Megszerzése egy sokat ígérő, de rögtön az első lépésnél elakadó múzeumi kezdeményezéshez fűződött. Történetét a múzeumi bizottság és a Debreceni Képzőművészek és Műpártolók Egyesülete közötti, 1910—11-ből fennmaradt levelezés őrizte meg.

A levelek fényt derítenek arra, hogy a múzeum szépművészeti gyűjteményének gyarapítását a kezdetektől pénzüke korlátozta. A múzeumi bizottság ezeket az anyagi nehézségeket a rokon intézményeket együttműködésre hívva próbálta leküzdni. 1910-ben jutott arra a gondolatra, hogy a képzőművészeti anyag bővítéséhez a Műpártolók Egyesületének segítségét kéri. E kérdésben az a nem titkolt szándék jutott kifejezésre, hogy a város legtehetősebb polgárait nyerve meg a múzeum mecénásainak — hiszen a század első évében megalakult Műpártoló Egyesület, mint azt neve is mutatta, nemcsak a debreceni művészek tömörítette, hanem tagjai között tudhatta a szervezetben vezető funkciókat betöltő vagy pártolóként működő Simonffyakat, Sesztinákat, Wolaffkákat, Löfkovitsokat.¹ Am ezen túl a múzeumi bizottság a felkérő levélben egy jelentősnek ígérkező együttműködés alapjait is fölvázolta. Megtette az első lépést a múzeum és a Műpártolók Egyesülete, a két azonos célokért dolgozó közművelődési intézmény szoros kapcsolatának kialakításáért. Ezzel egyben megfogalmazta azt a gyűjteménygyarapítási tervét is, hogy a képzőművészeti anyagot elsősorban a kortárs művészet alkotásaival kívánja bővíteni. A Műpártolók Egyesülete azonban a felkérésnek csak az egyik jelentését értette meg: a vagyonszoros pártolók megszerzésére irányuló törekvést. Támogatását nem tagadta meg a múzeumtól, ám korlátozta azt az adott évre, 1910-re, és elzárkózott a mecénásság további vállalásától.

A kezdeményezés története fényt vet a századelő Debrecenének képzőművészeti törekveire, ilyen jellegű szervezeteinek kapcsolatára és nem utolsósorban a közművelődés munkásainak elhivatottságára.

A Műpártolók Egyesületéhez intézett első levelet 1910. november 15-én fogalmazta meg Zoltai Lajos mint múzeumi bizottsági jegyző. Íme, a levél:

„Mélyentisztelt Elnökség!

Az immár közeli megvalósulás előtt álló közművelődési ház igen szoros kapcsolatba fogja hozni egymással egyfelől a vezetésünkre bízott városi Múzeumot, másfelől a Műpártoló-Egyesületet, nem is szólva mindkét intézet közös céljáról: a műveltségfejlesztéséről, a műpártolás népszerűsítéséről. Erre való tekintettel, mely tisztelettel kérjük a Mélyentisztelt Elnökséget, hogy az általa rendezendő kiállításokon megszerzendő és az egyesület részére megtartani kívánt műtárgyakat megőrzés és nálunk letétbe helyezze.

Felelősen tartjuk, ezen tiszteletteljes kérvényünket, hogy bővebben indokoljuk.

Maradtunk a Mélyen T. Elnökséghez a Múzeumi Bizottság nevében is hazafias üdvözléssel!

tanácsnok
m. b. elnök

Műz. igazgató²

(Az aláírások azért hiányoznak, mert a levélnek a fogalmazványa kézírásában maradt meg a Déri Múzeum irattárában.)

A Műpártolók Egyesületének válasza december 8-án érkezett a múzeumba:

„Debreczen sz. kir. város Múzeuma Tekintetes Igazgatóságának.

Kivonat

a debreczeni műpártoló egyesület választmányának Debreczenben, 1910 évi November hó 30-ik napján tartott ülésének jegyzőkönyvéből. —

Jelen voltak:

Dr. Csikos Sándor elnök, Dr. Tüdös János, Dr. Jászi Viktor, Wolaffka Antal, Dr. Kovács József, Bakoss Tibor, Pálffy József, Toroczky Oszvald, Csürös Béla választmányi tagok, Balogh Bertalan, a felvidéki vándorkiállítás igazgatója és Dr. Dóczy Emil titkár. —

3 szám

Olvasatolt Debreczen sz. kir. Város múzeumának 187/1910 számú, ide C. alatt csatolt ama megkeresése, amelyben arra kéri az egyesületet, hogy ha műtárgyakat vásárol, azokat a múzeumban helyezze el. —

A választmány elhatározta, hogy a folyó évben megvásárolandó műtárgyakat Debreczen sz. kir. Város múzeumának kezelésére bizza s ott helyezze letétbe, azonban fenntartja azt a jogot, hogy a letétbe helyezett műtárgyak felett mint kizárólagos tulajdonosa felett az egyesület mindenkor szabadon rendelkezhessek azokat bármikor s minden további indokolás nélkül saját kezelése alá visszavesse s azok letétbe helyezését s a városi múzeumban elhelyezését bármikor megszüntethesse. — Errel a határozatról Debreczen sz. kir. Város múzeuma jegyzőkönyvi kivonaton értesítendő. Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekesztette.

Kelt mint fent.

Dr. Dóczy Emil

titkár

Dr. Csikos

a. elnök.”³

Az egyesület elhatározását tett követte. Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat vándorkiállítását 1910. november 27-től december 11-ig mutatták be Debreczenben.⁴ A műpártolók három olajfestményt vásároltak a tárlaton 2400 korona értékben, s azokat letétként a Városi Múzeumban helyezték el. A képek a következők: Kosztolányi Gyula: Munkából hazafelé (1000 korona), Halász Hradil Elemér: Régi oszlopos udvar (800 korona) és Fényes Adolf: Parasztleány (600 korona). A letéteket beiktatták a múzeumi leltárba.

(A képek további történetéről csak annyit, hogy mivel az egyesület nem kérte vissza őket, a múzeum gyűjteményében maradtak, 1918-ban mindhárom mű átkerült a régi gazdasági akadémiai épület — ma a Fűvészkert utcai iskola — emeletén megszervezett Városi Képtárba, ahol az Országos Szépművészeti Múzeumtól letétbe kapott festmények társaságában kerülték kiállításra.⁵ A három mű ma is a képzőművészeti gyűjteményben található.) Bár a múzeumi bizottság 1911. január 14-én kelt közszólólevelében a Műpártoló Egyesület további támogatását kérte,⁶ a fenti nagylelkű gesztus nem követte hasonló. Ez azonban nem térítette el a múzeumot attól a szándékától, hogy szépművészeti gyűjteményét, ha az ismert anyagi nehézségek miatt nem is rendszeresen, kortárs debreceni művészek alkotásaival gyarapítsa. Először 1908-ban történt meg, hogy a múzeum egy olaj- és egy vízfestményt vett meg a Műpártoló Egyesület képkészítéstől. Ezt a gyakorlatot folytatták 1910 után is. A leltárkönyvek tanúsága szerint 1911-ben, 1917-ben és 1925-ben került sor arra, hogy a Műpártoló Egyesület hűsvégi és karácsonyi kiállításain nagyobb számú művet vásároljon a múzeum.

Fényes Adolf festménye ma a Déri Múzeum állandó kiállításában látható.

A Parasztleány (mérete: 69 × 59 cm) Fényes Adolf legelső sajátosan szecessziós alkotásai közé tartozik,⁷ az 1907-ben festett parasztlányos, parasztyerekkes enteriőrsorozat tagja. Képi világának harmóniája a dekorativitás és a bensőségesség kettősségén nyugszik. Bár a lány mozdulata, figurájának plasztikája a kép háromdimenziós térségére utal, a motívumok kiegyensúlyozott elrendezettsége kétdimenziós dekorativitást mutat. Ezt a háttérbeli képek szigorú szimmetriájának hajszályni balraolása és az előtérbeli figura bal alsó sarokból induló átló alatti elhelyezése teremti meg, és az előtérben és a háttérben egyaránt uralkodó világos és hideg színhatás erősíti. A festmény lányalakja és tárgyai egymásra utalnak. Ez azonban nem pusztán dekoratív jellegű kapcsolat, hanem elsősorban a lírai színvilág sugallta pszichikai összetartozás: a rend és a tisztaság teremtette meggyőzőség. A dekorativitás külsődlegességét tovább oldja az, hogy a lányalak körül a néző figyelmének középpontjába. Az arc formáját idéző a háttér ovális képei és a középső kép korpuszának balra hajló íve ugyancsak mintegy folytatása és ellensúlyja a fej jobbra hajló ívének. A minden ízében festői fegyelmet sugalló alkotás dekorativitását a bensőségesség melege hatja át.

JEGYZETEK

1. Debreczeni Képes Kalendárlom 1910. Címtár.
2. Déri Múzeum, irattár 187/910.
3. Déri Múzeum, irattár 199/910.
4. Szaporulati leltárkönyv 1910. Bejegyzés.
5. Szaporulati leltárkönyv 1910. Bejegyzés.
6. Déri Múzeum, irattár 196/910.
7. Lyka Károly: Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig. 1896–1914. Budapest, 1953.
- Aradi Nóra: Fényes Adolf. Budapest, 1979.
- Pogány O. Gábor: A magyar festészet forradalmairai. Officina.
- Lyka Károly: Fényes Adolf. Művészet, 1905. 4. évf. 353–359.

FALBA ZÁRT EMLÉKLAP BAGAMÉRBAN

RUSZOLY JÓZSEF

1990 decemberében lebontották a nem sokkal korábban életveszélyessé nyilvánított bagaméri tanácsházat, régebbi nevén *községházat*. A Kossuth és a Nagybercsényi utcák — az egykori *Fészer* és *Nagy utca* — sarkán emelt L alakú, udvara felől tornácos középület, amint az idősebbek tudják róla, eredetileg óvodának, vagyis *dedónak* készült, s csak később cserélt szerepet a nem sokkal öregebb, korábbi községházával, amely toldásokkal bővítve ma is betölti óvodai funkcióját.

A most markológépek martalékává lett, érmelléki feketeföldre, szigetelés nélküli téglalaapra felhúzott vályogfalú, jellegtelenységében is jelentős községi épület külső sarki falában a falu 1896-ban volt vezetői által küldött üzenetet, egy deszkák közé helyezett üvegvázaba zárt *Emléklapot* találtak a bontók. Karácsonyi otthonlétemkor tanulmányoztam és lemasoltam e megőrzésre méltó hiteles iratot, amely minden ünnepélyességével, „hazafias” és vallásos szövegeivel együtt is olyan közérdekű kérdésre számot tartó dokumentum, amely e bihari nagyközség milleniumi társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetébe enged betekintést.

Megfogalmazója minden bizonnyal az első aláíró, Sártory Endre volt,

A lebontott bagaméri tanácsháza a Kossuth utca felől. Kozma L. felvétele

aki ekkor már huzamosabb ideje a *községi jegyző* feladatkörét látta el. Jegyzősködése kezdetére egyelőre nincs adatom; jelen *Emléklap*ból arra következtetek, hogy az 1870-es évek derekától mindenképpen a községben szolgált, különben nemigen hivatkozhatott volna arra, hogy „mintegy két évtized óta” milyen nagy fejlődésen ment át a falu. Hogy honnan került hozzá, nem tudni. Magam levéltári kutatásaim során valahol — talán Csanádban — találkoztam e ritka név egy másik viselőjével. Pedánsan szigorú jegyző volt, akinek a kétségtelen anyagi és szellemi gyarapodás ellenére sem bocsátották meg a módosabb gazdákból választott előljárók, hogy lekezelte, sőt lenézte őket; nem a „falu pennája”, nótáriusa, hanem a felsőbb rendelkezésekre mereven ragaszkodó hivatalnok volt.

Másfél esztendő is alig telt el, amikor 1898. január 12-én egy szerencsétlenül végződött adóvégrehajtási eset nyomán ezért lobbant fel ellene a harag, s el kellett menekülnie a faluból, ahova azután vissza sem tért. E jövendő „*bagaméri zendülés*” társadalmi alapjait egyébként a jegyző sem tudta letagadni; a váradi káptalan mint földesúr és az egykori jobbagyok utódai közötti igazságtalan, 1945-ig lényegileg változatlanul fennálló birtokmegosztás önmagáért beszél, s azt jámbor intő szavakkal aligha lehetett eikendőzni. Az írásban említett „*rohamosan rajongó divat*”, amittől óva intett, minden bizonnyal az *agrárszocializmus* volt, melynek akkoriban a Várkonyi István nevéhez fűződő irányzata rohamosan terjedt a megyében. A jegyző egyébként a „szocialista vándor apostolokat” okolta 1898-ban is a történetekért.¹

A község régi iratanyagának csak egy töredéke kerülhetett a mai Hajdú-Bihar megyei Levéltárba, ezért is becses ez az *Emléklap*. Rövidesen a tanácsház sorsára jut a volt malom mellett a falu máig egyetlen emeletes épülete, az 1833-ban épült, már hasznavehetetlen káptalani uradalmi nagy-

magtár is. A bontáskor jó lesz óvatosan bánni a csákánnyal, hátha a jobbagyvilág eme utolsó falubeli híromdója is rejteget hasonló írást.

A népi emlékezet bizony rövid. Az alább betűhívem között *Emléklap*² aláírói ma már alig ismertek. Legfeljebb az idősebbek hallhattak pl. „Szár-tóry jegyző”-ről, de Bányai László tiszteltesnek vagy a nemzedékeket tanító Molnár Antalnak és Rác Bélának a neve is kevesek fülében cseng ismerősen. Az említett gazdák nevét is csak utódaik őrzik, férfi utód híján a ritkább nevek (Jenei, Szombati) eltűnőben vannak. Őrizzé hát ez az írás is emlékkéte!

E m l é k l a p .

mely szerkesztetett Bihar vármegyének érmihályfalvai közigazgatási járásában bekebelezett Bagamér nagyközségben. Magyarorszáig ezer-éves fennállásának emlékeztetőre létesített községi I. kisdévodára alap-kövének, az 1896-ik év. július hó 22-ik napján történt ünnepélyes letétele alkalmával: azon czélből, hogy ezen emléklap a népnevelés eme templomának századok múltán bekövetkező lerombolása alkalmával is bizonyosságot tegyen s egyszerűsége a késő utókornak buzdtául szolgáljon, ezen község jelenkorbeli lakosainak, a népnevelés ügye iránt hozott áldozat készsége s ügybuzgó szeretete felől.

Azon reményben tesszük le ezen emléklapot, hogy úgy sokat hányatot elő-deink, mint a mi ügybuzgó példánkban s ily irányban nevelt utódainkban, a későbbi korban születendő ivadékok okulva, nem kisebb erőlyel, becsülettel, kitartó szorgalommal, buzgó hazafisággal s a népnevelés ügye iránt érzett meleg szeretettel fognak haladni nyomdokainkon s már frömmel merüljünk remélni, hogy a népnevelés e szerény hajlékában nevelendő sarjadékainknak, a szeplőtlen hazafiság, igaz valóságosság s a becsületesség leendő vezérloka csillaga.

Kerjük tehát utódainkat, hogy e mindenen ily irányban haladós eddig a Gondviselés által nagyobb csapásoktól megóvott becsülettel, szorgalmas földművelő munkával foglalkozó lakosság ivadékeit, igyekezzenek nemzedékről-nemzedékre minden tekintetben jó irányban vezetni s az ezen épület elenyészete után emelendő új hajlékok növedékeit vallásosan s hazafias irányban úgy nevelni, hogy azok szeretett hazáknak híj polgárai, egyházunknak valóságos tagjai, ezen községnek pedig örökke áldozatkész lakosai legyenek, mert csak az ily irányban nevelt sarjadékból lehet a haza, a község s az egyház erős védevénye.

Emlékeztetnek okáért megörökítjük, hogy ezen kisdé-óvoda az (Ezernyolcszázkilencvenhat) 1896-ik millenáris évben épült 4000 (Négyezer) forint költséggel, a községi pénztár terhére, az összes lakosság ügybuzgó közreműködésével.

Az 1890-ik (Ezernyolcszázkilencven) évben eszközölt népszámlálás adatai szerint, ezen községet lakta:

Evangélium szerint reformált vallású lakos	1932
Görög egyesült katolikus vallású lakos	427
Israélita vallású lakos	93
Római katolikus vallású lakos	258
Osszesen	2510

Frömmel constatáljuk, hogy ezen létszám ma már a 3000et (Három-ezer) meghaladja.

E község lakosai föld és szőlő műveléssel s állattenyésztéssel — hála az Egék Urának — jó eredménnyel foglalkoznak. A lakosok becsületesek, jó erkölcsű viseletűek, minden felekezetnél vallásosak, szorgalmasak s józan életűek s tisztán ily nemű viselkedésű tette lehetővé azt, hogy úgy ezen, mint a többi középületeiket, önerejükkel létesíteni képesek voltak.

Ne legyetek tehát ti sem, utódaink, elődeiteknél gyengébbek, mert bizton állítjuk nektek, hogy e minden tekintetben — mint egy két évtized óta — rohamosan haladó korban erős megpróbáltatások s nehéz körülmények között bár — a késő utókornak hasznos szolgálatot igyekeztünk tenni, mit hirdetnek Isten dicsőítésére épített díszesen felszerelt templomaink, szellemi nevelésünk fejlődésére létesített iskoláink s községi közigazgatási céljaira állított hivatalos heységeink.

Bátran állítjuk tehát nektek, hogy becsületes, szorgalmas munkássággal, — bárha nehezen is — de ti is haladni és gyarapodni fogtok, mert hiszen az Istenben vetett bizodalom, az igaz valóságosság, becsületesség s szorgalmas munkásság erős vára fog benneteket megvédelmezni minden csapástól s fogja részetekre biztosítani az előre haladás terén nyújtandó báber-koszorút.

Fel s előre tehát! Nagy Kölcseynek ama szavai buzdtáulnak titeket!

Hass, alkoss, gyarapíts!

S a haza fényre derül.

Emlékeztetnek okáért ide iktatjuk, hogy a folyó 1896-ik évben, Bagamér község területére (ezzen összesen 8599 (Nyolcezeröttszázkilencvenkilenc) katasztrális holdat és 1388 (Tézerháromszáznyolcvanhat) □ ölet, mely művelési ágak szerint kimutatva következőleg oszlik meg:

1. Szántóföld	3981 hold	1580 □	01
2. Kert	24 hold	783 □	01
3. Réti	758 hold	503 □	01
4. Szőlő	180 hold	969 □	01
5. Legelő	872 hold	712 □	01
6. Erdő	2414 hold	264 □	01
7. Nádas	13 hold	1205 □	01
8. Terméketlen terület	334 hold	170 □	01

A határ területe összesen: 8599 hold 1388 □ ölet; melyből a nagyváradi latin szertartású káptalan, mint itteni földesúr birtokoi,

1. Szántóföldet	1922 hold	1201 □	01
2. Kertet	2 hold	691 □	01
3. Rétiét	717 hold	1155 □	01
4. Szőlőt	29 hold	1191 □	01
5. Legelőt	224 hold	257 □	01
6. Erdőt	2040 hold	1284 □	01
7. Nádat	12 hold	1055 □	01
8. Terméketlent	161 hold	805 □	01

Így tehát uradalmi birtok összesen: 5111 hold és 1284 □ ölet.

Biruk tehát mi jelenleg csak 3488 katasztrális hold és 102 □ ölet területet, élvén ennek jövedelméből mintegy 3000 (Háromezer) lélek, tisztességesen és becsületesen. — Ha ti úgy mint mi — a már rohamosan rajongó divatnak nem hódoltok s minden bűntől magatokat megóvjátok, becsülettel szorgalommal és igyekezettel ti is megélhettek.

A Gondviselés jóvoltából vannak most nekünk: Isten dicsőítésére szolgáló díszes templomaink, van egy evangéliumi szerint reformált felekezeti fű és egy leányiskolánk; egy görög egyesült katolikus felekezeti egyes iskolánk, czérszerű épületekben elhelyezve, a mai viszonyokhoz képest helyesen felszerelve s jó tanerők által vezetve.

A tanerők s egyéb közhivatalnokok megválasztására mindig nagy gondot fordítunk, e tekintetben eljárásunknál soha semmiféle rokon-vagy ellenszen, avagy politikai gyűlöletet nem vezessen; hanem mindenkor a becsülettel igyekezzetek, tapintatos szakertelmet s ezzel párosult szorgalmat igyekezzetek jutalmazni, mert csak ily irány-elvek mellett biztosíthatjátok e község anyagi s szellemi fejlődését s felvirágoztatását.

Bagamér község közigazgatási vezetését ma úgynevezett „Községi Elöljáróság” intézi, mely a következő tagokból áll, ú. m.

Községi jegyző:	Sártozy Endre.
Segéd-jegyző:	Kun Sándor.
Községi bíró:	Takács Sándor.
2-od bíró s gazda:	Szombati Sándor.
Adószedő:	Bái Dániel.
Árvagyám:	Kocsis János.
1-ső esküdt és útfelügyelő:	Silye Dániel.

Községi esküdték:	ifj. Silye Dániel.	Szombati Bálint,
	Jenei Sándor,	Asztai József,
	Vida Dániel,	K. Lakatos Sándor,
	Asztai Sándor,	Cz. Lakatos Sándor,
	Nagy Dániel,	Bertalan Dániel,
		Virág Sándor.

Az evangéliumi szerint reformált egyház község vezetését intézi, az úgynevezett „Egyháztanács” (Presbyterium) melynek elnöke: Bányai László lelkész. Egyházzgondnok: Sz. Lakatos József. Tanítók: Molnár Antal.

Rác Béla és
Egyháztanácsosok (presbiterek) száma 20 (húsz).

A görög egyesült katolikus egyház, ezidő szerinti lelkésze: Szilágyi György.
Tanító: Zdroba Dániel.
Egyházigazgató: Juhász Traján.

A nagyváradi latin szertartású káptalan bagaméri birtokában lévő uradalmi tisztek, ú. m.
1. Bárdos Odón számtartó,
2. Guruby Dezső segéd-tiszt,
3. Jáczy Károly erdőgazdognok.

Az 1895-ik év végével volt a községnek 725 állami adót rendezeni fizető polgára, kik összesen fizettek 6427 frt 59 krajczár állami adót; a nagyváradi latin szertartású káptalan, mint földesúr 4567 forint 54 krajczár állami adót s így összesen fizetett: 10.995 forint 13 krajczár (Tizezerkilencszázötvenöt forint, tizenhárom krajczár).

Van e községnek most 40 tagból álló, kellően felszerelt tűzoltó egyesület. 200 kötetből álló, községi népkönyvtára s itteni születésű, debreczeni lakos Ármós Béla közt- és váltóügynök jótékony bökészségének köszönhető 100 kötetből álló *Jókai könyvtára*; 2 ágyval felszerelt községi kórház, mely bár kezdetleges, de a vagyonnal betegeknél kellő emhelyet biztosít. Van a községnek egy hulla-háza s egy ragályos betegségekben elhaltak szállítására szolgáló szekere.

Terményárak községünkben s a környékén a folyó évben ezek voltak:

1 (Egy) métermázsza (100 kilogram) tiszta búza 6 forint, azaz 12 korona,
1 (Egy) métermázsza (100 kgr.) rozs 4 frt 50 kr (9 korona),
1 (Egy) métermázsza tengeri 4 frt (8 korona),
1 (Egy) fejős tehén 60 frt (120 korona),
1 (Egy) ligás kanca 16, a minőt jobb módú gazdák tenyésztésre használnak 150 frt (300 korona),
1 (Egy) ugyanilyen herét 160 frt (320 korona).

Szomorán constatáljuk, hogy ez évben úgy községünkben, mint mondhatni országoszerű sertésvész dühöngött. — A folyó 1896-ik évben volt a sertés létszám községünkben 2565. Husz nap alatt ebből elhullott 933 darab; ebből következtethető sertés állományunk csaknem egészen kipusztulása, mivel a sertésvész folyton tart.

Kalászos terményeink átalálban véve jó közép termést adtak: 1 holdon (1200 ö) lett a jelen évben átlag 7-8 métermázsza (7-800 kilogram).

Szőlő talajunk immunis, filoxera-mentes homok, annak a görög katolikus temetőtől kezdődő része 66 catastrális holdon, az 1890-ik évben telepítették. Bortermésünk jó eredményt ígér.

1 Hectoliter (100 liter) must ára = 12 frt (24 korona);

1 Hectoliter (100 liter) ó-bor ára = 23 frt (50 korona).

Használatban lévő pénzemek:

Bronzból 1 és 2 fillér.

Nickelből 10 és 20 fillér.

Ezüstből 1 korona (100 fillér).

Aranyból 10 és 20 korona.

Allamjegyek papírpénz 1, 5 és 50 forintos.

Bankjegyek, papírpénz 10, 100 és 1000 forintos.

A bagaméri I. kisdédóda építőmesterei ezek voltak:

1. *Kalmár Sándor*, bihar-diószegi kőműves mester,

2. *Szathmári Károly*, bihar-diószegi ács,

3. *Györi István*, erdmihályfalvai asztalos-mester.

Mint kimagasló eseményt, örök emlékeztetnek okáért ide iktatjuk azon örvendetes tényt, hogy Magyar hazánk ezeréves fennállásának emlékeztetése a f. 1896-ik évben, hazafias ünnepélyek s országos kiállítás rendezésével ünnepelte meg. A közöri örményben s országoszerű tartott ünnepélyekben Bagamér község is részt vett. A folyó 1896-ik évben, Május hó 9-ik napján a három iskola növendékeinek közreműködésével iskolai; Május hó 10-én pedig a község lakosai számára népiünnepélyt rendeztünk, mely ünnepélyek költségeinek fedezésére a község közönsége 33 frtot s ezen kívül egy új iskola felállítására 1000 (Egyezer) forintot adományozott, kövendő példát adván ezzel tineknek, utódainknak.

Egyesületek tehát a közös célért, közösgünk felvirágzásáért; mindannyian legyenek egyek a hazafias buzgalomban, a koronához való hódoló ragaszkodásokban, a törvények tiszteletében; legyenek egyek közösgünk érdekeinek fejlesztésében.

Az öszmüködés meghozza nektek az erőt, az erő meghozza a kívánt eredményt s ez eredmény s e czel mi lehetne más, mint közösgünk szellemi és anyagi emelkedése? — Erre törekedjétek tehát, mert pártok kezekeznek, pártok műlnak; hazánkknak, közösgünknek azonban csak fejlődni, csak haladni, csak erősödni szabad!

Legyen te kőfalaidban
Csendesség és jó békesség
A község közt egyenesség
Jó szerencse házaiddban
A mi atyánkfiaidért
Es itt lakó feleinkért
Adjon Isten jó békességet!
Szentsegiért im ez helynek,
Mely szerzett az Istennek
Aldás s boldogság ti veletek.

Kélt Bagamérban (=:Bihar vármegye, Er-Mihályfalvai közigazgatási járás):
MDCXXVI (1896): Ezernyolcszázkilencvenhat Július hó 22-ik napján.
[Lecebélyező lenyomata:]

BIHAR-MEGYE
ER-MIHÁLYFALVAI JÁRÁS
BAGAMÉR
KÖZSEG
JEGYZŐI HIVATALA
Szentpéteri Kun Sándor
szjő
[Körbelyező lenyomata:]
BAGAMERI ANYAKÖNYVI KERÜLET

Sártory Endre
anyakönyvezető, községi jegyző,
tűzoltó egyetli főparancsnok,
megyebizottsági és jegyzői
egyetli választmányi tag
Takács Sándor
községi bíró
Kocsis János
közygám
Silye Dániel

Ezen „kisdédóvát”, az Atya, Fiú, Szent Lélek Úr Isten védelmébe ajánlunk s oltalmára bízunk, és kérjük őt mint legjobb Atyánkat cselekedje Szent Lelke által, hogy az ide járó gyermekek, legyenek minden időben a nemes, szép, jó és hasznos irént fogékonyak; kezdjék helyesen megismerni Isten, tisztelt igazán szüleit, és szeretni szívből gyermek társaikat, hogy ezen irányban tovább haladva legyenek majd érett korukban e községnek hasznos polgárai, édes Magyar hazánk-maj hi fiai s leányai, egyházainak buzgó hívei, Isten országának s földön tagjai s [Körbelyező lenyomata:]

BAGAMERI REFORMÁLT LELKIPÁZTORI
HIVATAL PECSÉTEJE
[Töredékesen olvasható
körbelyező lenyomata:]
... GR. CATH ...
BAGAMER

Bányai László
ev. ref. lelkész
egyházmegyei tanácsbíró és
számvevő
Molnár Antal
ev. ref. tanító, az
érmelléki ev. ref. egyházmegyei tanító
testület főjegyzője s egyházmegyei tanító
képviselő

Szilágyi György
görögszerű, kath. lelkész
Rácz Ede
ev. ref. org.[onista]
fitanító

JEGYZETEK

1. Ruszloy József. A bagaméri zendülés 1898-ban. Alföld, 1968, május (XIX. évf. 5. sz.) 43-46.
2. Az Irtat hórom iv (12 oldal) terjedelmű; egy iv pedig takarja, rajta a jegyzői hivatal pecsétnyomata, valamint az öszfűzést lezáró községi pecsét vliasznyomata: Bagamér község pecsétje 1875 felirattal.

ERDÉLYI JÁNOS ÉS A MAGYAR FOLKLÓR

HOPPÁL MIHÁLY

Sárospatak és az alma mater

Az ember létsorsának alakításában talán semminek sincs olyan döntő jelentősége, mint az iskolai évekné. Így van ez napjainkban, de még inkább így volt ez a múlt században vagy korábban. Sárospatak és szeretve tisztelt *alma mater*ünk, bizton állítható, sok ifjú embernek adott értékes indítást, hogy aztán a társadalomépítő élet más-más területén, mégis egyformán, a haza javára tevékenykedjenek.

Erdélyi János életpályája — több más pataki diák társával együtt — mintaként szolgálhat az utódoknak arra a hűségére, amellyel az irástudónak mindenkor és minden korban örökölnie kell a szülői föld és nyelv szeretetén. A feladat — mondjuk ki egyenesen — a hagyományok ápolása, a kulturális folyamatosság biztosítása. Az idén nevezetes évfordulója van iskolánk fennállásának — mint Erdélyi János írta: „A sárospataki református főiskola fennállásának háromszázados ünnepe” alkalmából, hogy „a világos nyomok 1531-ben kezdődnek” az iskola alapítására vonatkozóan (Erdélyi, 1860:1).

Négy és fél évszázaddal ezelőtt helyesen gondolták az alapítók, majd az első tanárok, hogy az iskoláknak időről időre új feladatokat kell kitűznie, új gondolatokat kell szánynra bocsátania, hogy a célok megvalósítása és a hozzájuk vezető gondolati munka együttesen előrevigyeik nemzeti kultúra ügyét. Ezért nem tartom véletlennek, hogy e mai ülés éppen itt, ezek között a falak között zajlik. A néprajzi szakosztály megalakítása fontos és nagy jelentőségű lépés, régi hagyománya van ugyanis a református lelkesek körében a kitaró, áldozatos és igen eredményes néprajzi gyűjtőmunkának. (A nyelvjárási és néprajzi gyűjtőpályázatok kitüntetettjeinek jelentős része az ő soraikból került ki az elmúlt évtizedekben!) A pataki diák, majd tanár Erdélyi János munkássága legyen a példaadó minta a szakosztály jövődől munkálkodásához. Jövőre lesz 130 éve, hogy Erdélyi elfoglalta katedráját Sárospatakon. Gondoljuk meg, nemcsak teológia, nemcsak jogi fakultás, de színvonalas filozófiai oktatás is folyt akkor ott. A pataki iskola a szellem világítótornya volt, a történelmi és nemzeti tudat őrhelye is egyben. Ortutay Gyula, a sárospataki szellem nagy tisztelője írta egyik esszéjében, hogy „... a pataki iskola osztrákellenes és a szabadsághoz ragaszkodó tanítói szelleme elsősorban Erdélyi magatartásának érdeme” (Ortutay, 1966:67). A pataki esztendők alatt Erdélyi töretlen lendülettel dolgozott, nem süllyedt a vidéki lét tunyaságába, s mint Ortutay helyesen világított rá, ezzel kapcsolatban, „Erdélyi pályája inkább azt tanítja nekünk ma is, hogy van (vagy főleg: volt!) egy magas rendű és műveltségben értékes magyar vidékiesség, ami nem áll hátrább a fővárosnál”. S valóban, Sárospatak példája lehetne — mint ahogy a múltban az is volt! — ennek az igényes vidéki szellemiségnek.

Ortoronyszerep ez, mai szóval mondva a folyamatos nemzeti tudat bástyájának szerepét kell vállalnia.

Patakának iskoláival vállalnia kell — sok gyökértelen mai város helyett — történelmi múltjával a hagyományörzés korunkban cseppet sem könnyű szerepét. Szervező összefogással vállalni kell a mozgalomindítást, amint Erdélyi már a szabadságharc után kiadta a jelszót: „Gyűjtés össze nepszokásainkat!” — úgy gondolom, hogy szélesen értelmezve a feladatot, ma is időszerű s jó feladatkielölés lehet az alakuló néprajzi szakosztály számára.

S itt engedjenek meg egy személyes kitérőt. Amikor 1957-ben Ortutay Gyula lenn járt itt Sárospatakon, hogy leleplezze az Erdélyi János-émlék-táblát, hosszú évtizedek után először találkozott össze apámmal, akivel együtt töltötték Szegeden ifjúságuk szebb napjait. Ennek a rövid találkozásnak is szerepe volt abban, hogy a könyvtárlátogató, történelmi búvárkodásra hajlamos kisdíjakot az apai tanácsosztó szeretet a néprajz felé irányította. Talán ennek köszönhető, hogy néprajzos lettem. Így hat, ilyen rejtetten a hely és az előzők szelleme, biztosítva egyes szellemi törekvések folyamatosságát.

Most pedig tekintsük át — ha vázlatosan is — a nagy előd életét és munkásságát, hogy felfrissítve róla szóló tudásunkat, iránymutatást nyervehessünk gondolataiból. Erdélyi tevékenysége igen sokrétű volt: költőként indult, majd irodalomkritikus és elméletalkotó esztéta lett belőle, folyóiratok és könyvsorozatok alapítója, a hazai népköltészeti szövegkiadás megindítója, végül, de nem utolsósorban filozófus és tanár. A következőkben ebben a vázolt keretben tekintjük át tevékenységét, elsősorban — s ezt nem tagadjuk — a hazai folklorisztika szemüvegén át nézve a gazdag művet, mit hátrahagyott.

Az egyéni életpályája állomásai

1814-ben született Kiskaposton, az akkori Ung megyében. Ez a kis zempléni falu Pataktól félórnyira van autóval, a Sátoraljaújhely és Agcsernyő közötti vasútvonal mentén, de a határ túlsó oldalán. Talán szimbolikus, hogy csak néhány kilométerre van a híres zempléni honfoglalás kori fejedelemi sírelmetől, a szomotori ásatások színhelyétől. A *genius loci* hatott akkor, hogy a versszerető és frogató egyszerű parasztember a pataki iskolába adta jó eszű legkisebb fiát, aki az *inferior szintarista* osztály növendéke lett 1824. aug. 31-én (Minay, 1914:12).

Hat éven át tanult, élte a szegény diákok életét, amikor szülei teljesen elszegényedvén, el kellett szegődjön a gazdag Szabolcs megyei Répássi családhoz nevelőnek, hogy tanulmányai befejezéséhez a költségeket összegyűjtse. 1831-ben sikeresen befejezte a gimnáziumot, de még négy évig Patakon maradt, hogy jogi tanulmányokat folytasson. Tanulmányainak végeztével — a kor szokásainak megfelelően, hasonlóan Ipolyi Arnoldhoz — a Gömör megyei Máriássy családnak ment nevelősködni, ahol nagyszerű könyvtárat találván, tovább képezhette magát. Tanítványával pedig bejárta Nyugat-Európát és Itáliát.

Még pataki diák volt, amikor a Szemere Bertalan — később a forradalmi idők belügyminisztere — által alapított önképzőkörben elhangzottak és megjelentek első versei. A harmincas évek második felében az *Aurorá* és más irodalmi lapokban rendre jelennek meg versei. Fordít, és drámaírással is próbálkozik, s az évtized végére a legjobb nevű költők közé emelkedett olyannyira, hogy 1843-ban versei „az Akadémia által dícséretet nyernek” (Dengi, 1886).

Huszonnyolc éves korában nagy megtiszteltetés érte a Kisfaludy Társaság rendes tagjává választja. Később a titkári teendőket ellátásával bízzák meg, ekkor kezd a népköltéssel alaposabban foglalkozni, sőt székfoglalóját is ennek a témának szenteli. 1845 szeptemberében kezdte meg a nagy munkát, a magyar népköltészet feldolgozását, és 1846-ban megjelent a *Népdalok és mondák* első kötete (ha belegondolunk, hogy száz év előtt ilyen rövid volt a nyomdai áttűtése egy kéziratnak, akkor joggal tehetjük fel a kérdést, hogy a fényeszdő nyomdagépek mennyivel vitték előre a könyvkiadási ügyet — hiszen ma legalább három év egy könyv várakozási ideje).

1847 januárjától szerkeszti a Kisfaludy Társaság rövid életű lapját, a *Magyar Szépirodalmi Szemlét* (alig egy évfolyamot ért meg ez az irodalmi folyóirat). A forradalom és a szabadságharc bukása után ő is bujdosik, de nem lesz hűtlen a magyar fölkről kutatásához sem, 1851-ben jelenteti meg a *Magyar közmondások könyvét*.

Még ugyanebben az évben — 1851 októberében — a pataki főiskola előjárósága meghívta filozófiai professzornak. Örömmel fogadta el a katedrát, s a pataki évek a nyugodt és elmélyült alkotás termékeny esztendei Erdélyi János számára. Itt készülnek olyan jelentős tanulmányai, mint pl.: *A hazai bölcsészet jelene* (1867), *A magyar lyra a forradalom után* (1859), *Szépészeti alapvonalak, Népköltészet és kelmeiség* és mások (Vö. E. J. Kisebb prózái I—II. Sárospatak, 1863).

Tanártársával, Szeremley Sándorral és Hegedüs László sárospataki pappal 1867-ben megalapítja a *Sárospataki Füzetek* című folyóiratot. Meggyengült szervezetét egy hirtelen rohammal ledöntötte a betegség. 1868-ban halt meg Sárospatakon.

Költészet és népköltészet

Erdélyi ismert és elismert költő volt, és a 48-as forradalom előtti években vezető szerepet töltött be az irodalmi életben, az események ideológiai előkészítésében.

Költői és irodalomkritikusi, -szervezői munkásságának jelentősége abban van, hogy egyike volt azoknak az egyszerű népi származású értelmiségieknek, akik a forradalmi gondolatok magvait elhittették, s „egyik főszereplője volt annak az őrségváltásnak, melynek során a fiatal népi értelmiség kezdte felváltani a közmenesi értelmiséget” (Heller, 1953:3). Petőfi, Vajda, Arany költészetének előfutára volt, az ő költői áttörésüket segíti — amint egyik monográfusa írta: „a lelkek erre való előkészítésének munkatársai között legjelentősebb rész jut Erdélyi Jánosnak, akinek tevékenysége már az egy ágbán is nevezetesen gazdagodást és emelkedést jelent egész szellemtörténetünk folyamatában.”

„Erdélyinek korszakos szereplése, amint az természetes, szoros összefüggésben van korának mozgó eszméivel, közöttük elsősorban a *népi-ségről* táplált felfogással” (Pozsonyi, 1927:7).

Erdélyi János tehát a költészet felől érkezett a népköltészethez. Ő is reformkori barátaihoz hasonlóan felismerte, hogy a gyökerek keresése — és megtalálása a népi emlékezet és költészet talajában — mennyire fontos nemzeti ügy. Ortutay Gyula találon írt erről Erdélyiről szóló esszéjében, amikor megállapította, hogy többek között a népköltészeti gyűjtés „a reformkori Magyarország közhangulatát fejezte ki, s azt is elárulta egyben, hogy ez a reformkori nemzedék mennyire a nemzeti ellenállás politikai gondolatával vette egynek a nép megismerését s a nép fel-

világosítását. Ez az az idő, amikor a magyaros tánc, viselet is jelképes értelmet kap.” (Ortutay, 1966:22). — S valóban, a népiség a múlt században éppen a németesedés, a Habsburg-birodalomba való beolvadás elleni védekezés eredményeként jött létre. A nemzeti identitástudat egészséges reakciója volt. S ez a tudat kereste a saját kifejezési formáit — egyesek meg voltak győződve, hogy „művészetünk mezején eddig nem gyantított reformoknak kellene bekövetkezniök” (E. J. levelei. I. kötet, 141:1962).

Erdélyi érdeme a felismerés, hogy kimondta: „mi eddig a magyar népköltészetet nem becsültük, mert nem ismertük. Az idő intése, a kebel szükségese pedig már jó ideje, hogy megszólítás a költőket, kik többé-kevésbé kezdték elkarogatni a népdal hangját, s ennek volt is látható műveiken” (Népdalköltészetünkről, 1847:58).

A felismerés hatott a tett ereje nélkül. Erdélyi ezért sajtó alá rendezi az 1843 végén meghirdetett pályázatra több mint másfél száz gyűjtőtől beérkezett népdalanyagot. Pontosan látja, hogy „bennök országos és nemzeti kincs van elrejtve”, s megfogalmazza az egész munka értelmét is, nevezetesen, hogy talán „megérjük az időt, hogy népünk költészeti erejét, képződenének szárnyalását, vele műveltségi állását, szóval a népek szemléleti életvalóságát apródonként fölfedezzük; egyúttal új szépségeit fűrkesszük ki a mindenre képes magyar nyelvről; sőt komoly szándékkal fogván ezeknek vizsgálatához, tudományos szempontból is érdekesek tesszük a népet azáltal, ha *érdeket* (szerintem érteiket — H. M.), melyek mindenütt és mindörökké a kelet által teremtetett költészetben tükröződnek legtisztábban, az irodalomba átvisszük, azaz népszerű irodalom alapítunk” (Népdalok és mondák. Előszó. 1846:VI.). Ma is érvényes, időszerű megállapítások ezek a magyar nyelv szépségéről és egyben a nép politikai felemeléséről.

A népköltészetben a magyar „alaplényegiség” esztétikai megnyilatkozását keresse Erdélyi, hogy a megtalált kincset azután az új magyar műköltészet is beolvassa. Egyrészt a nyelvből s az objektív költői formákból, másrészt a történetből kinn rekedt népből a műköltő még mindig tisztán megőrizve kaphatta mindazt, ami specifikusan *magyar* az izlés területén — ezért akarta, hogy a műköltészet a népi elemet fölvegye magába, hogy annak képére és hasonlatosságára alakuljon (Szigeti, 1942: 439).

A *Népdalok és mondák* köteteli a Magyar népköltési gyűjtemény első könyvei voltak, valami új kezdődött a hazai folklorikusatásban általuk. A kezdő lépések megtétele mindig a legnehezebb s egyben legfontosabb — s a legtöbbször nincs is bukdaolással nélkül. A népdalok szerkesztésmódjáról szólva ő maga bevallotta, hogy a szövegeket: „nemesebb és csinosabb formába adva, azért hogy izlésnek az alnép közt terjesztésére hatasson” (Pozsonyi, 1927:38), s ezáltal megfosztotta az utókort a hiteles múlt századi szövegektől. Egyet kell érteni Ortutay Gyula bíráló szavaival, amikor a *Népdalok és mondák* kapcsán arról szölet, hogy Erdélyi ártira, megcserélte az egyes népdalok sorait, vagyis „a beklüdtöt verseket tetszés szerint összeolvasztotta; strófiákat átcsereilt, egy másik versből hozzátoldott, esetleg a saját kiegészítéseivel is. Ő meg azáltal indokolta eljárását, kora felfogásához híven, hogy a népköltészeti alkotás amúgy is közösségi jellegű, tehát nem vétek két különböző táj verseinek összeegyeztetése” (Ortutay, 1966:68). Ez azonban végül is nem von le műveinek halhatatlan értékéből, pótolhatatlan forrásmunka a magyar folklorisztika számára.

A második kötet végén hatalmas tanulmányban foglalja össze a leheséges tudnivalókat. Népdalköltészetünkről szóló tanulmánya 1978-ban

új kiadásban jelent meg, s ebben áttekinti a legrégebb történeti adatokat, a magyar népdal első említéseit a krónikák és más történeti források adatai alapján (Priszkosz rétor, Theophilaktosz, Anonymus, Turóci, Ekkehard, Cornides). Megpróbálja elősorolni népdalaink régies vonásait — zömmel kifejezéseket, szavakat, történelmi utalásokat, amelyek a dalok régiségére utalhatnak. A dolgozat utolsó részében a „nyelv használatát s költői kezelését” vizsgálja, mert szerinte sok szép kincs lehetne „összehalmozni a nép nyelvéből, mely azért nagy fontosságú, mert régebb az írói nyelvnél”, s ezért sok olyan régies fordulatot, kifejezést találunk benne, amellyel gazdagíthatjuk nemcsak az irodalmi, de a köznapi nyelvhasználatot is.

Erdélyinek alapvetően helyes, messzemenően előremutató meglátása volt a magyar népdalokkal kapcsolatban, hogy bennük vagy általuk a nép lelki lehet megismerni — a népielek megismerése nála nem valami elvont pszichológizálás eredményeként kell előálljon, hanem a konkrét nyelvi anyag, a népdalok szövegeinek (majdnem tartalomlemez-szerű) vizsgálatát jelenti. Ma már a modern etnolingvisztika néhány korai megfigyelését ismerjük fel egy-egy megállapításának mélyén, amikor például kesereg, hogy „nemcsak a nyelv-ideát nem bírjuk már, hanem a nyelv-szókást is kezdjük felejteni részszert, s hogy egészen elfelejtünk, nem kell egyéb, a népdalok szövegeinek (A magyar lyra a forradalom után. 1890:28). Kemény szavak, de ha lehet, a mai helyzetre még fokozottabban érvényesek, hiszen jobban felejtjük a nyelv-szókást, mint bármikor korábban. Úgy tűnik, ez az állapot mindig a „politikai sorsulat” (a „catastrophé-ok) után köszönt be menetrendszerűen a magyar kultúrában.

Erdélyi azonban nem volt elfogult saját elképzeléseit illetően, noha éles hangú cikkben elemezte és tette nevétségé a „kelmeiség”, a parlagi színvonalú vidékiesség költészetét. Hiszen a könnyebb ellenállás irányába sodródók mindig is megpróbálják aprópénzre váltani és a múltó divatok jelenségévé tenni a legnemesebb törekvéseket. Rámutatott arra, hogy a népiéletből vett tárgyak, helyzetek leírásából, vagyis a külső jegek átvételéből még nem lesz népi eredetű költészet, legfeljebb népies. Más esszé — pl. Népköltészetünk a külföldön, 1851-ből — mellett különösen egy 1855-ben írt tanulmánya érdemel figyelmet, mert benne ráérez a magyar népdalok egyik fő ismérvére, a „legmélyebb bensőség” nyoma, amelyet találóan a keletiség jelzőjével illet (Népköltészet és kelmeiség. E. J. kisebb prózái. 1863:164). S valóban, a Népdalok és mondák kötetének szerkesztése során a népdalszövegek mély megismerése után, megbízhatunk költői érzékenységében éppen úgy, mint a konkrét anyagot ismerő tudásában. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a keleti anyagot ismerte, hanem azt, hogy amit a nyugat-európai anyagból ismert, azt valóban idegennek érezte a magyartól. S ezzel nemcsak ő volt így.

Az európai nagy költők és tudósok — mint Goethe és Herder — a nemzeti kultúra gazdagításának szándékával fordultak a népi nyelv és a népköltészet felé, ezt kívánta itthon megvalósítani Erdélyi János is. Világos szavait érdemes felidézni, mert tömörségében példamutató, igazságában idiótálló:

„Miben áll hát a népköltészet ereje? Áll főleg a nyelvben, az átlátszó tiszta nemis előadásban, melyet minden józanszerű és egészséges velejű ember megérthet, élvezhet kénye, kedve szerint. Tehát vegye föl a művelt költészet a népnek tisztaságát, minden törvénytől független merész szokásait, szólamódjait, életvonásait, melyeket szintaxis, grammatika soha nem igazol, lefordítani pedig szorúl szóra fonászként, másként lehet-

teten. Ilyes kifejezések és szólamódokkal tömve minden nyelv, annál tömvebb pedig ennél épebb és egészségesebb szerkezetű organizmusa. Ezek nem figurák, nem trópusok, hanem a nyelv állócsillagai vagy ha tetszik gyöngyei, sajátságai, miket az iskola graecismus, gallicisme nevek alatt ismer. Ezekben fekszik a népi elem. Költő csak az lehet, ki ezeket tudja használni és mozaikképpen összeilleszteni; valamint ezek okai annak is, hogy költő csak egy nyelven írhat isten igazában, azon, melyet az édes anyatej szivárgatott életerébe.” (Népköltészetéről: E. J. Kisebb prózái. 1863:11.)

A fentiekben vázolt elvek megvalósításának útját a népdalok és mondák után a közmondások kiadását vette terve. Saját gyűjtését kiegészítette a korábbi, nyomtatásban is megjelent gyűjtemények (Kis-Viczay, Kovács Pál, Dugonics és mások munkái) anyagával, s összesen mintegy kilencezer szólast és közmondást közöl, a Magyar közmondások könyve (1851 — az előszót március 15-én írta alá). A kötet végén egy tartalmas tanulmány található, amelyben így foglalja össze a kötet célját, még inkább értelmét: „A magyar irodalom bírja már e könyv egy részét a dalok és mondákban, most következik egy másik része a közmondásokkal. Mi a kettőnek egymás iránti viszonyát illeti: úgy állnak egymáshoz, mint a nép költő és gondolkodó ereje, és így induló pontjai a nemzeti művelődésnek, mely akárhonnan veszi is a vezérsugallatot, egyedül akkor számíthat tartós életre, ha népe szája íze szerént szól, s a magasabb eszméket, a tudomány követeléseit bizonyos hazai levegő színével önti be, hogy a szokatlan megszokhatóvá, az idegen itthonivá legyen az avatatlan előtt is. Ennél fogva helyes azok véleménye, kik a nemzeti költészet elemeit a népdalokban hiszik lerakva, s ezekből úgyeknek kivirágoztatni amazt; a bölcselmség első alkotászeit pedig a népi tapasztalás és eszmélkedés maximáiban, a közmondásokban keresik; vagyis az egyetemes világműveltségnek, az eszmék általánosságának itthon keresnek törzsköt, melybe az oltó galyat beékelhessék” (1851:435.).

Különösen érdekes eszmefuttatásainak az a része, amelyekben a közmondásoknak mai szóval élve szemiotikai — jeleméleti — meghatározását vázolja föl, a következőképpen: „Közmondások fogalma alatt gondoljuk mindazon rövid szólamódokat, melyek a népi örökítő formában mint jelvi értelmények (sententiae symbolicae) szájrul szájra élnék. Természetlőkhöz tartozik ennél fogva, hogy a nép azokat magyarázat és fejtörés nélkül érte, mikor szükség, alkalmazni tudja, habár szorúl szóra való jelentésüket régen elvesztette is” (1851:435). „Tehát a közmondások elmélete a jelviség, gyakorlata pedig az élet. Amonnan elvét veszi, itt formáját leli, s eme két sarok az mi körül a közmondások lényege forog” (1851:439).

Véleménye szerint a közmondás jelképes, szimbolikus előadásmódja valamely eszmének. Ebben a szimbolikus formában a gondolat és a jel vannak egyé elvasztva, mert egyetlen alakba — a nyelvi megjelenítés alakjába — sűríti össze az ellentéteket. A közmondásokat képszerű előadás, az ellentétes képek közötti eszmi szikrázás jellemzi. Mint Erdélyi írja: „Jelvi — (jelképes, mondanánk ma!) — tulajdonlag minden képes előadás, ha mögötte valamely eszme áll. Az őt népek minden tanítmányai jelvébe voltak foglalva...” (1851:139). Eszerint a szimbolizmusban minden él, minden mozog, éspedig a szó tulajdon értelmében, mivel „örökös lebegése van az elmének gondolatról gondolatra, képről képre, tárgyul tárgyra. A tárgy jelent gondolatot, a kép történetet, a gondolat mindketőt, s viszont, mindenféle cserében. Ez a cserélgetés, ez a változtatgatás

tündéri játékokat állít elő. Jó, megy a képzelődés mint a szövő csónakjai egymás mellett, egymás elleni, s nyomain végre mint egy keleti szőnyegen, ki vannak írva ég és föld, nap és éj, nyár és tél, ki az ifjúság és akkor, az élet és halál" (1851:441). Ezek egész modern gondolatok, a binárisan szemben álló szemantikai párok elveinek megsejtését érezzük ezekben a sorokban. Mint ahogy a következő is látnoki jóslat: "... nincs kétségem benne, hogy a népi dolgok iránt csak ezután lesz még figyelem és fogékonyság. A böles addig is így tanít: hallgasd szerelmes fiam, a te atyádnak bölességét, és a te anyádnak oktatását el ne hagyjad! — Ertsük az intést, hiszen ez a nemzeti hagyományok tisztelete más szóval" (1851:461).

IRODALOM

- ERDELYI János
1846 *Népdalok és mondák I.*
(A Kistaludt Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja: E. J. Pesten.)
- 1846 II. kötet
ERDELYI János
1851 *Magyar közmondások könyve. Pest*
ERDELYI János
1857 *A hazai bölcsezet jelene. Sárospatak*
ERDELYI János
1860 *A sárospataki főiskola háromszázados ünnepe. Sárospatak*
ERDELYI János
1863 *Kisebb prózák. I–II. Sárospatak*
ERDELYI János
1890 *Tanulmányok. Budapest, Franklin*
ERDELYI János
1893 *Válogatott esztétikai tanulmányok*
(Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: HELLER Agnes) Budapest: Művelt Nép (Filozófiai kiskönyvtár)
- ERDELYI János
1847/1878 *Népdalköltészetünkéről*
in: *Folklorisztikai tudománytörténet*
Szöveggyűjtemény I. (1840–1900) 54–143. Szerk.: DÜMÖTÖR T.—KATONA L.—VOIGT V. Budapest, Tankönyvkiadó
- ERDELYI János
1960–62 *Levelezés. — Sajtó alá rendezte: T. Erdélyi Ilona. Budapest, Akadémiai.*
I–II.
- DENGI János
1836 *Erdélyi János*
— Magyar Helikon — Jeles magyar írók életrajzgyűjteménye. Pozsony—Budapest.
- HELLER Agnes
1853 *Erdélyi János*
in: E. J. Válogatott esztétikai tanulmányok, 5–24. Bp., Művelt Nép
- HOPPAL Mihály
1866 *Ipolvi Arnold — A múlt magyar tudósai. Budapest, Akadémiai*
- MINAY Lajos
1914 *Erdélyi János (1814–1868) Budapest, Lampel R.*
- ORTUTAY Gyula
1896 *Erdélyi János*
in: *Halhatatlan népköltészet (Néprajzi vázlatok) 61–92. Budapest, Magvető*
- K. POSONYI Erzsébet
1927 *Erdélyi János és a népköltészet*
Ethnographia XXVI:2–3.
- SZIGETI József
1942 *Erdélyi János*
kiny. a *Magyarságtudomány I. évf. 3. sz.-ből: 420–435.*

„VITÁLIS IMRÉNEK VÉRES A FOKOSA...”

BECK ZOLTÁN

(Nyomozás egy népballada után)

1975 nyarán ifjúsági táborral Zsadányban végeztünk néprajzi gyűjtőmunkát. Érdeklődésünk a történeti hagyományokra, köztük a betyárvilág emlékeire is kiterjedt. Feltűnt, hogy a mindenütt ismert *Rózsa Sándor, Bogár Imre* és a környéken közsismert *Dobos Gábor*, aztán az idevalósi *Nagy István, Szabó Józsa, Szabó Laci, Kun Ferenc* mellett, akiknek a viselt dolgaira is jól emlékeztek (s amikről *Dér Endre* szépirói eszközökkel, *K. Nagy Lajos*, a község volt református lelkésze pedig néprajzi gyűjtésének átírásával maradó emléket állítottak), sokan ismerték még a számunkra új betyárnevet: *Vitális Imrét*. Nevéhez fűződő betyárkodásokról azonban nem sokat tudunk meg; egyedül *Kiss Gergelyné* (akár 75 éves) szolgáltatót igen értékes adatokat:

„Volt egy szentmártoni betyár, Vitális Imre. Itt bujdosott Ugrán, a temetőbe meg a tavakba. Ő is megölt egy kereskedőt az úton. Komisszonyához a gyilkosság után bekopogtatott, de az meghalt. Szívrepedést kapott. A Vitális a temetőbe ment. A csőz a temetőbe, egy elhanyagolt házba tüzet rakott, és elment a csendőrökhöz jelenteni, hogy Vitális a temetőbe van, ott süti a szalonnáját. A csendőrök elmentek a temetőbe, a házra sortüzet nyitottak, de Vitálist nem találták. Ezek után vérdíjat tűztek ki a fejére...”

Vitális Imre egyszer hazament, mer neki is volt családja. Útközbe elhagyta a kalapját. A csendőrök meg még jobban elkezdtek keresni. A kalappal együtt elmentek Vitálisékhoz, és az édesanyjától megkérdezték, hogy a fiáé-e a kalap. A csendőrök tüzet nyitottak a házra. Vitális Imre is tüzelt, de amikor csak egy tölténye volt, avval saját magát ölte meg.”

A következő nyáron — most már Körösnagyhársányban — nagyobb figyelmet fordítottunk a gyűjtés során Vitális Imrére, bízva abban, hogy többet megtudunk róla, és titkon abban is reménykedve, hogy talán-talán róla szóló dal vagy ballada is keletkezett, s megtaláljuk.

Róla szóló emlékekben itt már nem is volt hiány, és ezek közül, hogy a betyár alakját jobban körvonalazzuk, és a hagyományozódás formáit szemléltsük, közlünk is néhányat:

1. Elterjedt itt az, hogy hát egy szentmártoni Vitális nevezetű betyár garázdálkodott a környékbe. Az akkori csőz jött riasztani a falut, hogy a szőlőben a Vitális. Mikor kimentek, egy kőbóri dísznőre találtak ott (Fűrj Imre).

2. Szentmártonba volt egy, nem is betyár volt az, hanem egy jó parasztgazda, Vitális Imre, s úgy nézett ki a-dolog, hogy vadász volt ő különben, s pályáztak rá, Valami pénzrablás történt, s ráfogták, és ennek alapján ezt a Vitálist akarták a csendőrökkel lefogatni. Persze megtudta, s bujkált, s addig üldözték, míg csendőrt lött agyon. Ráköltötték, hogy betyár, s így azzá is vált. Hallottam azt, hogy nem volt betyár, csak ráfogták,

hogy az ügyvédek, urak sinkófálták el a pénzt, oszt ráfogták Vitálisra (Bence Károly).

3. Mikor Vitális Imrét körözték, az öreg Pásztor kertészcsész volt. Kovás puskája volt, s beleakadt egy gallyba és elsült, aztán megsértette. Az öreg azt mondta, hogy Vitális járt itt, és meglötte (Fűrj József).

4. Vitális Imre nem olyan nagy betyár volt, csak elhíresztelték róla. Lopott, és a rendőrök keresték. Megölt egy rendőrt, elvette a fegyverét, és azért félték tőle. A nádasban bujdosott. Éjszaka azért hazajött kosztolni. Volt itt egy öreg csész a szőlőskertben, annak is volt puskája. Egy rövid esővív, amivel ijesztgette a madarakat. Ez a puska meg volt töltve. Ment a szőlők között. Egy venyigében megakadt a puskának a ravasza, és elsült, kivitte a csésznek a szemet. Szaladt osztán a község házára, hogy itt járt Vitális, és kilötte a szemet. Akkor osztán a csendőrök keresték megint, hogy hon van Vitális. Csak addig körözték, hogy a házánál elfogták. Elelemért volt otthon. Egy csendőr odaállt az ablakhoz, és bekialtott, hogy adja meg magát.

— Elve nem adom meg magam! — mondta a csendőröknek.

És főbe is lötte azt a csendőrt, amelyik bekialtott az ablakon. Elkezdett lövöldözni. Egy három csendőrt agyonlőtt. Elfogyott a tölténye. Egy maradt neki, amivel magát főbe lötte. Osztán csak nem adta meg magát élve (Nagy Gyula).

Az eddig idézettek jól mutatják, hogy a szájhagyomány miként alakítja egy történetet magyarából a mozzanatot egész eseményorrá. Tartalmában pedig az is tanulságos, hogy — még az urakat is emlegetve, és a csész figyelmetlenségét vagy képzeldősését hibáztatva — mintegy pártfogásukba veszik Vitális Imrét.

Nagy volt aztán az örömről, amikor egy következő „vallott” azzal fejezte be elbeszélését, hogy „nóta is van róla”. Igaz, hogy csak elmondani tudta, és nem végig, de ezzel még jobban felcsigázott bennünket, mert sejtésünket igazolta. Nagy Gyuláné volt ő, de nem a már számításba vett Nagy Gyula felesége, hanem a község másik végéről való. A kutatói szorgalomhoz most már szerencse is szegődött, mert rövidesen újabb töredékekkel gazdagodtunk Bence Lajosné jóvoltából, aki amellett, hogy a már meglelt szöveget kiegészítette, ráadásul a dallamról is meg tudta mondani, hogy az

Istenem, Istenem,
En cdes istenem,
Mikor lesz már nekem
Szép szabad életem?

nótájára énekelték.

Az eredményes nyomozás után bemutatjuk a reménykedve keresett, örömtől és gyönyörűséget nyújtó, Vitális Imre nevét dalba foglaló szép balladát:

Vitális Imrének
Véres a fokosa,
Nádasok vízében
Tisztára se mossa.

Három nap, három éj,
Három sötét éjjel
Bajomtól Bárándig
Bujdosik az éren.

A bárándi csárdás
Ha látta, se látta;
Vitális Imrének
Tele tarisznyája.

Tele tarisznyája,
Jól hord a puskája,
Nem fél, ha a zsandárt
Szávával meglátja.

A békés-bihari népköltészet valóságos kis gyöngyszeme ez.

Megjegyezzük vele kapcsolatosan, hogy a sok-sok betyárdal és betyárballada közül — jelenlegi ismereteink szerint — csupán egy van, mely Vi-

tális Imre nevét említi. Ez a Kriterion kiadásában 1971-ben megjelent Balladák könyvében található; egy Kalotaszegen gyűjtött ballada, mely így kezdődik: „Engem hívnak Vitális Imrének...” E ballada szövege azonban prozódiailag is más, s általában elterjedt típus, melynek első sorában név szerint való bemutatkozói között megtaláljuk Fábian Pistát, Rózsa Sándort és másokat.

HADGYAKORLATOK BARANYÁBAN

KECSKEMÉTHY ZOLTÁN

Baranya földje földrajzi helyzeténél fogva már a vármegyék kialakulása előtt is fontos szerepet töltött be országunk életében. Megyénk területén a 12. században a baranyavári és a koaszi várúrságok hasonló települései voltak a közigazgatás és a honvédelem központjai. Az ingoványtalannal körülvett Baranyavár alkalmatlan volt a jelentősebb fejlődésre, ezért a hajdani Alsópannónia székhelyével, Sopianaeval, vagyis Péccsel szemközt dombokon, a mai Mislény (Kozármislény) határában fekvő Koaszt vára és városa látszott alkalmasabbnak arra, hogy Dél-Dunántúl legjelentősebb központjává fejlődjék.

A két várúrság Szent László és II. Géza idejében 2000 embert szolgáltatott a magyar haderőhöz. Koaszt vára mint kitűnő harcászati pont nagy hadgyakorlatok színtere is volt, amelyen királyaink is részt vettek. Hivatkozik Németh Béla az 1184. évi párizsi kódexre, amely a magyar királyok jogvedelméi között említi, hogy a hadgyakorlaton részt vett királyt a várúrság tartozott megvendégelni, és a lakoma alatt néki 100 marka ajándékot adni. Így e vidéken nemegyszer láthatták Árpád-házi királyainkat fényes kíséretükkel.

A tatárok 1241. évi betörése előtt Koaszt vára és városa annyira fejlődött, hogy hivatala látszott Baranya vármegye helyett Koard vármegyét alkotni — mondja megyénk jeles történésze. Ezért rombolták le a tatár hordák úgy, hogy ott kő kövön nem maradt. Így semmisültek meg ott nemcsak a magyar, hanem a római kultúra emlékei is. A tatárdúlás után, 1266-ban IV. Béla a bizonyára már nagyon romos Terra castri Koazth Myslen vocata birtokot Farkas comes fiainak adományozta.

A növekvő török veszély közeledtén, 1521-ben II. Lajos Mohácsot tartózkodott és tartott gyakorlatot csekély hadával. Történeiszek szerint a jelenlevő Szathmáry György pécsi püspöknek a király keserű szemrehányást tett, hogy nem adtak mellé olyan kormányzót, ki a hazát megvédené. sem öt ilvesmire nem tanították. Szathmáryt azért illethette ilyen vád, mert fondorlatos módon megakadályozta, hogy a kiskorú, beteges király mellé nem országkormányzót neveztek ki, mint egykor Hunyadi Jánost, hanem helyette egy országos tanácsot állítottak fel, melynek Szathmáry is tagja volt. Ezen minőségében meg tudta akadályozni, hogy politikai ellenfele, Zápolyai János kormányzó vagy nádor legyen. Ugyanis a hercegi rangot kapott Perényi Imre nádor mint jó hazafi a reneszánsz új szellemi áramlatának befogadásával igyekezett az országot a mélypontról kivezetni, és azzal, hogy a déli országrészen Siklós várának ura lett, ka-

tonai védelmi tervei is lehettek, bár elképzelhető, hogy mint „köszvényes” beteget, ide nem utolsósorban a környék gyógyforrásainak vize vonzotta. 1519-ben meg is halt. A siklósi várban csak özvegye, Kanizsay Dorottyia maradt. A Perényiek hazaszeretetre nevelésének bizonyítéka, hogy a mohácsi csatában a család mindkét fia részt vett. Péter mint temesi kapitány és főispán, a magyar sereg balszárnyának vezére, életben maradt. Ferenc, az ifjú váradi püspök azonban életét vesztette a harcmezőn.

A mohácsi hadgyakorlatot emlékeztetésképpen tette Szathmáry pártjának az a határozata is, hogy az ország romlásának okait bünbakokként felelősségre vonják Héderváry Ferencet és társait, mint egykor Héderváry Kontal és társait tették. A budai országgyűlésen azonban őket csak javaik elkobzására ítélik.

Ha Szathmáry György megelőzszik az egyházi hatalommal, és lemond a világról, ezzel bizonyára igen jó szolgálatot tett volna hazájának. Mint dús gazdag főúr, az építkezések terén sokat áldozott Pécs városának fejlesztésére. Két püspöki palotát is építtetett, mert a csodálatos tettyei romok is az ő emléket őrzik. A reneszánsz kultúra ápolása terén is marandó emléket állított magának, midőn nagy elődje, Janus Pannonius irodalmi műveit Bonnbann kiadatta. Anyagi jóléte megengedte azt a fényűzést is, hogy jártában-keltében 200 lovas kísérvé hosszú kocsisorát. (Pazarlásairól és tivornyáiról a velencei követ küldött haza leűűzőt jelentést, aki arról is ír, hogy a gyenge kezű király és udvara milyen megalázó nélkülözéseket szenved.) Vegűű Szathmáry legmerészebb álmai is valóra váltak, midőn Bakócz Tamás 1521-ben bekövetkezett halála után ő lett az esztergomi érsek.

Szathmáry György három évvel később távozott az élők sorából, de ekkor már idő sem volt a mohácsi vészig rendet teremteni abban a káoszban, amelyet nem utolsósorban ő idézett elő, és amely kaotikus zűrzavarra jellemző volt az is, hogy a pécsi püspöki székbe kerülő közvetlen utódja, Móré Fűűű — aki később a mohácsi csatában áldozza fel életét 300 pécsi diákkal együtt — nem tudja megakadályozni testvérének, a dűű gazdag Móré Lászlónak az ellenség muzulmán hitére való áttérését, melyre vele együtt több magyar főúr is kész volt. Ilyen előzmények után Brodaries püspök és kancellár, az 1526-ban újra Mohács felé menetelő sereg pihenője alkalmával, a dunaszentgyörgyi „Püspök-dombról” azt írja az aggódó királynénak: „Higgye meg Felséged, hogy minden késő s bármit mondjunk, a végső veszedelemben vagyunk.”

1901. szeptember 14. és 18. között Göröcsöny vidékén voltak nagy hadgyakorlatok, melyen részt vett az Orszákrák—Magyar Monarchia uralkodója is. Elődjének erről az eseményről készített feljegyzéseit Molnár József göröcsönyi esperes-plébános foglalta írásba, amely helytörténeti dolgozat meg nem került publikálásra.

A szóban forgó tanulmány szerint a göröcsönyi uradalmat 1859-ben Benyovszky Lajos vásárolta meg, így a hadgyakorlat alkalmával feleségével, Ocskay Erzsébettel ők voltak a házigazdák. A király méltó fogadásához rendkívűű költséges beruházásokat eszközöltek. Először kegyűűri kötelezettségből restaurálták a templomot, óriási összeget szűűva erre. E költséghöz Hetyei pécsi püspök csak egy kevésbé jelentős összeggel járult hozzá.

„A hadgyakorlat idején I. Ferenc József király és Ferdinánd trónörökös (jezsuiták által a 18. században épített) kastélyban laktak, amelyet Benyovszky személyes tapasztalatai alapján a bécsi Burg császári lak-

osztályának mintájára rendezett be, hogy a magas vendég itt-tartózkodását otthonossá tegye. A plébániaházban Ferdinánd román trónörökös laktak. Erre az alkalomra 2500 korona költséggel alakították át és tataroztatták... A pécsi püspöknek Soós Mihály polgár házában készítettek lakást.”

„A hadgyakorlat alkalmából Benyovszky két fia, Móré és Rezső grófi rangot kaptak, Wanis Sándor főszolgabíró a Ferenc József rendlovagkeresztjét, a kántor 50 koronát, Szauter plébános pedig királyi monogramos órá, a községi bíró arany érdemkeresztet. A hadgyakorlat emléket egy pasztelkép őrzí a plébániaépületben.”

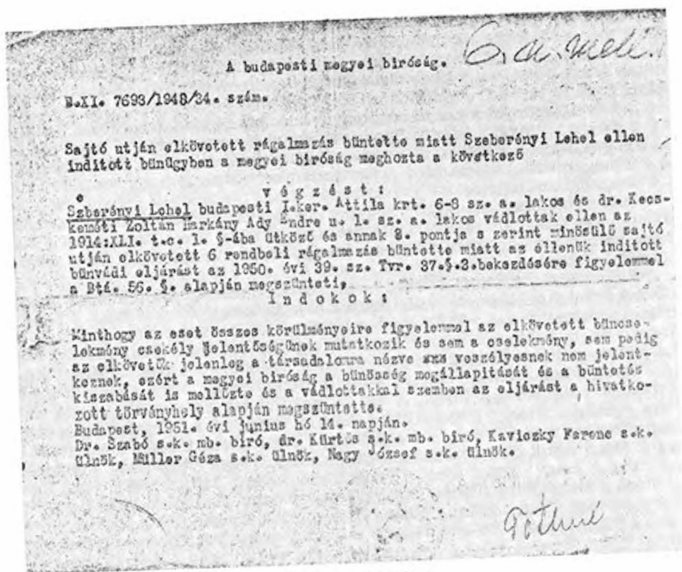
A hagyomány szerint gróf Benyovszky Rezső az első világháború után az angol és skót várkastélyok mintájára alakította át a volt jezsuita nyaralót, abban a reményben, hogy esetleg így elnyeri a kiszemelt skót arisztokrata nő kezét.

Ekkor épűűt a hadgyakorlat vezérkara számára a harkányi gyógyfürdőkörház régi kétszintes épűűszárnyának kétemeletes toldaléka is, miután Benyovszky Lajos 1873-ban megvásárolta a siklósi uradalmat is a várral és a harkányi gyógyfürdővel együtt. A Batthyányaktól átvett harkányi gyógyfürdő területén akkor még csak az 1868-ban készített artézi kűű működött. 1887-ben tehát már Benyovszky Lajos egyezett meg Zsigmond Vilmostal, hogy épűűtse meg II. száműű artézi kűűját is. Erre a döntésre az új fürdőtulajdonost nyilván az a vártatlan esemény készítette, hogy az 1870-es évek egyikében a fürdőteleptől kb. kétezer méterre, Terehegy kűűsözög közepén magától feltűűt a meleg gyógyvíűű, melynek eltűűmésére nagy mennyiségű terméskővet kellett felhasználni. Ezt Benyovszky a harkányi fürdőtelep védelmében tette. Az új kűű fölé és köré hangulatos, sokszög alakűű, díszesen faragott faoszlopokon nyugvó ivókűűrás és pihenőcsarnokot készűűtett. Ő épűűtette meg a magas kőfallal bekerűűtett, kettűűs, női és férfi medencefürdűűt s a kör alakűű színházat, ahol a hadgyakorlatokat követűű évek során is számos neves színűűvészűűnk között, több évadban lépett a közőűűség elé Fedák Sári és Rűűzsaheyi Kálmán is, különösen az országos hírv Anna-bálok alkalmával. A nagy favázás űűvegfalűű, étteremnek és táncteremnek egyaránt használt díszes épűűtmény szintén e korból való, amelyet a fürdűűszállóval faoszlopok fedett sétány köztűűt össze. De a hadgyakorlat résztvevűűinek már ugyan-csak a rendelkezésére állt a királyi lovak számára Khón Ignác vendéglűűs által készűűtett luxusbűűstálló is, amelynek bokszt szalmafonatok díszűűttek. Ez az épűűlet a fürdűűvállalat mai irodaházának a helyén állott.

A szájhagyomány e korból számon tart egy kellemetlen, zavaró eseményt is, amely talán a később kirűűbbant I. világháborűű előrevetűűt árnyéka volt. Ugyanis a program szerint, a hadgyakorlat egyik napján az uralkodók a mai harkányi Kossuth Lajos utca 61. szám alatti, Tűűh-féle módos parasztházban közűűs ebédet vettek volna részt. Ezen a vendég szerb király kíséretével együtt meg is jelent, de a vendéglátó I. Ferenc József távol maradt a megerűűtett asztaloktól.

Az utolsó századfordulűű — Ady Endre által vésztűűjűűlőan megénekelt — dekadens korszakában az ilyen látványos események biztosították a társadalmi mozdulatlanságot. A „boldog” békeidűűket.

(A két világháborűűt épségben átvésztelt szép és hangulatos épűűletek egy részét, a bontási anyag értékesítése céljából, a kapitalista fürdűűbűűlűű család bontatta le a felszabadulást után — a késlekedűű államosításkor elűűt Ezérv a gyógyfürdűűjét feltűű Harkány lakossága küldűűtséget menesztett a különbűű országos fórumokhoz a kártevűű megakadályozására. Ennek

A felmentő ítélet

naplajainkban is hangot adtak. Erre a kisgazdapárt támogatását élvező berliők sajtóperrel indítottak ellentámadást, amely éveig húzódott. Ezek során a kártétel elleni tiltakozók vezetőin súlyos bosszút álltak. További megtorlásukat az új sajtótörvény, az 1950. évi 39. sz. tvr. akadályozta meg. A gyógyfürdő ekkor még megmaradt, több patinás műemlék vagy műemlék jellegű épületét, az állami kezelésbe vétel után semmisítették meg, kétes hírnévre így szert tevő személyek.)

IRODALOM:

- Németh Béla: Baranya Szent Istvántól a jelenkorig. (Várady: Baranya múltja és jelenje II. köt. 1897.)
Fejes György dr.: Baranya községeinek története. (Koltai László: Pécs—baranyai ismertető. 1934.)
Fejes János dr.: Sikkos múltja. 1937.
Szentpétery Imre dr.: Brodaries története a mohácsi vészről. 1977.
Cseky István dr.: Harkány. 1957.
Szláta László dr.: Harkány fürdőtörténet. 1973.
Molnár József: A görcsönyi plébánia története. 1959. (Kézirat.)
Kecskeméthy Zoltán dr.: Zsigmond Vilmos (1821—1838). Pécsi Műszaki Szemle. 1961.

Balogh Dezső: A harkányi gyógyfürdő államosítása körüli harcok és sajtóperek. Okmánygyűjtemény a Baranya megyei Levéltár XV. fondban. 1980.
Karászi Sándor és Rajnai Ferenc terehegyi lakosok: A terehegyi forrásfeltérés sajtóhagyományának őrzői.
Üzv. Szabó Péterné és Tóth Ferenc harkányi lakosok: Az 1901-es hadgyakorlatok körüli események sajtóhagyományörzői.
Enyedzi István, Tóttósi János és Priol Odón harkányi lakosok: A harkányi gyógyfürdő államosítása körüli harcok résztvevői és élő tanúi.

EGY BALLADA ÉS A KÖZÖSSÉGI ÉRZÉS

BECK ZOLTÁN

Nem új bölcsesség, de nem fölösleges ismételni: a kollektív alkotások kollektív szellemet, kollektív munkát, kollektív érzést feltételeznek. Mint-hogy a népköltészeti alkotások létrehozója is a közösség, rájuk vonatkoztatva is igaz ez. Igaz, mégpedig nemcsak a produktum létrejöttére, de a vele való élésre nézve is, hisz ez adja meg egy alkotás tulajdonképpen további életét, határozza meg funkcióját.

Az készlet ennek a gondolatnak a figyelemre idézésére, amit egy ballada sorsáról hallottam 1972-ben az akkor 68 éves, Csanádapácan (Békes megye) élő *Csernus Mihálytól* — az orosházi kórházban. A ballada, helyesebben: annak töredékes változata, melyet elmondott, egy *újirazi* legény, *Nagy Jani* tragédiájára alkalmazott, általánosan elterjedt típus:

Zatykó Pálné kiállott a kapuba:
— Edes fiam, végbement-e a munka?
— Végbe, anyám, megfizeti valaki
Még az éjjel Jánosnak meg kell halni.

Újirázon megkondult a nagyharang.
Húzza aztat három fehér vadgalamb.
Húznak rajta oly szomorú verseket,
Újirazi lányok, keseregjetek!

Újirazi temetőbe van egy sír,
Oda jár egy barna kislány, mindég sír:
— Kelj fel Jani, menjünk a mulatságra,
Körözsinek egypár pohár borára.

Együtt tudott adatközlőm a balladából, illetve így tudta azt. Amit viszont hozzám fordított, az teszi inkább érdekese a vele való foglalkozást: „Volt Újirázon egy asszony, öregasszony. *Báló Mária* volt az asszony. Volt három fia. Kettő odamaradt a világháborúban, de mind a három oda volt. A legfiatalabb, a Jani visszatért. Beleszeretett egy lányba. Feleségül akarta venni. Közbe, ugye, beleszeretett egy másik is. Aztán bál közbe összeverekedtek. A Zatykóné fia Nagy Jánost agyonszúrta.

En vótam ezen a temetésen. Azt láttam, hogy a Nagy Jánost lányok vitték ki a temetőbe. Rúdton, kezben vitték. A lányok mindnyájan fehérbe voltak, fekete karszalaggal, azok is, akik harangoztak. En azóta nem is láttam olyan temetést, talán az egész falu ott volt.

Aztán a Nagy néni magához vette a lányt. A Zatykó gyereket elvitték. Ez 1920-ba történt. Ez a Nagy néni anyámnak a nagynénje volt, mert az anyám *Báló Julianna* vót, ez meg *Báló Mária*. Aztán hívott bennünket, hogy valamelyik gyerek menjen hozzá, örökössé vállalja, mert mi nyolcan vótunk testvérek.

Ezt a nótát a faluba nem sokáig énekelték, mert Nagy néni mindig összeesett, mikor meghallotta. Az orvos közbejárására a falu népe elhagyta a nótát — emberségből."

„CETHALSPERMA” MINT GYÓGSZER

SZENTGYÖRGYVÖLGYI GÁBOR

Csapó József (1734—1799) debreceni orvosdoktor, városi fizikus, 1771-ben, Nagykárolyban adta ki magyar nyelven írt művét, Kis gyermekeknek isputálja címen. (Irodalmi munkásságát Tóth Béla értékelte.)¹ Csapó, könyve előszavában „kis munkáját” azoknak a falvakban és tanyákon lakó szegény embereknek ajánlotta, akik a felsorolt jó tanácsok birtokában „könnyen feltalálható és el-készíthető házi orvosságokkal” siethettek „az ő nyomorgó kis gyermekeknek” megsegítésére. Receptjei közül figyelemre méltó a „száraz hurut” vagy köhögés csillapítására itatott „Tzethal sperma”, tehénhúslében megolvastva (87. l.). A tehénhúslévest könnyű elkészíteni, de honnan vette a falvakban és pusztán élő szegény ember a cethalspermat? Az is kérdés, hogy a városi ember hol vásárolta. Nem lehetett egyszerű feladatuk a cethalszaknak kivánni az anyag begyűjtésére alkalmas pillanatot, és a gyógyszereszeknek sem, akiknek felhasználásig romlatlanul tárolniuk kellett jégsekrenyt nélkülözve.

Előbb arra gondoltam, hogy az ajánlott „gyógyszer” nem lehetett más, mint egy jól kifejlett — tehát nagy — hal teje vagy ikrája, amihez a szegény ember is könnyen hozzájuthatott akár a Tisza, akár a Berettyó vagy a Sárrét áradásos vadvízeiből. Gyanúmat erősítette az a tudat, hogy a halikrát évszázadok óta használják „száraz betegségben” mint általános erősítőt, aminek a „száraz hurut” és köhögés kísérőtünete. De a cethal nem hagyott nyugodni. Mert: a bálnazsirt vagy cethalmasszát (cetaceum) kiterjedten alkalmazták gyógyszeröcsök alapanyagául. Pl. Petényi (Pettyéni) alias Gyöngyösi Márton sebész* kézírásos naplójában említette 1683-ban.²

Rendszertani felosztásban a cetek között találjuk a delfint, az ókor mitikus állatát, a narvált vagy tengeri egyszerűt, aminek szarvából gyógyszer készült, és az ámbrás ceteket. Korabeli útleírások „ezetlő”-nak nevezték a rozsmárt.³

A debreceni fűszer- és gyarmatáru-nagykereskedők ügyességének, egész Európára kiterjedő üzleti kapcsolatainak köszönhetően Kazay Sámuel patikus gyógyszer-alapanyagai többségét és egy narvárszarvat. Még Csapó József életében Debrecenbe költözött Rickl Zelmos fűszer- és gyarmatáru-kereskedő, aki fűszerekkel együtt norvég, angol és dán cethalszakok és zsákmanját fuvarozta Debrecenbe északról és délről, mivel Triestben és Konstantinápolyban is tartott fent érdekképviseletet. A családi hagyományok szerint, Konstantinápolyból hozta magával Rickl Antal azt a cethalat, aminek műmiája száz éven keresztül (1913-ig) függött alá a Török Császárhoz címzett áruház bolthajtásáról. (A 140 éves cét a cethalmiával együtt a Déri Múzeumba került.) A Rickl-cég inasai száz éven át ennek a szörnynek a torkába dobták felszabadulásuk napján azokat a

* Petényi borbélysebz volt.

leveleket, mikben rövid életrajzukat és „a cégnél töltött idejük döcörgős emlékeit örökítették” meg.⁴

Narvárszarv és cethal tehát már volt Debrecenben. Volt bálnazsír — gyógyszeröcsök alapanyaga —, ámbrára, az óriás cetek kóros váladéka, amiből ételízest fűszer, gyomor- és idegerősítő gyógyszer, végül illatszert készült. És volt spermacetolaj, ami a bálnazsírral együtt található, levegőn higan folyó, sárgás színű olaj, ami kitölti az ámbrás cet (Physeter catodon) fejében, törzsében és a gerincétől a farkáig végighúzódo testüregeit, ezeket a szeptumokkal elválasztott „tartályokat”.⁵

A spermacetolajat nem lehet teljesen elszappanosítani, ezért nem alkalmas gyertyaöntéshez, margarint, szappan készítéséhez, mint a bálnazsír, de mint igen finom ipari kenőolaj, szerephez jutott. Csapó Józseftől tudjuk, főszereplője lett a köhögés csillapításának „Tzethal sperma” néven, alátámasztva azt a korabeli mechanikus materialista meggyőződést, hogy a meghibásodott „embergépet” célszerű a legfinomabb olajjal ellátni. (Ez utóbbi eszme-futtatás nem zárja ki, hogy a nevezett olajnak hurut- és köhögésellenes hatása ne lenne! Ilyen célból ma is vannak inhalációs, olajos emulziók forgalomban.)

Ha meggondoljuk, hogy a 19. század elején a Rickl dinasztia hét vármegyébe szállította fűszer- és gyarmatárui, gyógyszer-alapanyagait, sőt gyógyszerait, fiókületet tartottak fent Kolozsváron, Nagyváradon, Székelyhídon, Zilahon, Máramaroszigeten — akkor ezt másként is megtehették előttük! Így kerülhetett mégis a cethalsperma = spermacetolaj a falusi szegények házipatikájába, a gyógyszer-kereskedelmet folytató fűszerek jövöltából, közvetítésével.

IRODALOM:

1. Tóth Béla: Egy debreceni orvosiró a 18. században: Csapó József. Múzeumi Kurír, 1981. 36. szám, IV. kötet, 6. szám
2. Dr. Magyary Kossza Gyula: Magyar orvosi emlékek. Bp., 1931. III. kötet, 422. old. 1513. pont.
3. Fényes Elek közleménye: Utazások az éjszaki sarkvidéken, Vasárnapi könyvtár 7. Pesti, 1856. 32. old.
4. Móricz Pál: Magyar sirató. A szerző kiadása, Tahitótfalu, Sylvester nyomda, évszám nélkül, 23. old.
5. A. E. Brehm: Az állatok világa. Bp., 1959. IV. kötet 239. old.

KI FESTETTE MARÓTHI GYÖRGY ARCKÉPÉT?

TÓTH BÉLA

A debreceni Ref. Kollégium gyűjteményeiben őrzik az egykori nagy tudós és pedagógus Maróthi György (1715—1744) arcképét. Az olajjal vászonra festett 50×37 cm méretű mellkép kb. háromnegyedes nagyságban egy élénk, figyelő tekintetű, simára borotvált arcú, ereje teljében levő ifjút állít elénk, nyakát körülfogó fehér ingmellel és sötét ruhájára boruló akadémikustalarral. A mű jó, gyakorlott mester kezére vall. Festőileg kitűnően van megszerkesztve. A kép alsó felét elfoglaló sötétebb részek a föltűtött elterülő fehér sávval pl. szinte talapatot képezve jól emelik ki az arcot, a fejet, amelyért az egész mű készült. (Ez az eljárás főleg a német-alföldi arcképfestők, elsősorban Frans Hals megoldásaira emlékeztet.) Az esetjárás is finom, gondos munkára vall, amely szépen jeleníti meg az

egyik nagyobb színelőadók (pl. a haj, a gallér, a talár) jelentkező tónusokat. A kép hátán esetleg gondosan megrajzolt betűkkel ez olvasható: „Zeiger Pinxit anno 1734”. Maróthi tehát 19 éves volt, s a bázei egyetem hallgatója (valószínűleg éppen ottani tanulmányainak végén), amikor az arckép készült. S a felirat mellett ezek a körülmények segítenek az alkotó kilétének megállapításában. A Thieme—Becker-féle Künstler-Lexikon 36. kötetében (Leipzig, 1947) a 470. lapon ugyanis olvashatunk egy Marti Leon Zeiger (mai helyesírás!) nevű festőről, aki 1730 és 60 között tevékenykedett Svájcban, főleg Bazel környékén, s aki többek között a bázei püspököt is lefestette. Valószínűleg ugyanez a „Zeüger” volt Maróthi arcképének művésze is. A debreceni Kollégium tehát a műben nemcsak egy nagy tanárának vonásait, de a 18. sz.-i svájci képzőművészet egy szép alkotását is örzi.

75 ÉVE JELENT MEG AZ ELSŐ NÉPRAJZI MUZEOLÓGIAI KÉZIKÖNYV

BALASSA IVÁN

A cím nem egészen pontos, mert egyben azt is hozzá lehet tenni, hogy ez volt az egyetlen eddig megjelent néprajzi muzeológiai kézikönyv, melynek egy-egy nehezen megszerezhető példányát ma is használnak forgatjuk. A mű címe: DR. BÁTKY ZSIGMOND: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája, 1906. 113 rajzos és fényképes ábrával, ezzel együtt 331 oldal terjedelemben, jól használható szakmátudal.

Mint minden könyvnek, ennek is megvan a története, melyet érdemes néhány adattal megvilágítani. A századforduló a magyar néprajztudomány, de különösképpen a néprajzi muzeológia első fellendülésének korszaka, melyről a könyv előszava így emlékezik meg: „De a mint minden fiatal szellemi irányzatnál történni szokott, hogy az haladásában csapongó, irányelmű, munkatere nincsenek szabatosan meghatározva, hogy a követők éppen azoknak kiforratlan voltánál fogva nem érik meg teljesen, úgy történik ez a néprajzi gyűjtemények felállításával is, és pedig annál inkább, mert magyar nyelven ilyen irányú néprajzi kézikönyvünk nincs. Röviden szólva, hirdettük, hogy néprajzi múzeumokat létesítsünk, de az emberek nem tudták, miből állítsák ki ezeket a múzeumokat. E végből a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége még az 1902. évi folyamán megbízta dr. Jankó Jánost, a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának néhai vezetőjét, hogy az alakulóban levő vidéki néprajzi múzeumok részére olyan útmutató könyvet írjon, melyben e múzeumok szervezői felvilágosítást találjanak arra, mi az a néprajzi múzeum s mik legyenek azok a néprajzi tárgyak, melyek múzeumba gyűjtendők?” (V—VI). Jankó János hozzá is kezdett a munkához, a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának (a mai Néprajzi Múzeum) anyagát figyelembe véve, de a megbízás után néhány hónappal bekövetkezett halála a munkát megszakította. Mintegy két év múlva Jenkő tanítványa, Bátky Zsigmond az eredeti koncepciót kissé megváltoztatva, tovább folytatta és befejezte a könyvet. Ezzel kapcsolatban a Néprajzi Múzeum irattárából csaknem három évtizeddel ezelőtt (2/1904, Főfelügy.) két iratot másoltam le:

„A Múzeumok és Könyvtárak országos Főfelügyelőségének, Budapesten.

A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége, még 1902-ben megbízta dr. Jankó Jánost, hogy a Főfelügyelőség részéről kiadandó múzeumi segédkönyvet, továbbá beilleszthető néprajzi muzeológiai segédkönyvet írjon. Jankó e megbízásához hozzá is fogott s a mint az általa készítettet rajzokból megítélhetem topológiai kézikönyvet akart írni. Dr. Jankó János halála után a Főfelügyelőség titkárával vették beállításra a néprajzi muzeológiai segédkönyvet. Ezek a tárgyak rajzolatás és kiadogatásait tovább folytatta, s most már oly pontozott érkezett, hogy a mű jövőjét illetőleg határozottan kell. Erre várva a következőket batorodok elmondani és javasolni.

Eddig összesen 400 drb. tollrajzot csináltatunk, melyeknek ára... volt. E rajzok a segédkönyvek megállapított formátumában körülbelül 30 táblára fognak elfoglalni. Ugy számítunk tovább, hogy még mintegy 20 táblára való anyagot kellene rajzoltatnunk... árban (esetleg fényképeztetünk). Ezek a táblák tartalmaznák a néprajzi osztály egész magyar gyűjtemény-anyagának — népviselet kivételével — minden főbb típusát természetesen csoportosításban összeállítva.

A mű végleges kidolgozását Bátky úr a következőképp tervezte: Bevezetésképen körülből egy lnyvi terjedelemben a szorosán vett muzeológiai (tárgyak gyűjtése, kezelése, preparálása, kiállítása stb.) szövege, a melyekre nézetünk szerint vidéki szaktársainknak elsősorban szükségük van. Azután mindegyik táblához 2—3 oldalnyi szöveget írta, mely általa az ábrázolt tárgycsoportról szóló általános ismeretesebb s továbbá minden egyes tárgy muzeológiai szempontból való leírásából. A mű szövegére tehát körülbelül 12—14 lrvé rúgna, melynek összeállítására név: a Főfelügyelőség által adati szokott összeg megállapítását kerem.

A nyomdai költségekről — mivel ez a titkárság hatáskörébe tartozik — nem adhatok felvilágosítást.

Azzal a kéréssel, kegyeskedjék javaslatomat elfogadni, maradtam Budapest, 1904. IV. 18. Méltóságos Főf. Urnak alázaos szolgája... ”

A fenti felterjesztésből, melyet Seemayer Vilibald írt alá, megállapítható, hogy a könyvet eredetileg lényegesen kisebbre, rövidebbre tervezték. Az eredetileg elgondolt kb. 50 tábla végül is 113-ra növekedett, így az egész könyv csaknem megkétszereződött, ami kétségtelenül előnyére vált. Ezt a növekedést részben indokolja Szalay Imre h. országos főfelügyelő válasza is.

„Tekintetes úr. Bátky Zsigmond m. nemz. múzeumi segédőr úrnak, Budapest.

Dr. Seemayer Vilibald nemz. múzeumi ör úr f. évi április 14-én kelt jelentéséből értesítem a telj, hogy a Főfelügyelőség által tervezett néprajzi kézikönyv néhai Jankó János orsz. felügyelő által megkezdett elkészítését Tekintetes Uraságod vállalta magára és munkálataiban már addig a pontig jutott, melyen a mű végleges kidolgozására vonatkozó megállapodások idősejűvé váltak.

Ertesíteni kívánom ennél fogva, hogy a kézikönyvet Tekintetes Uraságod által megállapított tervezetet általánosságban a magam részéről is helyesnek találom; a részletekre vonatkozólag csupán annak az óhajátosságnak adok kifejezést, hogy a kepes táblák rajzai közé a népviseletek is felvéssenek.

Felkerem ennélfogva Tekintetes Uraságodat, hogy a mű végleges kidolgozásához a tervezet alapján minél előbb hozzáfogni sziveskedjék.

A kiadvány külső alakját illetőleg szem előtt tartandó a Főfelügyelőség kézikönyvsorozatának már megjelent első darabja: Ferenczy Zoltánnak „A Könyvtárak alapelvei” című munkája.

A tiszteletdíjat is ennek megfelelően, nevezetesen ívenként 30 koronában állapítottam meg, mely összeg két egyenlő részletben, ú. m. a Kézirat benyújtásakor és a mű megjelenésekor fog utalványoztatni.

Kerem Tekintetes Uraságodat, hogy e megbízatás elvállalásáról s a munka elkészítésének remélhető időpontjáról engem minél előbb értesíteni sziveskedjék. Hivatalos tisztelettel, Budapest, 1904. június hó 14-iken, Szalay Imre s. k. h. orsz. főfelügyelő”

Ilyen előzmények után készült el és jelent meg a megnagyobbított és teljesen új kiadás, mellyel kapcsolatban Bátky azt remélte, hogy egy megnagyobbított második kiadás is készülhet belőle. Erre azonban sajnos sohasem került sor. Viszont hosszú időn keresztül betöltötte azt a feladatot, melyet Bellosics Bálint a könyvről írt ismertetésében szánt neki: „Bátky

dr. könyve határozottan nyeresége néprajzi irodalmunknak, s hathatós segítőtje tárgyi ethnographiánknak. Hatása, nem kétlem, főként vidéki múzeumaink néprajzi gyűjteményein, de a gyűjtés ügyén általában, rövid időn belül észrevehető lesz, különösen, ha szélesebb körű elterjedés föltételeivel kerül forgalomba" (Néprajzi Ertesítő 8/1907, 309). És bár 75 esztendő nagy idő, és ma sok néprajzi muzeológiai kérdést másképpen ítélünk meg, de az Útmutatót napjainkban is gyakran elővesszük.

AVAR TEMETŐK KABÁN*

M. NEPPER IBOLYA

Előjáróban néhány szót szeretnék szólni Hajdú-Bihar megye avar korának feltártságáról, kutatottságáról. Csallány Dezső Archaeologische Denkmäler der Avarenzeit in Mitteleuropa című munkájában megyénk jelenlegi területéről még csak 21 helység szerepel mint lelőhely-megnevezés, ezzel szemben ma már 23 helységből 29 temetőt tartunk számon. Csallány könyvének megjelenése óta került napvilágra Polgárról, Nádudvarról, Ártándról, Esztárról egy-egy, valamint Hortobágy-Arkusról egy újabb és Kabáról három új temető.

A második világháború előtt feltárt anyagból az ondódi és az első kabai leletanyagot a Déri Múzeum Jelentéseiben és a Debrecei Képes Kalendariumban publikálta Zoltai Lajos. E két fontos anyag teljes és korszerű publikálása azonban nélkülözhetetlenné vált napjainkra, mert újra vizsgálatokkal új szempontok vetődnek fel.

Jelenleg 500 fölött van a megyében feltárt publikálatlan sírok száma. Ezek között van az 1956 évi Hajdúdorog, Városcsok utcai 7. századi kiscsaládi temető, az 1955—57-ben feltárt 9. századi Ártánd, Állami Gazdaság-i temető, a Balmazújváros-árkusi temető.

Az általam 1974—75-ben Kaba-Bitözugban feltárt 160 síros temető-rész publikálására történő előkészítésénél így nem vagyok könnyű helyzetben, a megyéből alig van publikált avar anyag. A kabai határ avar kori régészeti anyagával azonban érdemes foglalkozni. Az 1974. évi leletmentéssel a harmadik avar lelőhelyet rögzíthettem, s azóta még egy újabb lelőhely is előkerült. Így a kabai határon négy lelőhelyünk van, amelyek két-két és fél kilométerre vannak egymástól.

Az első lelet 1928-ban került elő Kaba község belterületéről: ló egész csontváza s egy férfiváz. A sírt mellékletei alapján korainak határozták meg. A lelet kiemelkedő darabja az ezüst nagyszívűg. A nagyszívűg mindkét vékony ezüstlemeze gazdagon díszített, egyiken figurális (állat-alakok: bika-szarvas-sas, Csallány AÉ 1963), a másikon geometrikus ábrázolás. Az előkerült leletből a préselt, gömbös granulált arany fülbevaló a publikációkból ismert.

Kevésbé ismert az 1964-ben, a második számú lelőhelyről előkerült préselt ezüstlemez előlappal ellátott szivűg, amelyen stilizált arcábrázolás látható. A Kaba—Báránd-i legelő elnevezésű lelőhelyről napvilágra került másik darab egy préselt bronzveret, melyhez hasonló veret farmatring (farhám-) veretek között fordult elő. A lelet beszolgáltatóját nem-

* Elhangzott 1980 októberében Kecskeméten, a magyarországi avarkutatókkal foglalkozó konferencián.

régén megkerestem, aki csak arra emlékezett, hogy ember- és állatcsontok heverték a Hamvas-csatorna partján, ahol a múzeumnak beadott tárgyakat lelte. A préselt bronzvereten aranyozás nyomai látszóttak. Ezek a leletek mint a kabai 1. számú lelőhely is az avar korszak korai időszakához kapcsolhatók.

1974-ben a kabai Vörös Csillag Tsz területén halastó készítése közben avar kori sírokat bukkantak. Ez a 3. számú lelőhely a községből. A helyszínen a 6153/1 csatorna (a Hamvas) mellett található a 6120/3 táblában a tsz bitözugi (vagy dögösi) határrészében. Helyszíni szemlénk időpontjában mintegy 100×200 méteres területről le volt gyalulva a föld, s a sírokat jól ki lehetett venni. Az augusztus 21-én indult leletmentés november közepéig tartott, s feltártunk 99 avar kori sírt. 1975-ben folytatódott a feltárás, s így még 61 sírt bontottunk ki, tehát összesen a rendelkezésre álló területen 160-at. A feltárt terület nagysága 100×150 m = 15 000 m², ezen találtuk a 160 sírt. A temetőterképen három csoport rajzolódott ki élesen: 115 sírral a temető délnyugati sarkában egy nagy csoport, 19 sírral egy kicsi, és 25 sírral a harmadik csoport. És teljesen külön, egy 40×60 m-es területnek a közepén a 157-es számú melléklet nélküli sír.

Tájékozás. A temetőterkép elemzése során csoportonként kisebb eltérést mutatkozik a tájolásban. Az 1. csoport döntően ÉNy—DK-i irányítású. Ettől eltérést a 85. (vascsat), a 97. (ezüstlemez) és a 98. (melléklet nélküli) sír mutat. Ezek EK—DNY-i tájolásúak. Az 53. sír ellentétes tájolású: DK—ÉNy (melléklete nincsen).

A 2. csoportban csak egy sír mutat eltérést az EK—DNY-i tájolásával, a 122. sz. sír (melléklete nincsen).

A 3. csoportban hat sír tér el az ÉNy—DK-i irányítástól: a 147. számú sír Ny—K-i tájolásával (melléklete nincsen), ez a váz jobb oldalán szugorított. Bolygatás nyomai is megfigyelhetők voltak: csak a jobb alkar, a jobb comb és alsó lábszár és a bal alsó lábszár volt eredeti helyén. EK—DNY-i tájolásukkal ezenkívül a 131., 136., 137., 139. és 143. sírok mutatnak még eltérést.

A 131. sír gyermekváz. Melléklete nincsen, alkarcsontok és a jobb medencelelap hiányzik. A 136-os sírnél a bal felkar, váll környéke, koponya a bolygatott. Melléklete van: egy vaskés és szárnycsont. A 137-es EK—DNY-i tájolású sír felnőt váza, vascsat és marhabordacsont került elő. A 139-es sírnak melléklete nincsen. Ép felnőt váz. S végül a 3. csoport utolsó tájolásbeli eltérést mutató sírja a bolygatott, feldült 143. sz. sír.

Mellékletek.

Ha a mellékletanyagot vesszük szemügyre, csak két csoport között mutatkozik lényeges eltérés a temetőben. Az első az 1. számú csoport, s a másodikat az általunk 2-esnek és 3-asnak jelölt temetőrezs alkotja.

A 2-es sírből vödörvasalások, a 4-esből rombusz alakú lemezestestű bronz- és nagyméretű perec alakú vascsat került elő. A 15-ös női sírban a bal alkar mellett annak belső oldalán orsógomb, jobb oldalán fejfelé a láb felé néző egész lócsontváz, a ló felszerszámozva. Zablá, kengyel-pár, csont zablapálcák, faragott csontlemez. Szélessége 3,8 cm, futó kutya s egymással fonódó S motívumok díszítik. Ezek alkotják a sima, díszítetlen kontúrozott mezőket. A találkozásnál bebökődött pontkörös díszítések tagolják. Két sorban fut egymás alatt a díszítés. A háromszög alakú mezőket bekarcolt, sűrű párhuzamos vonalkázás díszíti.

MÁRKUS ISTVÁNNÉ

A 16-os férfisir ezüstlemezes csatja széthullott, a csat kerete maradt meg, s 10 cm hosszú nagyszíjvége, mely a bal kézfej alatt volt (a másik kisszíjvége a 36-os sírból került elő!). Az egyik kiemelkedően szép leleteket nyújtó sír a 27-es számú férfisir. Áttört indadiszú, gyöngyözött keretű csat, lyukvédők, övveretek, kisszíjvége, töredékes vaslánc, igen kopott téglalap alakú veret vagy kisszíjvége, vaskés, vaslánc került ebből elő.

A 35-ös feldúlt, kirabolt sír bronz öntött veretei is igen szépek: kerek és pajzs alakú áttört gyöngyözött keretű veretek. A 36-os feldúlt, kirabolt sír öntött kisszíjvége érdemel említést. Mindkét oldalán sima keretbe foglalt lapos indadisszel, hosszúsága 7,35 cm szélessége 1,9, 1,8, 1,8 cm. A másik darab egy ovális keretű bronzcsat. A pecék a csat keretén túl, horgas csörszerűen előrenyúlik s meggömbül. A pecék rögzítésére és befogadására a keretben vájatot képeztek ki. Eredetileg lemez csatlakozhatott a csat testéhez (átmérője 3,45×2,5 cm). Az 56-os sírből tojás került elő, a szeméremcsont felett helyezkedett el. A férfisir melléklete volt még két vascsat és egy kés. A 77-es számú sír két év körüli gyermeke, jobb oldalánál felszérzomogott ló. A ló pofájában zablá, két oldalán kengyel, gerince fölött nyeregkapta ivelt csontlemeze. A vállsíjzon (szűgyhámmal) aranyozott bronzlemezből készített gomba alakú veretek, pecsétös végű téglalap átmetzelt bronzszegéccsel. Ez a gomba homorú részéhez csatlakozott.

A 87. számú sír senior korú egyéné. Gerince feltűnően görbe (talán púpos?). A jobb kézfej alatt vaskés, a jobb medencecsonton övveretek és ovális keretű griffes testű csat. Bal lábfeje mellett, annak külső oldalán szárnyascsont. Igen korpusos lehetett, a karok oly módon lógnak le lazán a felsőtest mellett, mintha egy igen kövér egyén felsőtestét kereteznék.

A többi sír kevés leletanyagot adott.

A 116. sírtől következnek a második csoport (vagyis a 2—3. csoport). A temető szemmel láthatóan elszegényedik, egy-egy vascsat, vaskés, orsó-gomb s edény a melléklet. A lótemetkezésekre s az állatcsontmellékletekre kitértem az anyag ismertetése közben. Szólni szeretnék még a 124. számú kettős sírről — ami nem ritkaság avar temetőinkben, de a Kaba-Bitőzug-i kettős sír teljesen összefonódott férfi- és női vázat rejtett. A bal oldali a férfiváz, a jobb oldali a női. Melléklete egy vaskés volt.

Bevezetőmben említettem a 157-es sírt, mely mindhárom csoporttól elkülönülten található. Tájolása DNY—ÉK. Idős egyén közepes megtartású csontváza. Mindkét kar könyökben erősen meghajlítva, felhúzza a felkarcsont mellé, a lábak szintén erősen felhúzza. A fektetés módja, az erős szigorítás miatt úgy érzem, joggal feltételezem, hogy a halottat erősen megkötözték, s boszorkány- vagy sámánáttört a kora avar kor végére keltezem a mellékletanyag alapján, s a 8. század végéig használatban lehetett.

A 4. számú avar temetőre Kaba határában a K 9-es őrház gátórének bejelentéséből következettünk. A közép-éri határterészen — ez a Bitő-zug-tól két-két és fél kilométerre fekszik, szórványleltként a Hamvas-csatorna kotrásakor 1979-ben áttört indadiszés nagyszíjvége, kerek öntött veretek, valamint ember- és állatcsontok és kerámia került elő. Ezek a leletek képviselik Kaba határában a 8. század végi, 9. századi anyagot.

Az átlagos könyv olvasó legtöbbször ügyet sem vet arra, hogy a kezébe vett könyv belső lapjai egyikén kis rajzos vagy színes papírlap tudatja, hogy az a könyv tulajdonképpen kié. Még akinek ez eszébe is ötlök, az is legtöbbször megelégszik azzal, hogy megállapítja, a könyv gazdája gondos és rendszerető ember lehet (lehetett), mert „ex libris”-szel hozza tudomására a könyv olvasójának, hogy ez a könyv az ő könyvtárából való.

Ha a futó pillantásnál hosszabb időre állunk meg az ex librisnél, akkor rendszerint egész sereg adatot, tulajdonságot, sőt sokszor intimitásokat is megtudhatunk a könyv tulajdonosáról.

Ha elvünk lehet felállítani azt a tételt: „Mutasd meg könyvtáradat, és megmondom ki vagy!”, akkor az ex librisről minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy egyszerűsíti a dolgot, mert elegendő az ex librist alaposabban szemügyre vennünk, hogy bepillantunk a tulajdonos lelkébe.

Az ex libris kis papírlapra nyomtatott sokszorosított grafika, ami könyvgyűjtemények, könyvtárak kötetibe ragasztva jelenti a gyűjtemény összetartozását, és feltűnteti a tulajdonos nevét. A könyvjegy régebben a tulajdonos címerét, ma pedig a személyére, egyéniségére, kedvteléseire utaló ábrázolásokat tartalmazza. Az ex libris mai formájában egyidős a könyvnyomtatással, a tulajdonosok viszont már régebben is beirták nevüket, belefestették a kódexekbe, vagy a könyvtábla külső oldalára préseltették címerüket. Ezeket a jeleket super ex libriseknek nevezzük. A legrégibbi évszámmal ellátott ex libris Dürer fametszete 1516-ból. Már a 16. század végén Magyarországon is készült ex libris. Teinkes János pozsonyi polgár és Bárfia város fametszetes könyvjegyét tekinthetjük a legrégebbinek. A 18. századból már számos magyar ex libris ismeretes. Ezek a kor szokása szerint a tulajdonos címerét ábrázoló rézmetszetek.

Az első kifejezetten orvosi ex librisek Magyarországon csak a polgári társadalom megerősödésével, a 18., de főleg a 19. század tudományos felindulásával egy időben jelentek meg. Ez nem jelenti azt, mintha e korok előtt nem lettek volna olyan magyar orvosok, akik szeretnék a könyveiket, és ex librisrel látták volna el őket, de ezek az orvosok nem látták szükségét annak, hogy az ex librisük a foglalkozásukat is kifejezze.

Az ex libris sokszorosítása a legkülönbözőbb nyomdatechnikai eljárások történetét. Kezdetben fametszet, később rézmetszet, majd a rézkar, a litográfia (kőrajz), a tipográfiai eljárások, végül a klisé útján való sokszorosítás volt a legelterjedtebb technika.

Háromféle eljárást különböztetünk meg: magasnyomású, síknyomású és mélynyomású technikát.

Magasnyomásnál a fából vagy a linóleumból a kép fehér részeit távolítjuk el, majd a magasan maradó részeket festékezik, és a dűcöt lenyomatják.

Ismeretlen művész

A síknyomás legismertebb eljárása a litográfia. Simára csiszolt kőlapra zsiros krétával rajzolnak, és festékezés előtt benedvesítik a követ. Így a nyomdafestéket csak a megrajzolt zsirtartalmú rész veszi fel.

A mélynyomáznál a nyomólemezbe, amely legtöbbször fém (vörösréz, sárgaréz, acél), vegyi vagy mechanikai úton mélyítik a rajz vonalait. A fes-

Ismeretlen művész

ték ezekben az árkokba kerül, s innen nyomódik a ráhengerelt nedves papírra. A rézkarcnál saválló alapozással ellátott lemezbe karcolják a rajzot, s ahol a karcolótű eltávolította a védőréteget, savval mratva mélyítik a vonalakat.

Az ex libris-alkotás olyan művészet, amely csak kevésbé hasonlítható össze a többi képzőművészettel, mert itt mindig két alkotó génusz találkozik. Az egyik — és ezen van a nagyobb nyomatek — az ex libris tulajdonosa, aki az eszmét, a szimbólumot, az ex libris tulajdonképpeni tartalmát és értelmét adó ötletet termeli ki, a másik pedig az alkotó művész, aki a saját ízlését, tehetségét és művészi kifejezőkészségét viszi bele munkájába.

A régi korból való hazai orvosi ex librisek között alig akad olyan, amelyik az ex libris-művészet egyik fő alkotóját, a heraldikai elemet ne tartalmazná. Még az olykor annyira divatos „beszélő” ex libriseken is hiába keressük az orvosi foglalkozásra való utalást.

Egyike a legrégebbi orvosi ex libriseknek az egyszerűségében is legmegkapóbb, a 18. századból való *Segesvári-féle* ex libris (Segesvári István debreceni orvos volt). Egyenes leszármazottja a pusztán nevet feltüntető nyomtatott könyvjegynek, de az ízlés barokk dekoráció kiemeli a jelentelenségéből, és szinte utal a tudós könyvbarát felvilágosult, nem hivalkodó, de mégis a többiek közül kiemelkedő jellemére. Ezzel szemben a nem sokkal későbbi korból való *Almasi Balogh Pál* (homeopata orvos, aki főleg Szechenyi István háziorvosa volt) ex librise 1851-ből tökéletesen címerszerű, egyesít mindent, ami az illető családjának nemesi származására és orvosi mivoltára utal. A könyvjegyen látható a bőség szaruja, a muzsika iránti érdeklődését mutatja a lant, tudomány iránti vonalmát pedig a földgömb, a bagoly, a koponya és az Aszklepiosz-bot. A legrégebbi ex librisek közül még megemlítem *Seth János Józsefnek*, Komárom megye orvosának könyvjegvét, melyen egy háromszög közepén látható protésztns szem kettéválasztja a világot sötétségre, melynek jelképe a csilagos ég, és világosságra, ennek jelképe a nap.

Az eddig megemlített négy orvosi ex libris mellett meg kell említeni

Ismeretlen művész

Tempinszky István rézkarca

Józsa János fametszete

Drahos István fametszete

Sterbenz Károly fametszete

Gauden, G. fametszete

Huffert, H. fametszete

Uptis, Peteris fametszete

Várkonyi Károly fametszete

ebből a korból egy debreceni gyógyszerész, Nagy Mihály réznyomatú ex librisét, ahol a koszorúba helyezett virágos mezőt és a sugarait dúsan szétsugárzó napot harmonikusan zárja be a felső és alsó szalagra írt „Patika a Napnál Debreczenben” szöveg és a felső szalag feletti virágfüzérbe helyezett N. M. betűpár.

A tudomány és szellemi élet nyugodt fejlődési korszaka, amely nálunk csak a múlt század második felében indulhatott meg, seregestől termelte a könyvbarátokat, és ezzel természetesen az ex libriseket. A modern ex libris-művészet pedig átvett a múltból mindent, ami használható volt, és kibővítette azt saját elgondolásával, ábrázoló- és díszítőkészégével.

Amennyire szegény orvosi ex libris dolgában a megelőző korszak, annyira nagy szerepet visznek a modern ex librisek terén az orvosok könyvjegyei. Eredetiség és gondolatgazdagság tekintetében feltétlenül az elsők között állnak. Az orvosi foglalkozásra utaló számtalan szimbólum nem csupán mint egyszerű jelképhalmaz kerül a képre, hanem a művész és tulajdonos együttes elgondolásában, olyan egységes képpé alakulnak, melyből még a laikus néző is nyomban megállapíthatja, hogy mélyebb jelentőségű, esetleg egyéniséget is kifejező egység.

A művészek sajátos formanyelvükön mondják el, sajátos anyagukon és eszközeikkel fejezik ki tapasztalataikat és élményeiket a gyógyítással

foglalkozókról; orvosokról, ápolókról, gyógyszerészekről. Ezek az alig tevénytényi műalkotások más- és másképpen mutatják be a gyógyítást, a gyógyítással foglalkozót, de valamennyi lap a tulajdonos hivatására utal. A 20 századi modern grafikai lapokat kilenc tematika szerint csoportosítva igyekszem átfogó képet adni a gyógyítással foglalkozókról, a gyógyítás mitológiai alakjairól, a gyógyítás szimbolikájáról.

1. Az első csoportba tartozó lapok a realista művészet szemléletet hordják magukban. Művészek orvosok iránti tisztelete és megbecsülése jeleként híres, nevezetes tudós orvosok, eszményképek portréját ábrázolták az ex librisen. Ilyen *Imhotep* arcképe is, aki a gyógyítás egyiptomi istene volt, a *Madam Curie*-t ábrázoló lap, *Semmelweisnek*, az anyák megmentőjének képmása vagy *Albert Schweitzer*, a nagy emberbarát orvos portréja. Albert Schweitzer német polihisztor, korunk ismert humanistája, aki Afrikában kórházat alapított néger betegek gyógyítására, és külön telepet rendezett be leprások gyógykezelésére.

2. A második témakör a gyógyósi alapítványi kórházhoz kapcsolódik, melyet 1838-ban alapítottak. M e n y h á r t József fametszetű könyvjegyen az orvos magasra emelt kigyós kehellyel, az orvostudomány hatalmával kergeti ki a kórházba belopakodó hivataln vendéget, a halált.

3. A harmadik témakörben szereplő alkotások az orvos és a beteg kapcsolatát szemléltetik. Az orvost napi munkája közben mutatják be azok az ex librisek, melyek magát a beteg vizsgálatát ábrázolják. A segítségre szoruló, az orvostól kézzelfogható segítségért váró ember jelenik meg előttünk ezeken a lapokon. Ilyen V á r k o n y i Károly dr. *Neuwirth Gyulának* készített munkája, mely az orvost és beteget ábrázolja.

4. Az előbbi témához szorosan kapcsolódik a következő témakör lapjainak mondanivalója, az orvosi segítség még a halállal is képes felvenni a küzdelmet. Az élet és a halál közelségét, a mulandóságot nagyon szépen, számtalan megjelenítésben fejezik ki orvosaink ex librisei. Ez emberi életért harcoló orvos jelenik meg M e n y h á r t József munkáján, melyet dr. *Arva József* részére készített, ahol egy nagy könyvön mint porondon szabályos kardpárbajt vív az orvos és a halál. V á r k o n y i Károly dr. *Neuwirth Gyulának* készített, menekülő halált ábrázoló ex librisen az orvos a tudomány fényével üzi el a sötétben tovaügető halált. Egyike a legszébb és legkifejezőbb ex libriseknek a dr. *Lobmeyer Géza* nevére készült lap, ahol a kaszás halál a hátán cipeli a földgömböt, melyet az egyenlítő helyén saját farkába harapó kigyó övez.

5. Szinte aligalálható orvosi ex libris, melyen a gyógyítás emblémái fel ne tűnnek: a koponya, a serleg, az Aszklepiosz-bot. A görög származású Aszklepiosz (latin elnevezés szerint Aesculap), Apollón fia, a gyógyítás istene, kinek különösen epidauruszi szentéjébe zarándokoltak sokan gyógyulást keresni. Aszklepiosz leánya Hygieia, aki az egészség megőrzését, gyakran csészével a kezében ábrázolják, melyből apjának szent állatát, a kigyót istenség jelképét, a kigyót itatja. A jellegzetes serleg-, kigyó-, koponyamotívumok láthatók: Fery Antal, Kovrig Károly, Menyhárt József, Sterbenz Károly, Upitis, Peteris és sok más grafikus orvosi ex librisén.

6. Valamennyi művész szívesen utal orvosának szakterületére a könyvjegyen. Az orvosi működés szimbólumait igen sok esetben arra használják fel az ex libris-készítők és tulajdonosai, hogy az egyes speciális orvosi működést is belevigyék a képhe. A csecsemő a gyermekgyógyász szimbóluma, a kés a sebész, a sztetoszkóp a belgyógyászt, a mankó pedig az ortopéd orvost jelképezi. Kedvenc megoldás az elmeorvos számára a fák-

Fery Antal fametszetei

lyával a sötétbe világító alak is. V á r k o n y i Károly Pány Éva szemorvosnak készített könyvjegyen az orvos a sötétségből vezeti a vak embert az életet adó világság, a fény felé. *Duchon János* ex librisen erőteljes kéz határozott metszéssel kivágja az alma férges részét. Kell-e, lehet-e ennél tömörebben vagy kifejezőbben utalni a sebész hivatására?

7. Az e csoportba tartozó alkotások a kutatóorvost, a magát tovább képző, tanulmányaiban, kutatómunkájában elmerült orvost mutatják be (pl. V á r k o n y i Károly *Szűcs Tamásnak* készített lapja).

Szinte valamennyi műalkotáson látható, hogy az orvos nem egyoldalú ember. Nemcsak a saját speciális tudományával foglalkozik, hanem érdeklődik a világ jelenségei és eseményei iránt is. J ó z s a János *Lipták dr.-nak* készített könyvjegyen jól megfér egymás mellett a hivatás és a kedvenc időtöltésre utaló jegyek sokasága. Lipták dr. növénygyász, és szenvedélyes kaktuszgyűjtő. Vannak olyan lapok is, amelyek nem a foglalkozásra, hanem a hobbira utaló motívumokat tartalmazták, és csak személyes ismeretség révén lehet tudni, hogy orvosról van szó. Ilyen lap J ó z s a János *Kiss Andrásnak* készített ex librise, amelyen a régi autó, vadászkutya, vadászati motívumai vannak együtt. Jellegzetes a Janus-arcú megoldás, amely a sokirányú érdeklődésre utal.

8. Szorosan hozzátartozik a gyógyításhoz a gyógyszerészet is. Fery Antal lapjain a 15–16. században készült majolika (patikakorsók, albaréllők, hengeres testű edények) ptikaeedények és a középkori gyógyszerkészítés műhelyei láthatók. A gyógyszerészek közül kiemelem kollégáink, *Benkő Ferenc* nevére készült ex libriseket: a *Drahos István* és a *Vadász Endre* készítette lapokon középkori patikarészlet látható, *Petry Béla* művén pedig *Aszklepiosz*-bot a kigyóval. — *Josef Coornaert* nevére készült könyvjegyen gyógynövényekkel megrakott mérleget és mozsarat láthatunk. — *Sztankay Ába* debreceni gyógyszerésznek *Balla László* rajzolt ex librist, melyen erőteljes férfiak, a tudományt jelentő könyvvél készült a már földre roskadt halált agyonütni. — *Spergely Béla* ma is élő gyémántdiplomás gyógyszerész könyvjegyen is megtalálhatók a jellegze-

Menyhárt József fametszete

Várkonyi Károly fametszete

tes kigyó-, koponya-, bagolymotívumok, gyógyszerészi közlöny, kémiai könyvek és lombikok (injekciókészítéssel foglalkozott).

9. Végül a humorral telített lapokra utalnék. Ez a humor sokszor nagyon különös, kesernyés vagy éppen groteszkül éles. Szelíd humor árad Baumgartner Sándor könyvjegyeről Szabó Ferenc rajzáról, ahol nagy szakállú kopasz doktor bácsi a mikroszkópja alá helyezett kicsiny nőcske aktját szándékszik tanulmányozni, miközben hamiskás mosoly ül ki arcára. E témába tartozó alkotás a *Tellmann* nevére készült lap, amelyen röntgenátvilágítást végző orvos látható, akinek arcára rémület ült ki, amikor meglátta a nő szívében a sok férfit. Megemlítem még *N e c h á n s z k y* József foghúzás egykor és *H u f f e r t* német művész nincs rendelés (kein Dienst) megjelenítő lapját.

Nagyon sok gyógyszerzattal kapcsolatos ex librist sorolhatnék fel, de a gazdag anyagból a teljesség igénye nélkül, egyéni ízlés szerint válogatott, kiragadott példákkal mutattam be, hogy mennyi ötlet rejtőzik a művészet ezen területén, és a kifejezések milyen sokfélesége jelentkezik. Ugyanazon gondolatnak is hányféle megoldása létezik a különböző művészek temperamentumának, stílusának, a felhasznált anyag törvényszerűségeinek megfelelően, és a sokféle sokszorosítótechnikának mily változatossága jelentkezik a vonalas rajztól kezdve, a linó- és fametszeteken, rézkarcon át a rézmetszés nemes technikáig. — A nehezen összegyűjtött magánkönyvtárak az idők folyamán szétszóródnak, de a könyvekbe ragasztott ex libris évszázadok múlva is megőrzi a tulajdonos emlékét.

Végül szeretnék köszönetet mondani Lenkey Istvánnak, aki értékes tanácsaival és nem utolsósorban gyűjteménye egy részének rendelkezésemre bocsátásával segítette munkámat.

* Elhangzott a Magyar Gyógyszerészeti Társaság Hajdú-Bihar megyei szervezete és a Hajdú-Bihar megyei Tanács Gyógyszertári Központja által 1981. április 9-én Debrecenben rendezett Rozsnyai Mátyás-emlékversenyen.

TARTALOMJEGYZÉK

39. szám

(IV. kötet 9. szám)

1982. június

MÁRTON GÁBOR: Debreceni Bartók—Kodály-naptár — — —	3— 30
DANKÓ IMRE: Bevezető a Sárrét-gazdálkodás néprajzához —	31— 38
UJVÁRY ZOLTÁN: Bebek mondája Gömörben — — — — —	38— 39
TAKÁCS BÉLA: Adatok a debreceni ónművesség történetéhez	40— 42
VARGA ANTAL: Szentmihályfalva? Mesterfalva? — — — — —	43— 45
FLASCH DEZSŐ: Kerékvetők, kapu- és ablakdíszek Debrecen- ben — — — — —	45— 49
KARACS ZSIGMOND: Emlékezés és búcsú — — — — —	50— 53
DÁVID PÉTER: Dávid Lajos, a debreceni tudományegyetem el- ső matematika professzora — — — — —	53— 74
ANTAL PÉTER: „Búcsú a naptól” — — — — —	75
BÍRÓ KATALIN: Egy kép története. Fényes Adolf (1867—1945): Paraszt leány — — — — —	76— 78
RUSZOLY JÓZSEF: Falba zárt emléklap Bagamérban — — — —	78— 83
HOPPÁL MIHÁLY: Erdélyi János és a magyar folklór — — —	84— 90
BECK ZOLTÁN: Vitális Imrének véres a fokosa — — — — —	91— 93
KECSKEMÉTHY ZOLTÁN: Hadgyakorlatok Baranyában — —	93— 97
BECK ZOLTÁN: Egy ballada és a közösségi érzés — — — — —	97— 98
SZTGYÖRGYVÖLGYI GÁBOR: „Cethalsperma” mint gyógyszer	98— 99
TÓTH BÉLA: Ki festette Maróthi György arcképét? — — — —	99—100
BALASSA IVÁN: 75 éve jelent meg az első néprajzi muzeoló- giai kézikönyv — — — — —	100—102
M. NEPPER IBOLYA: Avar temetők Kabán — — — — —	102—104
MÁRKUS ISTVÁNNÉ: Orvosi és gyógyszerészi ex librisek — —	105—112